

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्-प्रकाशन

वाङ्मयीन-समालोचन

१९४७

मूल्य दोन रुपये

प्रकाशक :

प्रा. वा. दा. गोखले,
चिटणीस, म. सा. परिषद्,
टिळक रस्ता, पुणे २.

..... का. मा. १९७७
..... का. मा. १९७७
..... का. मा. १९७७
..... का. मा. १९७७
..... का. मा. १९७७

मुद्रक :

लक्ष्मण नारायण चापेकर.
आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१९८/१७ सदाशिव, पुणे

निवेदन

साहित्य परिषदेचे उद्देश साध्य करण्यासाठी जी अनेक साधने आहेत त्यांतच मराठी भाषेत प्रतिवर्षी निरनिराळ्या वाङ्मयप्रकारांत जी अनेक मुखांनी भर पडत आहे, तिचे मूल्यमापन करून मराठी भाषिकांस व अभ्यासकांस वाङ्मयविषयक मार्गदर्शन करणे या गोष्टीचाहि समावेश होतो. परिषदेने गतवर्षापासून या कार्याला आरंभ केला व त्याप्रमाणे १९४६ साली दोन विषयांवरील समालोचने पत्रिकेच्या अंकांत छापली. १९४७ साली मराठीतील विद्वान साहित्यिकांच्या सहकार्याने आठ वाङ्मय-प्रकारांवरील समालोचनाची व्याख्याने झाली व ती सर्व पुस्तकरूपाने एकत्र छापण्याचा सुयोग आला. कागदाची टंचाई, मुद्रणाची गैरसोय इत्यादि सांप्रतच्या अनेक अडचणींना तोंड देऊन उशीराने कां होईना, प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशित होत आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे. मुद्रणाच्या घाईत पुस्तकांत शुद्धलेखनविषयक अनेक मुद्रणदोष राहिले आहेत त्याबद्दल आम्ही क्षमेची याचना करित आहोंत. प्रस्तुत पुस्तक हे त्या त्या विषयावर व्याख्याने देणाऱ्या साहित्यिकांच्या अभ्यासाचे फळ आहे म्हणून आम्ही त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. प्रस्तुत समालोचन व्याख्यानांच्या वेळी ज्या परस्थ आणि अत्रत्य विद्वानांनी अध्यक्षीय भाषणे केली त्यांचाहि आम्ही कृतज्ञतेने या ठिकाणी उल्लेख करतो. आर्यसंस्कृति मुद्रणालयाचे चालक व कामगार यांचेहि आम्हांस बरेच साहाय्य झाले आहे, त्याबद्दल त्यांचेहि आम्ही ऋणी आहोंत. प्रस्तुत पुस्तक मराठी वाचक, अभ्यासक व परिषदेचे सभासद यांस आदराने आज सादर करित आहोंत.

नगर बाचनालय सातारा
संगणकीकृत

वा. दा. गोखले
गं. भा. निरंतर
चिटणीस

अनुक्रमणिका

क्र.	विषय	अध्यक्ष	व्याख्याते	पृ.
१	काव्य	श्री. रा. अ. काळेले	प्रा. म. ना. अदवंत	१
✓ २	लघुकथा	प्रा. श्री. के. क्षीरसागर	श्री. गोपीनाथ तळवलकर	५१
३	कोशवाङ्मय	प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी	श्री. चिं. ग कर्वे	७१
४	इतिहास	म. म. द. वा. पोतदार	श्री. ग. ह. खरे	८७
५	नाट्य	श्री. गोविंदराव टेंबे	प्रा. म. वि. फाटक	११२
✓ ६	कादंबरी	प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे	प्रा. गं. भा. निरंतर	१३७
७	टीका	प्रा. म. गो. भाटे	प्रा. रा. शं. वाळिंबे	१६२
८	चरित्र	प्रा. श्री. म. माटे	प्रा. वि. बा. आंबेकर	१८७

काव्य : :

— १ —

गेल्या वर्षाप्रमाणे या वर्षीहि मराठी काव्याचें समालोचन करण्याची कामगिरी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने माझ्याकडे सोपविली आहे. या वर्षी कै. माधवराव पटवर्धनांच्या स्मृतिदिनाचें एक मोठेंच वैशिष्ट्य आहे. तें म्हणजे हा स्मृतिदिन यंदा आपण स्वतंत्र भारतांत साजरा करीत आहोंत. गेल्या शतकांतील आपल्या प्रयत्नांचें, आपल्या त्यागाचें, आपण केलेल्या तपाचें फळ आज आपणाला मिळालें आहे. ज्या पारतंत्र्याविरुद्ध आपल्या कवींनी-लेखकांनी-पुढाऱ्यांनी ओरड केली ती पारतंत्र्याची काळरात्र संपून स्वातंत्र्यसूर्याचा उगवतीवरील कोंवळ्या किरणांचा प्रकाश भारतांतील सगळ्या दिशा उजळीत आहे. स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यांत आपला देश असा उभा असतांना क्षणभर थांबून व मार्गें वळून पाहून आपल्या कविमनाचा कानोसा घेणें- त्यांच्या मनांतील भावनांच्या विविध कल्लोळांचे पडसाद ऐकणें- स्वतंत्र भारतांत रुजू पाहणाऱ्या काव्यांच्या नवप्रवृत्तीची बीजे पाहणें हें मोठें उद्बोधक होईल.

— १ —

काव्याच्या प्रत्येक कालखंडामध्ये कोणत्या ना कोणत्या तरी विषयाला व भावनेला महत्त्व दिले जात असते. केशवसुतांपासून आजतागायतपर्यंत मराठी काव्याचे विहंगावलोकन केले तरी याची साक्ष आपणाला पटेल. केशवसुतांच्या कालखंडांत सामाजिक रूढींवर हल्ले हा कांही काळ कवींचा आवडता विषय झाला होता. केशवसुतांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा आपल्या काव्यांतून पुरस्कार करणारे तुतारी मंडळहि त्या काळीं निर्माण झाले होते. गोविंदाग्रजांच्या कालखंडांत प्रेमगीतांना विशेष महत्त्व आले. रविकिरणमंडळाच्या कालखंडांत प्रेमगीतांबरोबर वैयक्तिक भावनांच्या व सुखदुःखांच्या चित्रणावर अधिक भर दिला जात होता. आजच्या कालखंडांत कवींची आतापर्यंत अन्तर्मुख असलेली दृष्टि बहिर्मुख होऊ लागली. आज ती मानवतेची व विश्वबंधुत्वाची गाणी गाऊ लागली आहे— दलितांच्या अन्यायांकडे लक्ष पुरवू लागली आहे— क्रांतीचा व समतेचा पुरस्कार करू लागली आहे. आजच्या मराठी काव्यांत आलेला हा प्रवाह खचित स्वागताह आहे. आपल्या काव्यांतून मानवतेचे मंदीर उभारण्याचा आजच्या कवींचा प्रयत्न त्यांच्या व्यापक सहानुभूतीचा द्योतक आहे आणि या व्यापक सहानुभूतीच्या पोटीच नवकाव्यांची प्रभावी बीजे दडलेली आहेत. 'मानवतेची उपासना' हा या नव्या प्रवृत्तीचा प्रमुख विशेष आहे असे म्हणणे अत्युक्तीचे होणार नाही.

मात्र 'मानवता' या शब्दाने विशेष विचकून जाण्याचे कारण नाही. कारण मानवता म्हटली की क्रांतीचे लालमडक स्वरूप, रुद्राचे विराट नर्तन, बंडाच्या भयानक ज्वाला, विश्वाचे विश्वसन करणारा प्रलय इत्यादि भयानक व भेसूर गोष्टी टीकाकारांना दिसू लागतात. 'रक्त', 'अश्रु', 'स्फुलिंग', 'अंगार', 'ज्वाला', 'स्थंडिल' इत्यादि जहाल शब्दांची पेरण त्यांत केलेली त्यांना आढळते, अन्याय व जुलूम यांचा नाश करण्यासाठी विश्व धुमाळत येण्यासाठी महाकालीला किंवा थयूथयू नाचत येण्यासाठी भैरवीला केलेली आवाहनं त्यांना भिडवू लागतात आणि त्यामुळे नवकाव्य म्हणजे रक्ताश्रूंचे सिंचन केलेले व विचारांची विकटता व वर्णनांची

भीषणता असणारें काव्य असा त्यांनी आपला गैरसमज करून घेतला आहे. नवकाव्यांत अशा तऱ्हेचें पुष्कळ काव्य निर्माण झालें आहे. आणि त्यांतील पुष्कळांत कृत्रिम अभिनिवेश व अन्धानुकरण आढळतें हें खरें आहे. किंबहुना त्याचमुळे टीकाकारांनी या नवकाव्याविषयी अशी विलक्षण धास्ती घेतली असावी. पण काव्यामध्ये एखादी नवीन गोष्ट लोकप्रिय झाली तर तिचें कृत्रिम व अंध अनुकरण होणें अपरिहार्य असतें. त्याबद्दल त्या नव्या प्रवृत्तीला जबाबदार धरतां येईल असें वाटत नाही.

शिवाय 'मानवतेची उपासना' याचा अर्थ केवळ क्रान्तीची व बंडाची रक्तरंजित गीतें यापुरताच मर्यादित ठेवून चालणार नाही. मानवता ही एक अत्यंत व्यापक वृत्ति आहे. मानवजातीबद्दल वाटणाऱ्या प्रेमांतून- विश्वप्रेमांतून- या वृत्तीचा जन्म झालेला आहे. आणि तिचें स्वरूप कांहींसें संतांच्या विश्वबन्धुत्वाच्या कल्पनेसारखें आहे. 'जे का रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले । तोच साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥' या तुकारामाच्या साधूच्या लक्षणामध्ये आजच्या मानवतेची सारीं बीजे एकत्रित झालेलीं आढळतील. केवळ आपल्या वैयक्तिक सुखदुःखाच्या कोंडीत सांपडून न राहातां व्यापक सहानुभूतीने जगांतील सुखदुःखांशीं एकरूप होणें- दलितांवरील होणाऱ्या अन्यायाने चिडणें- दुःखितांच्या दुःखाने हृदयाला पीळ पडणें- उन्मत्तांच्या जुलमाने संतापून उठणें- दीनांच्या दैन्याने हळहळणें हें आजच्या मानवतेचें खरें स्वरूप म्हणतां येईल. त्याचप्रमाणे जगांतील दुःख, अन्याय, जुलूम व दैन्य नाहीसें व्हावें या दृष्टीने समतेचा, शान्तीचा, विश्वबन्धुत्वाचा पुरस्कार करणें हेंहि मानवतेच्या स्वरूपापैकीच एक स्वरूप राहिल. आणि म्हणूनच मानवता ही एक अत्यंत व्यापक वृत्ति मानली पाहिजे. व्यापक सहानुभूति हेंच त्या मानवतेचें प्रमुख लक्षण ठरेल. मानवतेच्या या स्वरूपाचें वर्णन दोनतीन कवींनी अतिशय चांगलें केलें आहे. कवि अनिल यांनी आपल्या 'मानवता' या कवितेंत मानवतेचें वर्णन करतांना म्हटलें आहे, "कुठेहि अन्याय झाला तरी आम्ही चिडून उठूं - कुठेहि घाव पडला तरी आम्ही

तडफडू- कुठेहि हाल होत असले तरी आम्ही हळहळू. अवघे अमाग्यांचे अश्रु आमच्या डोळ्यांत उभे आहेत, दुःखितांच्या वेदनांच्या कळा आमच्याहि उरांत आहेत- साऱ्या जगाची संवेदना आमच्या हृदयांत ओथंबून वाहते आहे कारण आम्ही असेंच नवीन नाते त्यांच्याशी जोडून आहोत. आणि ते म्हणजे तेहि मानव आहेत- आम्हीहि मानव आहोत.” जगाशी जोडलेल्या या नवीन नात्याने मानवतेच्या विशाल स्वरूपाची कल्पना आपणाला सहज येईल.

नव्या मानवतेचे वर्णन करतांना काव्यविहारी यांनी ‘नवमानव’ या कवितेत नव्या मानवाचे चित्र रेखाटले आहे तेहि असेंच व्यापक आहे. त्यांचा नवा मानव भावी कालावर दृष्टि ठेवून दंड थोपटून जगांतील जुळूम नाहीसा करण्यासाठी बंड उभारून उभा ठाकला आहे. जगांतील विविध धर्मांच्या शाश्वत तत्वांचे मंथन करून काढलेला विश्वबंधुता हाच धर्म नवजगती नांदावा हेंच या नव्या मानवाचे ध्येय आहे. बलवन्त वष्ट यांच्या ‘आम्ही’ या कवितेतहि याच मानवतेचा पुरस्कार केलेला आढळेल. ते म्हणतात—

‘जेथे ओघळती हताश जळत्या अश्राप अश्रूसरी
तेथे मानवता ! तिला भजतसुं श्रद्धा बळावे उरी.’

मानवतेचे हें व्यापक स्वरूप विचारांत घेऊन आपण नवकाव्याचे परीक्षण करू लागलों तर आजच्या किती तरी कवितांतून मानवतेच्या या ना त्या स्वरूपाचा आविष्कार झालेला आपणांस आढळेल.

सामाजिक वा आर्थिक विषमता हा या प्रवृत्तीचा एक विषय होऊं शकेल. आजच्या समाजरचनेमध्ये हजारों, लाखों लोकांनी जीवापाड अर्धपोटी राबावयाचे, उघडे बोडके उन्हातान्हातून खपावयाचे व त्यांच्या जिवावर एकाने गवर व उन्मत्त व्हावयाचे हा या विषम समाजरचनेतील फार मोठा अन्याय आहे. आजपर्यंत त्या भरडल्या जात असलेल्या वर्गांचे वर्णन काव्यामध्ये आले नव्हते असे नाही पण त्यामध्ये थोडीफार अगतिकता होती. कुठे ‘गुलामांचे गाऱ्हाणे’ आपणाला ऐकू येत असेल तर

कुठे 'दुबळ्याचा न्याय' आपणांस पाहावयास मिळत असेल; पण विषम समाजरचनेला बळी पडलेल्या दलितांच्या हृदयस्पर्शी चित्रांबरोबर त्या-विषयी जी विलक्षण चीड कवीच्या अन्तःकरणांत आज व्यक्त झालेली दिसते ती त्या वेळी नव्हती. त्या अन्यायाविरुद्ध व विषमतेविरुद्ध बंड करून उठणारी संतापाची भावना आपणाला आजच्या काव्यांत आढळेल आणि संतापांतून क्रांतीच्या ठिणग्याहि आपणाला निघत असलेल्या दिसतील.

अनिलांची 'सुप्त ज्वालामुखी' ही कविता त्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे. कवीने सुरवातीलाच दुर्नियेंतील भाग्यवंतांना, लक्ष्मीपुत्रांना, सत्ता-धीशांना, लोकनायकांना व कवींना मजुरांच्या चाळीजवळ थांबण्यास सांगून तेथील दारिद्र्याचें—हालअपेष्टांचें—विदारक चित्र सर्वांना दाखविलें आणि मोठ्या त्वेषाने त्यांना सवाल टाकला—

'सांगा बरें त्यांना काय पाहिजे ?
तुमची दया ? आणि करुणा ?
नको तयांना! दया करुणा
दया कोणास ? दुबळ्यासाठी अपंगासाठी !
करी मानवांना मानहीन जो
असा दयाधर्म काय कामाचा ?'

आणि शेवटी त्यांनी स्पष्ट बजावलें आहे की, तुम्हीं निर्मिलेली ही समाजस्थिति मुळांतच चुकीची आहे. जेथे काम करीत असतां हि माणसाला पोटापुरतें मोल मिळत नाही तो समाज मतलब्यांचा, नफेबाजांचा, रक्तशोषक जळवांचा आहे. अर्शा एकदोन नव्हेत तर हजारों लाख माणसें भुकेली व गांजली आहेत. त्यांचाच हा पर्वत आहे. तुम्ही त्या पर्वतावरील शोभा आणणारीं फुलझाडें आहांत. तुम्हांला वाटतें आपणच त्या पर्वताला छाया करतो व शोभा आणतो. पण आता पर्वताच्या आंतून धरणीकंप होऊं लागले आहेत हें लक्षांत ठेवा. ते म्हणतात—

वरती सुंदर फुललेल्यानी
ध्यानांत ठेवा ! आहे खालती
सुप्त ज्वालामुखी !

भावी क्रांतीचें सूचक चित्र मोठ्या मार्भिकतेने त्यांनी यांत आणलेलें आढळेल.

डोळ्यांसमोर अन्याय होत असतांही सरावलेल्या डोळ्यांनी निमुटपणें बघणाऱ्या समाजाच्या मेलेल्या मनावर वसंत हजरनीस यांनी 'सरावलेले डोळे' या कवितेंत सात्त्विक संतापाने हल्ला चढविला आहे. पंजाब मेलच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत एका कोपऱ्यांत गलिच्छ जागेंत बसलेल्या एका किसान स्त्रीशी 'विवेकानंदांचे आत्मचरित्र' वाचून संपविलेल्या एका गृहस्थाने मवाल्यासारखे चाळे सुरू करावेत आणि डब्यांतील इतर लोकांनी ती गंमत समजून इसावें— विनातिकिट आपणांस मौज पाहावयास संपडते म्हणून आनंद मानावा, यासारखी समाजाच्या दुबळ्या मनोवृत्तीचें प्रदर्शन करणारी दुसरी घटना नाही. सात्त्विक संतापाने कवीने शेवटीं उद्गार काढले—

एकाहि व्यक्तीला आली नाही चीड.

एकाहि डोळ्यांत चढला ना खून.

कारण होते त्या लोकांचे डाळे.

रे, अशाच—अशाच—अशाच दृश्यांना सरावलेले, सरावलेले ! समाजाच्या मेलेल्या मनाचें इतकें परिणामकारक चित्रण इतरत्र क्वचितच आढळेल.

'रशियन सत्ताहानिभिक्त' या कवितेंत सौ. पद्मा यांनी रशियांत झालेल्या कामगारक्रांतीचें वर्णन पाहिल्या भागांत करून दुसऱ्या भागांत जगावर श्रमाचें—शेतकऱ्यांचें—कामगारांचें—राज्य यावें, सूर्याने श्रमराजाच्या झोपडींतील तिमिर हरावा, वसुधामातेने नांगरधारी भूबालकाच्या करांत शास्त्याचा दंड द्यावा, विज्ञानाने छत्रचामरें हातीं घेऊन भू-पतिचरणां-वरती शिरें नमवावीत अशी इच्छा प्रकट केली आहे. त्या पुढे म्हणतात—

दिग्गंगानो ! स्तिमित होउनी काय पाहतां वरती ?

रक्तध्वज हा श्रमराजाचा—मानवतेची दीप्ती

याच ध्वजाच्या छायेखाली विसरुनि आपलें वैर

समतेच्या मंचकीं पडुडतिल राष्ट्रपुरुष निर्घोर

शस्त्रास्त्रांचें भूत भयंकर स्वप्नी ना भिववील

बुभुक्षितांच्या किंकाळ्या नच झोपमोड करतील.

‘ बंधू आम्ही सर्व—आमुचें विश्वकुटुंब विशाल ’

वृत्त मनाचे सप्तसूर हे शांतिगीत गातील.

‘ आस्तिकाची हाक ’ या दि. के. बेडेकर यांनी लिहिलेल्या कवितेंतहि हीच लोकयुगाची नवी हाक—श्रमिकाकडे पाहण्याची नवी दृष्टि—आपणांस आढळेल. त्यांतील श्रमजीवी भारतपुत्र या बेचिराख अंधेरीतून वाट नसतांनाहि कठोर निश्चयाची पताका जळत्या हृदयांत उभारून धैर्याने पुढे पाऊल टाकत आहे. ‘ मीच जगाचें अन्न निर्माण करतो तर मीच येथे मालक नाही का ? ’ असा त्याचा सवाल आहे. ‘ आपण सारे श्रमजीवी हेच तेजाचे व मानवहृदयाचे खरे उपासक आहोंत आणि लोक-शाहीचे खंदे सैनिक आहोंत ’ असें सांगून त्याने सत्ययुगाचा, लोक-युगाचा अरुणोदय सर्वांना दाखविला आहे.

या सामाजिक व आर्थिक विषमतेबरोबरच यंत्रप्रधान व भांडवलदारी संस्कृतीच्या पूर्णपणे आधीन झालेल्या स्वार्थी मानवाने मानवी जीवन किती विकृत-विकल आणि करुणास्पद करून सोडलें आहे याचें हृदय-द्रावक वर्णन आजच्या कितीतरी काव्यांतून आढळेल. स्वार्थाच्या पाठी-मागे धावणाऱ्या मानवांनी व साम्राज्याची तृष्णा अनावर झालेल्या राष्ट्रांनी आपल्या आशा-आकांक्षेच्या पूर्तीसाठी अघोरी युद्धाने साऱ्या मानवजातीला दुःखाच्या केवढ्या खाईत लोटलें आणि ज्या विज्ञानाचा उपयोग मानवाच्या सुखसंवर्धनाकडे करावयाचा त्याचाच उपयोग अणुस्फोटकासारखी भयानक, मानवजातीचा जास्तीत जास्त संहार करणारी साधनें निर्माण करण्याकडे करून साऱ्या जगाचें श्मशान करून

सोडलें. या सर्व घटनांचा परिणाम कवींच्या मनावर होणें अपरिहार्य होतें. युद्ध संपलें; जागतिक शान्ततेचीं स्वप्नें सर्वांना पडूं लागलीं; पण या शान्तताप्रस्थापनेच्या प्रयत्नांतून दुसरें जागतिक युद्ध निर्माण होतें कीं काय याची सर्वांना भीति वाटूं लागली आणि त्यामुळे कवींच्या अंतःकरणांतील मानवतेची व शान्ततेचीं सर्व स्वप्नें भंगून गेलीं. त्यांच्या हृदयांत प्रक्षोभाचा डोंब उसळला. त्याचेच पडसाद अनिल, मढेंकर इत्यादि किततीतरी कवींच्या काव्यांत पडलेले आढळून येतात.

‘ शान्ततेचें पुनरागमन ’ व ‘ विजय होतां ’ या कवितांत कवीने युद्धानंतर जगांत शांतता कोणत्या स्वरूपांत आली याचें चांगलें वर्णन केलें आहे. जिकडेतिकडे मुसुरंग पेरले आहेत—अपजयांत द्वेषाचा वन्दि जळत आहे—दलितांचें आक्रंदन ऐकूं येत आहे—अशा स्थितीत वावरून पाऊल जपून टाकीत शांतता जगांत नांदण्यास येत आहे. त्याबरोबरच ‘ विजय होतां ’ च नव्या जगाच्या गोष्टी कशा थांबल्या, आशाळभुतांच्या आशांच्या भोंती पुनश्च तशींच तींच अक्राळविक्राळ मुतें कशीं नाचूं लागलीं, समतेच्या आणा घेत घेत जे रक्त आणि घाम मागत होते ते रक्ताचीं ऋणें विसरून गिधाडासारखे उरलेल्या मांसाचे लचके ध्यायला कसे जमले आणि मानवतेचीं, चिरशांततेचीं स्वप्नें मनांतल्या मनांत कशीं विरून गेलीं, याचें मोठें प्रक्षोभक चित्र त्यांनी ‘ विजय होतां ’ या कवितेंत काढलें आहे.

हिरोशिमा नगरीवर झालेल्या अणुबाँब स्फोटाने तळमळून मढेंकर म्हणतात—

आज पाहिलें मरण । गेला भांबावून प्राण

माझ्या ज्ञानाचें कुंपण । इमशानांत.

दुसऱ्या एका कवितेंत ते म्हणतात—

जाणें शुद्ध शुचिर्भूत । एक प्रायोगिक सत्य

जरी त्याचेंच अपत्य । हिरोशिमा.

येथ शब्द नाही विज्ञाना । हें अवघें मानव्याविना

नरमेघ वाटे नरांना । धन्य येथे.

मदेंकरांच्या ' कांही कविता ' या पुस्तकांतील युद्धपर अभंगांत मानवी जीवनाच्या चाललेल्या या होमामुळे निर्माण झालेली चीड, अगतिकता व विकलता ओळीओळीत दिसते. त्यांच्या पहिल्याच कवितेतील वर्णन पाहा—

प्रेमाचें लव्हाळें
सौंदर्य नव्हाळें,
शोधू ?—आसपास
मुड्यांची रास;
यंत्रांतून आग;
गोळ्यांचे पराग;
विमानांचे हल्ले,
बेचिराख जिव्हे

रक्ताचो थारोळो;
अपंग आरोळी;
बेभानलें मन
रोखतां संगीन;
विटली ही काया.
देशावर माया
कुणाच्या ? कोणाची ?
पडत्या फळाची
आज्ञा होतां वीर
हार्ती घेई शीर

कुणाचें ? कशाला ?
—माकरी पोटाला

आणि अशा परिस्थितीत ' पृथ्वीची तिरडी । जळो देवा भली । ' यापेक्षा दुसरी कोणती इच्छा ते प्रकट करणार ? त्याचप्रमाणे रणमैदानावर असतांना—

दे गा हेंचि दान । देवा माझीं हाडें
खाउनी गिधाडें । तृत व्हावीं ॥

अशी इच्छा सैनिकाने प्रकट केली तर नवल कसलें ?

मुत्सद्यांची व नेत्यांची व्याख्या करतांनासुद्धा त्यांच्या मनांतील तीव्र उपरोध प्रकट होतो ते म्हणतात—

जे न जन्मले वा मेले । त्यांसी म्हणे जो आपुले
तोचि मुत्सद्दी जाणावा । देव तेथे ओळखावा ॥
मोले धाडी जो मराया । नाही आंसू नाही माया
त्यासी नेता बनवावें । आम्हां मेंढरांस ठावें ॥

या यंत्रप्रधान युगांत मानव आज यंत्राचा कसा गुलाम झाला आहे- निसर्गाकडे पाहण्याला, त्यांतील सौंदर्यग्रहण करण्यालासुद्धा आज त्याला कसा वेळ नाही, मानवांनी निर्माण केलेलीं भुतें आपलें काम करवून घेण्यासाठी त्यालाच रात्रंदिवस अर्धपोटी कसें रात्रवीत आहेत, या सान्याचें चित्र 'काम आणि आराम' या कवितेंत अनिलांनी अत्यंत कुशलतेने काढलें आहे. ते म्हणतात, 'सागरावर विजय मिळविण्यासाठी रात्रीचा दिवस करून हजारां मानव एकीकडे प्रचंड नौका निर्माण करीत आहेत आणि दुसरीकडे थोडेसे शास्त्रज्ञ या हजारां लोकांचे कष्ट अक्षरशः पाण्यांत बुडविण्यासाठी पाणसुरंगहि निर्माण करीत आहेत; एकीकडे धन्वंतरी जीव वांचविण्यासाठी औषधें व गोळ्या शोधून काढीत आहेत तर दुसरीकडे जीव घेण्यासाठी शास्त्रज्ञ संहारक अस्त्रांचा शोध लावीत आहेत. हें सारें पाहून निसर्ग हसत असेल आणि म्हणत असेल,

—उपद्वयाप हे

ह्याच्याचसाठी का मानवालागीं

ते दोन हात

एक जोडाया...एक मोडाया ?

दोन्ही आहेत करीत काम !

मिळेल कसा ह्यांना आराम ?

पण याहिपेक्षा आजच्या या यंत्रप्रधान युगांतील मानवाचें भेसूर चित्रण श्री. मटेंकर यांनी आपल्या 'कांही कवितां'तून केलें आहे. मटेंकरांनी निर्माण केलेला हा मानव अगदी अगतिक आहे. याच्या जीवनांतल्या सान्या आशा-आकांक्षा मरून गेल्या आहेत. 'जागा आहे तरी आता। मेल्या इच्छा सावकाश' ॥ अशी त्याची अवस्था झाली आहे. त्याच्या ठिसूळ होऊन गेलेल्या बरगड्या हृदयामधील हेतूसाठी तिरड्या म्हणून उपयोगी पडत आहेत. परिस्थितीचें असिड पिऊन त्याचें हडकुळें मन लिबलिबित झालें आहे. झडणाऱ्या मांसास पाहून त्याच्या हाडांचे सांपळे जणू कांही हसताहेत आणि असें असूनहि मैथुनांत असलेली क्षिण

तो विसरूं शकत नाही. त्याच्या आशा-आकांक्षाच्या पुंगीने क्षितिजाला साद दिली तरी त्याचें प्रत्युत्तर येत नाही. उलट सागराचा भंगी मात्र त्याची घाण कांठावर आणून टाकतो. आणि इतकें असूनहि त्याच्यावर 'जगायची पण सक्ति आहे। मरायची पण सक्ति आहे' अशा अगतिक व विकल अवस्थेत काळ कंठणाऱ्या मानवाचें भेसूर व विदारक चित्र मढेकरांनी आपल्या निरनिराळ्या काव्यांतून मोठ्या प्रमावी रीतीने दाखविलें आहे. या साऱ्या चित्रणांत मानवजातीबद्दल भेसूर निराशा प्रत्ययास येते. क्वचित् या जीवनावद्दल घृणा वाटते. विशेषतः खालील कांही ओळी पाहा-

येशिल तेव्हा जपून ये तूं
ठिसूळ माझ्या पहा बरगड्या
आलिंगन तूं देतांच मला
कचकचून या पिचतिल निघड्या
परंतु टाळूं नको यावया
ठिसूळ माझ्या म्हणुनि बरगड्या
हृदयामधल्या हेतूलागी
हव्यात हाडाच्या या तिरड्या.

.....

हाडांचे सापळे हासती
झडणाऱ्या मांसास पाहुनी;
किती लपविले तरी शेवटीं
दांतांचें दिसणारच पाणी.

.....

पहा टाकुनी प्रश्न काय वा
निशाण तुमच्या हो बुद्धीचें;
घुमेल डमरूंतुन डोक्याच्या
हास्य वाळलेल्या मज्जांचें.

.....

अखेर होतां, किती विशाल-
पुसेल कुणि जर त्यांचें अंगण;
दिसेल थोडें सफेत कांही,
जिथे असावें मांसल दुंगण.

असशिल भोळ्या कुठे भैरवा,
उघड तुझे तर तिनही डोळे;
भस्म करीं गा अता तरी हे-
हे हाडांचे खडे सापळे !

.....
Sardar
College, Karad
.....

कुणि मारावें—कुणी मरावें
कुणी जगावें खाउनि दगड
वितळवून कुणि आयुष्याला
ओतावे अन् सोन्याचे घड

कुणी रडावें—रडवावें कुणी
कुणी हंसावें, पिऊन वायू
कुणी दाबुनी जखम आजची
जरा उद्याचा काढावा पू.

- यासारखी आणखी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. कांही कवितांतून मजुरांच्या विदारक जीवनावर प्रकाश टाकला आहे तर कांही कवितांत आजच्या मानवाचे जीवन किती यांत्रिक व रसशून्य, भावनाशून्य झाले आहे याचे चित्रण केलेले आहे. तर कांहींत बुद्धि पांगळल्यामुळे, दृष्टि पडेल तिथे अंधत्वाचे कांटे निर्माण झाल्यामुळे, सत्ता व स्वार्थ यांच्या जुलमाखाली मारावून गेल्यामुळे आणि जीवनातील सारी संज्ञा नाहीशी झाल्यामुळे मानव किती अगतिक, पिसाट व ओंगळ झाला आहे याचे प्रभावी चित्रण त्यांनी केले आहे. थोडक्यांत म्हणजे ज्ञानाचे कण कण वेंचून बुद्धिरूपी कोरडे पाषाण झालेल्या मानवाचे चित्र त्यांनी आपणांसमोर ठेवले आहे.

मानवी जीवनाचे असे भेसूर व घृणा उत्पन्न करणारे चित्र जरी त्यांनी आवेशाने, उद्वेगाने व क्वचित् अगतिकपणाने रंगवले असले तरी त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन असाच विकृत व निराशाजनक आहे असे वाटत नाही. असे भेसूर चित्रण करून मानवी जीवनाची ही बाजू लोकांपुढे प्रभावी रीतीने मांडावी व भांडवलशाही संस्कृतीच्या जीवनमूल्यांतून या अस्थिरचर्मरूपाने उरलेल्या मानवाची उद्याच्या मानवाने तरी मुक्तता करावी असाच त्यांचा उद्देश असावा. ' पोरसवदा होतीस ' या कवितेत यांत्र उद्याचे माउली । तीर्थ पायांचे घेईतो

असे म्हणून त्यांनी मातृत्वाचा जो गौरव केला आहे किंवा ' न्हालेल्या जणु गर्भवतीच्या ' या कवितेत मुंबापुरीच्या अजस्र धांदलीचे व जिवंततेचे जे चित्र त्यांनी रंगविले आहे त्यावरून मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन निराशेचा व अगतिकतेचा असावा असे वाटत नाही.

व्यापक सहानुभूतीतून निर्माण झालेलें मानवी जीवनाचें हें विदारक चित्र आहे असेंच आपणांस म्हणावें लागेल.

विश्वबन्धुत्वाच्या व मानवतेच्या कल्पनांना धक्का देणारी व केवळ कवींच्याच नाही तर अखिल भारतीय जनतेच्या मनांत प्रक्षोभ उसळविणारी या वर्षांतील घटना म्हणजे जातीय दंगलीचा उसळलेला डोंब. स्वातंत्र्य एक एक पाऊल जवळ येत असल्याचा आनंद एकीकडे मनांत तरळत होता तर जातीय दंगलीची भयानक व अमानुष वर्णनें वाचून हृदयाला धक्के बसत होते. पंधरा ऑगस्टच्या स्वातंत्र्योत्सवाचे पडसाद विरतात न विरतात तोंच पंजाबांत प्रलय सुरू झाला—त्याचे प्रतिध्वनि ठिकठिकाणीं निघूं लागले. खून, अत्याचार, बलात्कार, जाळपोळ, लुटालूट, कत्तल इत्यादि गोष्टींमुळे साऱ्या भारतावर अवकळा पसरली. शेजाऱ्याला शेजारी ओळखेना—बायकांची अब्रू कवडीमोलाने विकली जाऊं लागली—माणुसकीचा पार होम झाला. लहानथोर—स्त्रीपुरुष या सर्वांचे बळी या होमांत सरसहा पडूं लागले. ‘१९४७’ या कवितेंत या साऱ्या प्रकाराचें कवि अनिल यांनी तळतळून वर्णन केलें आहे. ते म्हणतात, “ आज वर्तमानपत्रेहि वाचवत नाहीत. वरवरचे जाड मथळे पाहून तीं हातांतून गळून पडतात आणि पोलादी घण मस्तकांत ठोकावेत तशीं तीं अक्षरें माझ्या डोक्यांत शिरतात.” ते पुढे म्हणतात,

जिकडे तिकडे भेसूर वार्ता
पाशवी वृत्तीचें नग्न दर्शन
युद्धालाही घृणा आणील अशीं
क्रूर कृष्णकृत्यें.
नीचपणाची नीचतर सीमा
अत्याचाराची बलात्काराची

निष्कारण वध, राक्षसी कत्तली
जाळपोळ लूट, घरादारांची
आणि हे सारे
शांतीचा धर्माचा करीत वरती
जयजयकार
देत आरोळ्या ‘ देवच महान् ’

अशा जिकडे तिकडे अत्याचार, कत्तली चालल्या असतां त्यावरच मायभूमीच्या फाळणीची घोर घोषणा आमच्या कानांवर आली—आणि असें असूनहि स्वातंत्र्य मिळणार म्हणून आपण उत्सव साजरे करतो. “ आपण

सर्वांनी गुंगीचें औषध तर घेतलें नाही ना, कीं आम्हीच मायभूमीचे प्राण असतांना, आम्हीच तिचे देह असतांना, तिच्या शरिराचे तुकडे होत असतांनाहि वेदनांनी आम्ही व्याकूल न व्हावें?" चिडून ते पुढे म्हणतात,

जिकिलें म्हणतां स्वातंत्र्ययुद्ध ?

सुवर्णअक्षरीं लिहून ठेवावें

काय हें वर्ष ?

नाही, नाही, तें तापल्या सळ्या घेउनी हातीं

वाटे डागावें.

५७चें तें एक अपेश

दुसरें वर हें ४७ चें !

तयारीत राहा.

स्वातंत्र्याचें युद्ध

पुढेच आहे.

या सर्वच कवितेंत त्यांच्या अंतःकरणांतील चीड, संताप, अगतिकता हीं सारीं उफाळून वर आली आहेत. थोड्याबहुत प्रमाणांत पुष्कळच कवींची अशी स्थिति झाली होती. कवि मनमोहन यांच्या 'सखि त्यांचें आभाळ फाटलें' व 'ही काय दिवाळी' या दोन कविता या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत. त्यांच्या अन्तःकरणांतील सारा प्रक्षोभ या दोन काव्यांत ओथंबून जात असलेला आढळेल. विशेषतः

अकरा अवतारांतुन आली । हीच काय संस्कृती येथली ।

तुष्ट गिधाडें मला म्हणालीं । 'मानव परिणत का या वेळीं ?'

यांतील उपरोध लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. अशा रीतीचा उपरोध व त्याबरोबरच हिंदु-मुस्लिमांना एकीचा केलेला उपदेश बा. सी. मर्देकर यांच्या 'कां हो माजवितां दुही' या कवितेंत आढळेल. ते म्हणतात,

जे जे म्हणविती पुढारी । वेळ येतां देती तुरी ।

सुरा पाठींत छर्श उरी । तुम्हां आम्हां ॥

बोला अल्ला है राम । करा पैगंबरा प्रणाम ।

आहे तुम्हां आम्हां हराम । बंधुद्वेष ॥

कुठे गया कुठे मक्का । हत्याकांड येथे फुका ।

भुकेकंगालिस्तान कां । शिंदाबाद ! ॥

'या लुटा लुटा' ही गलगलिकरांची, 'आमच्या काळांत' व 'भाऊ-भाऊ' या रा. अ. काळिले यांच्या, 'कुणांचा गर्जू जयजयकार'

ही शं. ना. बर्वे यांची व ' अहो धर्मसंस्थापकांनो ' ही सोपानदेव चौधरी यांची—या साऱ्या कविता अशाच प्रक्षोभक मनःस्थितीत लिहिल्या गेल्या आहेत. या कवितांबरोबरच ' युगायुगांतील सहप्रवासी ' या कवि मनमोहन यांनी लिहिलेल्या खंडकाव्याचाहि अवश्य उल्लेख करावयास हवा. हें खंडकाव्यहि ' हिंदु-मुस्लिमांचें ऐक्य ' याच प्रभाव आहे. पण या खंडकाव्यांतील कथानकांत अद्भुतता आहे, भीषणता आहे, उपहास आहे, उपरोध आहे, कल्पनांची बरसाद आहे—सर्व कांहीं आहे. जातीय दंग्याच्या वेळीं कवि मुंबईला गेला असतांना त्याचा खून होतो व त्याचा आत्मा सगळीकडे हिंडत स्वर्गांत जातो. ज्याने त्याचा खून केलेला असतो तोहि या दंगलीला बळी पडल्यामुळे त्याचाहि आत्मा स्वर्गांत येतो व दोन्ही आत्मे हातांत हात घालून स्वर्गांत जातात ही कल्पनाच अभिनव आहे. स्वर्गाचा देखावा रंगविण्यांतहि कवीने कल्पनाशक्तीचा सढळ उपयोग केला आहे. कवीने सगळ्यांत कळस केला असेल तर तो कवीला मुसलमानाच्या पोटी व त्या मुसलमानाला सात्त्विक ब्राह्मणाच्या पोटी जन्माला घालण्यांत. एकंदरीत सारें खंडकाव्य विनोद व गांभीर्य यांचें रम्य मिश्रण आहे.

देशांत अशा अमानुष घटना घडत असतांना एक व्यक्ति शांततेचें, मानवतेचें व ऐक्याचें निशाण हातीं घेऊन श्मशानवत् झालेल्या भागांत चैतन्य व जीवन आणण्याचा प्रयत्न करित होती. त्या व्यक्तीचा विसर कवीनाच काय कुणालाच पडणें शक्य नव्हतें. 'सुदामाकृति ही' या काव्यांत त्या व्यक्तीचें अत्यंत प्रभावी वर्णन कुसुमाग्रजांनी केलें आहे. दिसावयास सुदामाकृति पण तयाचें तेजोधन जणूं कांहीं या व्यक्तीच्या योगाने उदयाला आलेंसे त्यांना वाटतें. ते पुढे म्हणतात,

जयाच्या क्षणीं हा कुठे हो विजेता । नसे उत्सवी ना ध्वजाखालती
रिकामेंच याचें असे तखत त्याची । निनादें जरी अंबरी आरती
नसे खंत त्याला फिरे एकला तो । जिथे राहती रंजले गांजले
तिथे देव देवालयें त्यांस, त्याचें । निखाऱ्यामधें तखत तें रोवलें ।

अहो मध्यरात्री अमेच्या जिथे तें । पडे विंधुनी मानवी जीवित
तिथे पेटवुनी दिवा एकटा हा । बसे देवदूतापरी जागत !

याच देवदूताच्या कार्याची महती 'महात्मा' या कवितेंत शांता शेळके
यांनी, 'तुवां ओतल्या अमृतधारा' या कवितेंत वसंत हेळवे यांनी, व 'ही
पहाट आली' या कवितेंत शंकर रामाणी यांनी अतिशय गौरवाने व
भावभक्तीने गाइली आहे. विशेषतः

'शतकाच्या स्वप्नांतुन येऊनी जाग
वा पुन्हा अवतरे ख्रिस्ताचा अवतार'

या ओळींत शंकर रामाणी यांनी म. गांधींची ख्रिस्ताशी केलेली तुलना
अगदी समर्पक वाटते.

जातीय दंगलीबरोबर निर्वासितांच्या हालअपेष्टांकडेही कवींचें लक्ष
वेधलें. आपलें घरदार—आपला गांव—आपली शेतसंपत्ति— या सर्वांवर पाणी
सोडून शेकडों मैल उन्हातान्हांतून पार्यी—बैलगाडींतून—किंबहुना मिळेल
त्या वाहनांतून, वाटेंत आडव्या येणाऱ्या हल्ल्यांना, अन्याचारांना,
कत्तलीला तोंड देत जाणारा लाखों निर्वासितांचा तांडा इतिहासांत अपूर्व
होता. वर्तमानपत्रांतून इयंर्ची येणारी वर्णनेहि वाचवत नव्हती. अशा
त्यांच्या दैन्याने सर्वांनाच त्यांच्याविषयी सहानुभूति वाटावी यांत नवल
नाही. त्यांतून 'यांना उघडा दार' या रा. अ. काळेले, 'सावधान'
या संजीवनी मराठे यांच्या कवितेसारख्या कविता निर्माण झाल्या. या
निर्वासितांकरिता प्रत्येकाने आपलें दार उघडें ठेवलें पाहिजे—मानवतेच्या
व बंधुत्वाच्या भूमिकेवरून प्रत्येकाने त्यांना मदत केली पाहिजे— अशी
विनंति दोन्ही कवितांत आहे. निर्वासितांच्या हालअपेष्टांचें दोन्ही कवितांत
केलेलें वर्णन प्रभावी आहे.

या नव्या प्रवृत्तीच्या काव्यांतच राष्ट्रीय कवितांचा सुद्धा अंतर्भाव करा-
वयास हवा. या वर्षी बहुतेक राष्ट्रीय गीतें १५ ऑगस्ट वर लिहिलीं गेलीं
आहेत. व तें अगदी नैसर्गिक आहे. ज्या स्वातंत्र्याची आज इतकी वर्षें
वाट पाहिली, ज्याच्यासाठी लढा दिला, बलिदान केलें, तें स्वातंत्र्य हातीं

आल्यावर लहानापासून थोरापर्यंत प्रत्येकाचें हृदय आनंदाने फुलून निघावें यांत नवल कसलें? अर्थात् कवीहि याला अपवाद थोडेच असणार? त्यामुळे १५ ऑगस्टपासून या दिवाळी अंकापर्यंत निरनिराळीं स्वातंत्र्य-गीतें लिहिलीं गेलीं. अनिलांनी ' स्वातंत्र्य-चक्रपरिवर्तनां 'त यापुढे आम्ही कधीहि दास होणार नसल्याची ग्वाही दिली तर ' आज ' या कवितेंत आपल्या दारावर फडकत असलेल्या राष्ट्रध्वजाला प्रणाम करून यशवंत कवीने पुन्हा हिंदुस्थान जगताचें गुरुस्थान करूं व देशोदेशींचे सम्राट् लोटंगण घालतील असें तिरंगी निशाण उंच राखूं असा आत्म-विश्वास प्रकट केला आहे. ' पिंजऱ्यास ' या कवितेंत वि. म. कुलकर्णी यांनी पिंजऱ्याला आपलें जीवन संपल्याचें बजावून समुद्रपल्याड जाण्याची आज्ञा दिली तर ' रासन्हाणी ' या काव्यांत संजीवनी मराठे यांनी आज सुखसागरांत सगळ्यांचीं रासन्हाणीं असतांना शोकाचें स्मरणसुद्धा कोणी मनांत आणूं नका अशी विनंती केली आहे. ' अर्ध ' या कवितेंत अनिलांनी स्वातंत्र्यसूर्याला अर्ध देऊन

नवशक्ती राष्ट्र नवें । आज इथे जन्मुनी

मानवता आणि जगत । उजळो नव स्फूर्तीनी

अशी प्रार्थना केली आहे तर ' भारता ' या कवितेंत कुसुमाग्रजांनी स्वतंत्र भारताचा जयजयकार केला आहे. सौ. प्रभावती केसकर यांची ' निःश्वास ' , वसंत फेणे यांची ' स्वतंत्र झाला माझा भारत ' किंवा सोपानदेव चौधरी यांची ' घर पडलें तुजवरती ' अशासारखीं आणखी अनेक गीतें आहेत. या सर्वांतून स्वातंत्र्य मिळाल्याबद्दलचा उत्साह, आनंद व चैतन्य पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेलीं दिसतात.

पण या निरागस आनंदांत क्वचित् देशाची फाळणी झाल्याने मनाला झालेल्या यातनांचेहि प्रतिबिंब पडलेलें आढळतें. वि. म. कुलकर्णी यांची ' अखंड घरणीवरील पिंपळ ' ही कविता त्याच स्वरूपाची आहे. कविता रूपकात्मक आहे. पिंपळ वृक्षाचें अणुसम बीज घरणाच्या भिंतीवर पडलें —त्या बीजाचा पुढे वृक्ष होऊं लागला तरी तो अश्वत्थ म्हणून लोकानीं

तसाच राहूं दिला अन् तो वृक्ष थोर झाल्यावर

धरणाचें पाणी धरित्रीकारणीं पोंचावयाच्या आंत

अणुसम बीजाने अणुस्फोट केला !!

पिंपळमुळांनी पोखरिली भित

उखाडिले चिरे

विध्वंस

विध्वंस

विध्वंस जाहला !!

या एकंदर रूपकांत फाळणीच्या बीजाची कल्पना कवीने मोठ्या मार्मिकतेने आणली आहे. अशा तऱ्हेचे देशाचे तुकडे पाडल्यामुळे झालेला प्रक्षोभ अनिल कवींनी ' १९४७ ' या कवितेंतहि प्रभावी रीतीने व्यक्त केला आहे.

कवींना निसर्गाविषयी वाटूं लागलेलें प्रेम व गूढ आकर्षण हा या वर्षांतील काव्याचा आणखी एक उल्लेखनीय विशेष आहे. निसर्गाचें रम्य वर्णन करणारीं गीतें या वर्षांत पुष्कळच प्रसिद्ध झालीं. या सर्व गीतांतून कांहींना कांहींतरी अभिनवता— कांही ना कांही तरी विशेष आढळून येतो. कुठे निसर्गवर्णनांत कल्पनेची तरलता दिसून येईल तर कुठे भावनेची छटा दिसून येईल तर कुठे वर्णनशैलीची भव्यता दिसून येईल. कांही निसर्गगीतांतून ठराविक संकेत आढळतील ! नाही असें नाही. पण या वर्षां लिहिलेल्या पुष्कळच निसर्गगीतांतून नवसौंदर्य भरलें आहे हें निश्चित.

कवि बोरकर यांच्या निसर्गगीतांतून कल्पनेच्या भव्यतेचा आपणाला प्रत्यय अधिक येतो. निसर्गगीतांतील अभिनव सौंदर्याची मोहिनी त्यांच्या मनावर पडली की त्यांच्या प्रतिभेला एकामागून एक कल्पना सुचूं लागतात. आणि अशा कल्पनांच्या द्वारे निसर्गाचें रम्य चित्र ते डोळ्यांसमोर उभें करतात. त्यांच्या ' दूधसागरास ', ' सांध्यसुंदरी ', ' फुलल्या लाख कळ्या ' किंवा ' आकाश माउलीस ' या काविता वाचल्या

तर त्यांच्या कल्पनावैभवाची साक्ष सहज पटण्यासारखी आहे. 'आकाश माउली'चे वर्णन करतांना

कोर बिलोरी तुझ्या कपाळी शिरिं मोत्यांची जाळी ग
तुझ्या लोचनीं मुक्तात्म्यांची शाश्वत नित्य दिवाळी ग
हरिकान्तीचे वस्त्र तनूवर त्यावर ज्योतिश्चित्रें ग
स्रवती ज्यांतुनि परम पवित्रें अलिखित संतचरित्रें ग
हें वर्णन किंवा 'सांध्यसुंदरी'चे वर्णन करतांना केलेले
मंदानिल दुडदुडुनी विलगले पदाला
उचलुनि त्या मृदुलकरें लाविले उराला
चुंबुनि त्या मोहरली स्नेहमंजिरी ही

हें वर्णन त्यांच्या कल्पनेच्या विशालतेची सहज साक्ष देतील. निसर्गाची अर्शा रम्य वर्णने जागोजाग त्यांच्या 'दूधसागर' या काव्यसंग्रहांतून विखुरलेली आढळतील.

निसर्गाविषयी वाटणाऱ्या रम्य व गूढ आकर्षणाचा प्रत्यय आपणाला शांता शेळके यांच्या निसर्गगीतांतून चांगला येतो. निसर्गातील दृश्यांचे वर्णन करतांना त्यांचे यथातथ्य व रम्य चित्रण करण्याची कला त्यांना चांगली साधली आहे. 'पाऊस', 'हिरवळ', 'पावसानंतर', 'दुपार' इत्यादि कांही कविता त्यांच्या वर्णन करण्याच्या कौशल्याची चांगली साक्ष देतात. एखाद्या कुशल चित्रकाराप्रमाणे मोजक्या शब्दांत निसर्गाच्या सौंदर्याचे रम्य चित्र डोळ्यांसमोर उभे करण्याचे त्यांच्या लेखणीत सामर्थ्य आहे. पण त्याहिपेक्षा निसर्गामध्ये व त्यांच्यामध्ये जो जिव्हाळा आहे, जो स्नेहभाव आहे, त्यांचे जे भावनापूर्ण वर्णन त्यांच्या पुष्कळच काव्यांत आले आहे त्यांचे स्वरूप अतिशय रम्य आहे. निसर्ग हा त्यांना 'जिवलग साथी' वाटतो व त्यांचे मन दिनरात रमवीत असतो; 'हिरवळी'च्या चैतन्यांतून त्यांना परमेश्वराच्या हृदयातील अगाध मायेचा प्रत्यय येत असतो; भास्कराच्या प्रखर किरणांत, पर्जन्याच्या धारांत, वसंताच्या वैभवांत त्यांना परमेश्वराचा साक्षात्कार होतो; 'लिंब' वृक्षाकडे टक लावून

बघतांना अन्तरीचें सर्व सुखदुःख त्या उघडें करीत असतात; त्यांच्या नयनींची भाषा त्या लिंग वृक्षाला कळते व मूक भाषेत तोहि त्यांना दिलासा देतो; क्वचित् ' पावसानंतर ' सृष्टीमध्ये गोड प्रसन्नता आलेली पाहून आपल्याहि मनांत असे मेघ दाटून येऊन नंतर गोड प्रसन्नता यावी अशी हुरहूर त्यांच्या मनाला लागते; कधी कधी निसर्गातील उदासीनता पाहून ' निसर्ग ' जणु आपलें ' मूक सांत्वन ' करतो असें त्यांना वाटतें व हे सख्या निसर्गा ! कोण तुझ्यावांचून

आमुची अनामिक दुःखें घे जाणून ?

असे उद्गार त्या काढतात; कित्येक वेळां रात्रीची प्रसन्नता व गंभीर शांतता पाहून त्यांचें अंतःकरण उचंबळून येतें, कांही तरी दिव्य त्या दृश्यांत त्यांना प्रतीत होतें व त्यांना ती रजनी वत्सल मातेप्रमाणे भासते. निसर्गाशीं त्या किती समरस झाल्या आहेत याची कल्पना यावरून सहज येण्यासारखी आहे. आपल्या सुखदुःखांचें प्रतिबिंब त्यांना निसर्गांत दिसतें— त्यांच्या निराश अन्तःकरणाला निसर्गाकडे वळल्यावर समाधान मिळतें व निसर्गांतच त्यांना प्रभूचा साक्षात्कार होतो. म्हणूनच त्यांची सारी निसर्गगीतें भावनेने ओथंबलेली व त्यांच्या व्यक्तिमत्वाने भारलेलीं अशीं वाटतात.

याशिवाय अनिल, शरचंद्र मुक्तिबोध, विलास, राजा बढे, ल. के. कुलकर्णी, ग. दि. माडगूळकर, वसंतराव चिंधडे वगैरे कितीतरी कवींचा उल्लेख मुद्दाम करावयास हवा. यांच्यापैकी कांहींच्या कवितांतून रम्य व कल्पनाप्रचुर वर्णनें आढळतील, कांहींच्या कवितेंतून भावनोत्कटता आढळेल, कांहींच्या कवितेंतून अभिनव कल्पना आढळेल तर कांहींच्या कवितेंतून वर्णनांचा थाट आढळेल. या साऱ्याच कवींची निसर्गगीतें सुंदर आहेत. अभिनव कल्पनेच्या दृष्टीने विलासची 'उषासूक्त', ग. दि. माडगूळकरांची 'चांदणें', रा. अ. काळले यांची ' हे नवजलदकण', बा. सी. मढेंकर यांची 'न्हालेल्या जणु गर्भवतीच्या' आणि शांताराम रामचंद्र यांची 'ईशान्यवात' या कविता विशेष उल्लेखनीय वाटतील,

तर रम्य चित्रणाच्या दृष्टीने अनिलांची 'पहिला पाऊस', मधुकर नाईक यांची 'श्रावण', राजा बढे यांची 'श्रावण आला', शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांची 'शिशिरांतील पौर्णिमा' व ल. के. कुलकर्णी यांची 'शिशिराचें स्वागत' या कविता उल्लेखनीय वाटतील. यांतील कांही कवितांत वर्णनाचा धाट मोठा पाहण्यासारखा आहे. उदाहरण म्हणून 'शिशिरा'चें वर्णन दोन कवींनी कसें केलें आहे तें पाहा. 'शिशिरांतील पौर्णिमा' यांतील शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी सुरवातीलाच केलेलें वर्णन पाहा—

शिशिरांतल्या पौर्णिमेची पांढरीफेक संपूर्ण नग्रा निर्लज्ज निशा
व्यापी ती दिशा, टेकुन आपुलें चंपक अंग...

करी उघडा दीन हीन हा संसार भग्न !

भिंती त्या जुन्या, म्हाताऱ्या काळ्या

सिनेमांतल्या जाहिरातींच्या लोंबत्या चिंध्या अंगी त्या त्याल्या,

डोईवरती रुक्ष गवती जटा घेऊन

काळोखाचिया घोंगडीखाली सदा दडून

देत त्या होत्या आम्हांस ऊब

फेडून त्याचें तिभिर वस्त्र

उघडें की हो केलें तयाचें कंगाल रूप !

आणि ल. के. कुलकर्णी यांनी शिशिर ऋतूच्या केलेल्या स्वागताचा नमुना पाहा—

फिरवा पाचोळा फेर धरून

गरगर वेगें भूमीपासून

उडवा उंच, उंच आमाळीं

दिशान्तरालीं भिरकावून

जागवा सृष्टीस

हालवा गद्गदा थिजल्या वृक्षां

जाऊं दे गेलीत उरलीं पानें

होऊं दे स्वप्न, जुनें वैभव

जुन्याच्या नाशांत

नव्याचा संभव.

या दोन्ही वर्णनांत कशी भिन्नता आहे हें सहज ध्यानांत येईल.

पुष्कळ प्रतीकात्मक काव्यांतून प्रतीक म्हणून निसर्गाचा उपयोग केल्याचें आढळतें. अशा काव्यांतून सुद्धा निसर्गवर्णन अतिशय प्रभावी केलेलें आढळतें. अनिलांची 'पेतें व्हा' ही व. वि. म. कुलकर्णी यांची 'नवें पाणी' ही या दोन कवितांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. दोन्ही कवितांच्या मागे नवविचारांची बीजे राष्ट्रांत पेरलीं जात असल्याची भूमिका आहे. 'पेतें व्हा' मधील सुरवातीचें प्रखर उन्हाचे होरपळणाऱ्या पृथ्वीचें चित्र—वादळाचें वेणीन व शेवटचा 'पेतें व्हा' पक्ष्याचा संदेश हें सारें मोठ्या प्रभावी शैलीने वर्णन केले आहे. वि. म. कुलकर्णी यांनीं हि उसळत, घुसळत, फेसाळत आलेल्या नव्या पाण्याचें वर्णन कसें केले आहे तें पाहा—

हें नवजीवन, हें संजीवन ये इहलोकांत । नवतिची नवी ऋचा गात ।

मृत्युलोकची कळा पालटे, पृथिवी हो तरुणी । आलें नवें नवें पाणी ।

किल्मिष, कंटक, चिखल मातला पात्राच्या पोटी । तयाला जळ हें देइ गती ।

समतेची जणु लाल ध्वजा ही राही फडफडुनी । आलें नवें नवें पाणी ।

अशाच प्रतीकात्मक काव्यांत 'दीपगृहाची कथा' या श्यामा देवधर यांच्या, 'वृक्ष मी निस्सार' या सौ. प्रतिभा यांच्या, 'वादळा' या द्वारकानाथ चित्रे यांच्या, 'सागर' या सी. म. बापट यांच्या व अशा इतर पुष्कळ कवितांचा अवश्य उल्लेख करावयास हवा.

प्रेमगीतांना रम्य पार्श्वभूमि म्हणूनहि पुष्कळ कवींनी निसर्गाचा चांगला उपयोग करून घेतला आहे. कवि बोरकर यांच्या 'पाठमोरी पौर्णिमा', 'व्याकुळ कर्णधार', 'सागराला आली जाग', 'तुझें आगमन' या कविता त्या दृष्टीने वाचण्यासारख्या आहेत. निसर्गाच्या रम्य पार्श्वभूमिचें साहाय्य पुष्कळांनीच प्रेमकाव्यांची सजावट करण्यास घेतलें आहे. कित्येक प्रियकरांना निसर्गातील एखाद्या रम्य दृश्याने आपल्या प्रियतमेची आठवण

होते, कांही निराश हृदयांत पूर्वीच्या स्मृति जागृत होतात, कांहींच्या मनांत भावी सुखाच्या कल्पनेने गोड हुरहुर लागते, तर पावसासारख्या अकल्पित घटनेने आपला प्रियकर येऊं शकला नाही म्हणून कांहींना औदासीन्य येतें. प्रेमाच्या अनेकविध घटनांमध्ये निसर्गाने पार्श्वभूमीची सजावट देण्याचें कार्य अतिशय चांगल्या रीतीने केलें आहे. अर्थात् कांही काव्यांतून ठराविक संकेतच पुन्हा पुन्हा झाले असले तरी पुष्कळच काव्यांतून निसर्गाच्या पार्श्वभूमीने भावनोत्कटता वाढविण्याचें कार्य चांगलेंच केलें यांत शंका नाही.

यंदाहि मराठींत पुष्कळ प्रेमगीतें लिहिलीं गेलीं. तीं पुष्कळ लिहिलीं गेलीं यांत वावगें काहीच नाही. किंवाहुना प्रेमाची भावना इतकी सर्वव्यापी आहे. भावनेच्या आहारीं न पडणारा मनुष्य मुक्तच म्हणावा लागेल. त्यामुळे कोणत्याहि काळांत कोणत्याहि वाङ्मयांत प्रेमगीतांना बहर येतच असतो. आज देशांत मोठी कठीण परिस्थिति झाली आहे—जातीय दंगलीचा कहर उसळला आहे. निर्वासितांचा प्रश्न मोठा विकट झाला आहे. म्हणून कवींनी प्रेमाकडे दुर्लक्ष करून याच विषयावर आपली काव्यशक्ति खर्च करावी, यापुढे केवळ दलितांवरील, निर्वासितांवरील गीतेंच फक्त लिहिलीं जावीं, असें कुणी म्हणत नाही; व अशी अपेक्षा करणेंहि चूक आहे. पण प्रेमगीतांमध्ये भावनोत्कटता असावी, खरी अनुभूति असावी, अशी अपेक्षा करणें तरी फारसें चूक होणार नाही. आणि तीच नेमकी आजच्या पुष्कळशा प्रेमगीतांतून नाही. प्रेमभावनेच्या खऱ्या अनुभूतीचा आभास-सुद्धा पुष्कळ प्रेमगीतांतून होत नाही. प्रेमकाव्याचे ठराविक संकेत मात्र पुन्हा पुन्हा या काव्यांतून येत असतात—कल्पनारम्य उपमा-उपप्रेक्षांची बरसाद कित्येक काव्यांतून होत असते—वर्णन करण्याचें कौशल्य कांही कवितांतून मोठ्या प्रभावी रीतीने दिसून येतें; पण उत्कट भावनांचा किंवा खऱ्या अनुभूतीचा मात्र अभावच दिसून येतो. त्यामुळे प्रेमाच्या भावनेशीं खेळण्यांत हे कवि रमून गेले आहेत कीं काय अशी शंका पुष्कळ वेळेस येऊं लागते.

नगर बाचनालय सातारा

संगणकीकृत

ठराविक संकेत, ठराविक कल्पना व ठराविक वर्णन अशा प्रेमगीतांतून कर्शा दिसतात हे पाहण्यासारखे आहे. एक कवि 'चल सजणे दूर कुठे क्षितिजाच्या पार' असे म्हणून गोड नवे जग वसविण्याची इच्छा प्रदर्शित करतो तर दुसऱ्याचे मन प्रियतमेच्या दारांत फुललेल्या पारिजाताने प्रमुदित होते व त्याचा सौरभ जणु त्याला प्रीतीचा निरोप पोचवितो असे त्याला वाटते. कुणी सौंदर्याची फुललेली गुलाबी फुलबाग राखण्याला कुणी माळी नसल्यामुळे ते काम आपणाकडे घेऊं इच्छितो तर कुणी स्त्री 'तुझीच राया अवघी दौलत' असे आपल्या प्रियकराला सांगते आहे. अर्शा ठराविकांनी नटलेली कितीतरी वर्णने आढळतील. या प्रेमगीतांतून 'श्रातराणी', 'पारिजात', 'प्राजक्त', 'गुलाब', 'कोकिळा', 'उषा', 'संध्या', 'पुनवेची रात', 'अथांग दरिया', 'धुंद केतकी', 'वसंत ऋतु', 'आम्रवृक्ष', 'बकुलमालिका' वगैरे सर्व आपल्या ओळखीची मंडळी या ना त्या कवितेत भेटतातच. याशिवाय कविवर्य तांब्यांचा मुशाफिरसुद्धा मधून मधून इतस्ततः संचार करित असतांना आढळतो. खालील कांही ओळी वाचल्या म्हणजे तेच तेच ठराविक वर्णन कसे येत आहे याची कल्पना येईल.—

“ आयुष्याच्या पहाटेला निघे प्रवासा एकटा
तुझ्या माझ्या जीवनाच्या । पुढे एक झाल्या वाटा ।

... ..

तुझ्या माझ्या यौवनाचा । सोनचांफा उमलला ।
गंध एकमेकांमध्ये । अकस्मात मिसळला. ”

× × × ×

“ मनोभूमीत तव लावियेला तुवांच एक पारिजात
मृदुल फुलांची झाली पखरण मम हृदयाच्या द्वारांत
तुझ्या अंतरी बहरून आली रातराणीच सुकुमार
तिच्याच मधुतर निःश्वसितांनी मजमवती धरिला फेर. ”

× × × ×

अंगणांत निशिगंध उमलला

रातराणिचा सुगंध सुटला

तुझ्या स्मृतीच्या फुलवेलीला । आला आज बहार

× × × ×

मार्गावर माझी नि तुझी भेट जहाली

हुद्दूर जरा अंतरिची आर्त निमाली

× × × ×

“ आलीस तूं नी शांतली । माझ्या मनांतिल वादळें
नैराश्रयता हरिणीपदें । अन् कोठच्या कोठे पळे.

× × × ×

“ सांग जातां कां वळोनि पाहिलें

अन्तरीचे भाव हास्यीं दाविले

... ..

आज भासे ना सहारा जीवनीं

प्रीतिने जीवास जेव्हा न्हाणिलें.”

अशीं कितीतरी उदाहरणें दाखवितां येतील. त्याबरोबरच या प्रेमगीतांतून रम्य कल्पनांचाच आविष्कार जास्त झालेला आढळतो. त्यामुळे कविता वाचतांना त्यांतील नवकल्पनांमुळे व क्वचित् अभिनव विचारांनी मनाला आनंद वाटतो. पण भावना हालविण्याचें कार्य या कवितांकडून होत नाही. विशेषतः प्रेमाची अभिव्यक्ति करतांना कितीतरी चमत्कृतिपूर्ण कल्पना या प्रेमकाव्यांतून आल्या आहेत. त्यांतील चमत्कृतिपूर्ण वर्णन खरोखरच उल्लेखनीय आहे. ल. के. कुलकर्णी यांची ‘गुपित’, बोरकर यांच्या ‘पाठमोरी पौर्णिमा’ व ‘रमणी आणि घरणी’, श्रीकृष्ण पोवळे यांची ‘शर हृदयीं रुतल्याविण’, गु. ह. देशपांडे यांची ‘तुझी आठवण’, अनिल यांची ‘प्रीति तुझी माझी’ वगैरे पुष्कळच कवितांचा या दृष्टीने उल्लेख करतां येईल. बोरकरांची ‘दूधसागरा’तील प्रेमगीतें अशींच

कल्पनारम्य आहेत. वातावरणनिर्मिति व कल्पनेची भव्यता यांमुळेच त्यांच्या प्रेमगीतांना एक निराळेपणा प्राप्त झाला आहे.

पण उत्कट व मावपूर्ण प्रेमगीतांचा खरा उत्कर्ष जर आपणाला पाहावयाचा असेल तर तो शांता शेळके यांच्या 'वर्षा' या काव्यसंग्रहांत खाचित सांपडेल. उत्कट प्रेमगीताकरिताच 'वर्षा' हा काव्यसंग्रह उल्लेखनीय आहे असे म्हटले तर त्यांत फारशी अत्युक्ति होणार नाही. प्रेमभावनेच्या विविध छटा कवियित्रीने मोठ्या कोमलतेने व मोकळेपणाने रंगविल्या आहेत. त्यांच्या हृदयाचे विविध पडसाद त्यांच्या निरनिराळ्या गीतांतून ऐकू येतात. पूर्वी केलेल्या प्रेमाची स्मृति व त्यामुळे आलेली व्याकुळता हीच त्यांच्या गीतांतील मुख्य भावना आहे. ही भावना आपणाला 'योगायोग', 'जीवनलहरी', 'जीवन म्हणजेच एक', 'चांदणें भंवती', 'ओढ', 'नियतीस' वगैरे अनेक गीतांतून आढळेल. प्रेमपूर्तीचें समाधान 'आज सरे मम एकाकीपण', 'मी त्यांत फुलवितें', 'तुझी माझी दृष्टादृष्ट' वगैरेसारख्या कांही कवितांतून आढळून येत नाही असे नाही. पण एकंदरीत निराशेचा आणि व्याकुळतेचाच सूर त्यांच्या काव्यांतून अधिक आढळून येतो. आणि त्या सर्व गीतांतून उत्कटता आहे—अनुभूति आहे. आणि म्हणूनच तीं सारीं गीतें आपणाला रम्य वाटतात. 'हे मांडून समोर ग्रंथ', 'प्रीतीचा प्रतिकार', 'सांत्वन', 'घायाळ' इत्यादि नाट्यगीतांतूनसुद्धा तीच उत्कट प्रेमभावना प्रकट झालेली आढळते. त्यामुळे 'वर्षा' या काव्यसंग्रहांत उत्कट प्रेमगीतांचा त्यांनी खरोखर वर्षाव केला आहे असे म्हणावेंसे वाटतें.

सौ. पद्मा यांच्या 'प्रीतिपथावर' या संग्रहांतून सुद्धा उत्कट प्रेमगीतें विखुरलेली आहेत. विशेषतः त्यांच्या व्यक्तिगत प्रेमकाव्यांत समाधानाचे व साफल्याचे सूर अधिक वाहतात व त्या दृष्टीने 'अर्पण', 'सांगुं काय मी कुणा', 'ध्यायमग्न', 'सहचरी तुझी मी', 'तुझें दर्शन' इत्यादि कविता उल्लेखनीय आहेत. समाजांतील प्रेमवैफल्याचें वर्णनहि त्यांच्या 'माझं गुपित'—'मजविना अपूर्ण तव जीवन' अशासारख्या कांही

नाट्यगीतांतून उत्कटतेने केलेले आढळते. सी. म. बापट यांच्या ' फुलांच्या अश्रूं ' मधून प्रेमभावनांचा कोमल आविष्कार काही कवितांतून केलेला आढळेल. पण विशेष उल्लेखनीय प्रेमगीतें आपणांस अनिलांच्या ' पेंतें व्हा ' या काव्यसंग्रहांत पहिल्या भागांत आढळतील. ' प्रीतीची रीत ', ' झाला अंधार बाहेर ', ' हांक ', ' चित्तचकोर ', ' घराकडे जातां ', ' प्रीति तुझी माझी ' इत्यादि कवितांतून प्रेमभावनेचा रम्य आविष्कार झाला आहे. हीं गीतें त्यांच्या ' फुलवाती ' ची आठवण आपणाला निश्चित करून देतात.

मात्र या वर्षीत नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या प्रेमगीतांत भावोत्कट प्रेमगीतें नाहीं असें नाही. पण किती थोडी ! हुडकूनच काढावी लागतील. कवि कान्त यांची ' तें तुझेंच गाणें ग ', सौ. शालिनी सोमण यांची ' स्मृति ', पु. शि. रेगे यांची ' तुझी आठवण ', ना. ग. जोशी यांची ' चिरकाल ना संगत ', श्रीकृष्ण पोवळे यांची ' शर हृदयीं स्तल्याविण ' अंशा काही काव्यांचा मुद्दाम उल्लेख केला पाहिजे. वसंतराव चिंधडे यांच्या ' मार्गावर ' कवितेंतील

मीं म्हटलें की ' जीवन हें स्वप्न गुलाबी '
 तों पखरित आलीसच तूं स्वप्नसुमाली !
 संगीत मला जीवन गमतांच सखी तूं
 उधळीत उरीं आलिस ह्या धुंद स्वराळी !

या कल्पना रम्य वाटतात. ' दरडीवर ' या कवितेंत ग. दि. माड-गुळकरांनी मराठा स्त्रीचें चित्र तिच्याच प्रियकराच्या शब्दांत मोठें छान रेखाटलें आहे. विशेषतः

डुड्वर घागर, हातीं झारी, अजब तुझा ग थाट
 डोळं लववुन चाल जराशी, उभी चढाणिची वाट

या ओळींतून त्या मराठा स्त्रीचें चित्र ज्याप्रमाणे डोळ्यांसमोर येतें त्याप्रमाणे

दमांत जाऊं नको ठेचलून कणखर माझं मन
बहिरिं ससाण्यापरी झडपुनी नेइल ग उचलून
पुरं पांखरा खुळी करामत, थांबच बिनबोभाट.

यांत त्या 'आडमुठ्या' मराठमोळा तरुणांचे प्रेमहि चांगले व्यक्त
होते. 'हो विलंब आता' या कवितेंत फार उशीरां म्हणजे त्या स्त्रींचे लग्न
झाल्यावर जिच्या प्रियकराला त्या स्त्रीवरील प्रेमाची ओळख पटली आहे
अशा स्त्रीच्या भावनांचे वर्णन श्री. मनोहर शिरवाडकर यांनी मोठ्या
परिणामकारक रीतीने केले आहे. ती म्हणते,

मी दिनीं, दिनान्तीं, रात्रीं तुजला पुजिलें
खुलविण्या तुला मी हसलें, रडलें, रुसलें,
हो विफला पूजा, मक्त वळे माघारी

अन् अवचित आता दुसऱ्याची मी होतां
नेत्रांत थरारे तुझिया कां व्याकुळता !

'तुझ्या झांकल्या मुठींत' या राजा बढे यांच्या व 'दूर' जरी मी
तुझियापासून' या मंगेश पदकी यांच्या कवितांतून निराश हृदयाचे पड-
साद चांगले व्यक्त झाले आहेत. मंगेश पदकी यांच्या खालील ओळी
परिणामकारक वाटतात :

नीरवतेच्या अथांग क्षणें त्या
राख जाहली शत स्वप्नांची
चंद्रिका न ! — अंतरीं आजला
खिन्न शून्यता नित अवसेची

सोबतीस अव्याहत आणिक शत आशांचे व्याकुल क्रंदन.
विरही जीवांची परस्परमीलनासाठी ओढ उर्मिला कुलकर्णी यांच्या 'प्रतीक्षा'
व ल के. कुलकर्णी यांच्या 'ओढ' या काव्यांतून चांगली व्यक्त झाली आहे.

सत्यकथेच्या संपादकांनी ज्या अर्थी त्या शेजारी शेजारी छापल्या
आहेत त्या अर्थी त्या एकमेकांना पूरक असाव्यात असा तर्क केला तर

फारसैं चुकणार नाही. तसैं असेल तर त्या दोन्ही कवितांतील भावना अधिकच आकर्षक वाटतील यांत शंका नाही. जणू कांही

असशील मार्गी राया,

चल उचल पाउलें

भेटीसाठी आसुसलें !

या उर्मिला कुलकर्णी यांच्या भावनेला

व्याकुळलें स्पर्शासाठी

दृष्टीसाठी तुझ्या शांत;

शीणलेला जीव येतो

विसावण्या दिव्यतेत...

या ल. के. कुलकर्णी यांच्या ओळीत प्रत्युत्तर दिलें असावें असें वाटेल. याशिवाय श्यामा देवधर यांची ' किती तरी दिवसांनी ', ' या इथे तरुतळी ' यांसारखी कांही प्रेमगीतें उल्लेखनीय आहेत.

प्रेमगीताकडून ताबडतोव भावगीताकडेच वळावयास हवें. कारण भावगीतांत झालेल्या वैयक्तिक भावना पुष्कळ वेळां प्रेमाच्या स्वरूपाच्याच असतात. त्यामुळे प्रेमगीताच्या विचारांत भावगीताच्या चर्चेचा बराच भाग येऊन जाण्याचा संभव आहे. वैयक्तिक प्रेमभावाच्या प्रकटीकरणांत कित्येक वेळां समाधानाचे सूर असतात, कित्येक वेळां निराशेचे पडसाद असतात, कित्येक वेळां विरहाची हुरहूर असते तर कित्येक वेळां मीलनाची ओढ असते. जर अशा प्रेमगीतांतून कवींनी आपल्या व्यक्तिगत भावना रंगविल्या असतील तर तीं गीतें भावगीतें या सदरांत येतील. अशा प्रकाराचीं उत्कट प्रेमभाव व्यक्त करणारीं गीतें कुणी कुणी लिहिलीं हें आपण पाहिलेंच आहे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय वृत्तीच्या ज्या भावना प्रकट झाल्या त्यांचाहि विचार आपण केला आहे. पण त्याशिवाय इतर अनेक प्रकारच्या भावना पुष्कळ कवींनी आपल्या काव्यांतून व्यक्त केल्या आहेत. हीं भावगीतें यंदा संख्येनेहि पुष्कळ आहेत व गुणांनीहि श्रेष्ठ आहेत.

शांता शेळके यांच्या 'वर्षा' मधून प्रसिद्ध झालेल्या भावगीतांचा मुद्दाम उल्लेख केला पाहिजे. त्यांच्या प्रेमगीतांतून ज्या मोकळेपणाने त्यांनी आपल्या प्रेमाची उत्कटता व्यक्त केली आहे तितक्याच मोकळेपणाने 'मी', 'जा जा कविते', 'माझ्या हृदयीचें पांखरूं', 'जीवन व काव्य', 'एकली', 'माझा मार्ग', 'वृथाच', 'माझी कमळें' इत्यादि काव्यांतून त्यांनी आपलें अंतःकरण उघडें केलें आहे. सुरवातीलाच मी कोण याची त्यांनी ओळख करून दिली आहे. घन तिमिराला लखलखून उजळविणारी मी विद्युलता नाही, तर गगनाच्या अंगणांत जो एक ढग दिसतो त्याच्यामधून चमकणारी मी इवलीशी चांदणी आहे, अशी स्वतःकडे शालीनतेची भूमिका घेऊन स्वतःच्या अंतःकरणांतील भावनांचें आविष्करण त्यांनी इतर भावगीतांतून केलें आहे. एके ठिकाणी माझ्या हृदयाचें पांखरूं बरेंच अस्थिर व चंचल असून त्याला आवरावें कसें हें आपल्याला समजत नाही अशी त्यांनी कवुली दिली आहे. नलगगन दिसतांच हें हृदय फडफडूं लागतें व आपल्या इवल्याशा पंखाने गगन भरूं पाहतें. जीवन म्हणजे एक दीर्घ विरहगीत असें त्यांना वाटतें आणि त्यामुळे 'सदाच मी एकली जीवनीं सदाच मी एकली' असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघतात. पण नीलवर्ण गगन पाहतांच त्यांना जिवलग साथी भेटल्याचा आनंद होतो. क्वचित् त्या काव्यांतील जीवनांत रंगल्यामुळे जीवनांतील काव्याला मी मुकलें याबद्दल त्यांना खेद होतो, तर कुठे कवितेला उद्देशून तिच्या संगतीत माझे जीवन मी कसें रंगविलें असें त्या सांगतात. या साऱ्या कवितांतून त्यांच्या व्यक्तित्वाचें यथार्थ दर्शन आपणांस होतें आणि म्हणूनच हीं सारीं भावगीतें मला रम्य वाटतात.

त्याबरोबर 'अनिला'नी मुक्त छंदांत लिहिलेली 'भग्न मूर्तीचें पुनर्दर्शन' व 'विशेष' हीं दोन भावगीतें त्यांच्या अंतरंगांतील प्रक्षोभाची चांगलीच साक्ष देतात. भग्नमूर्तीचें सात वर्षांनी पुनर्दर्शन झाल्यावर त्या सात वर्षांच्या मधल्या कालाची त्यांना आठवण होते—जगांत किती नवशाकित उफाळून आल्या तरी आम्ही मात्र तीच सफेदीची व अंधकाराची वार्षिक पुटें देत

आहोत याबद्दल त्यांना विषाद वाटतो व हे स्तब्ध जीवन हालवून सोड-
णारा झंझावात केव्हा सुटणार, जे मागील सात वर्षांत झाले नाही ते
पुढील सात वर्षांत होईल का असे अगतिकपणे ते उद्गार काढतात.
'विशेष' या कवितेत असेच त्यांनी आपल्या अपुऱ्या कादंबरीची पाने
जाळून टाकण्यास सांगितले आहे- आता त्यांच्या पुऱ्या-अपुऱ्या-अधुऱ्या
या कविताच जपून ठेव कारण तेच माझ्या भावनांचे व भावजीवनाचे
क्षण आहेत, तीच माझी जीवनाची सेवा आहे, असे त्यांनी मोठ्या
कटाक्षाने पत्नीला बजावले आहे. या दोन्ही काव्यांतून त्यांच्या अन्तरीचे
पडसाद चांगले उमटलेले दिसतात. याशिवाय हृदयांत भरलेल्या उद्दाम
बंडाचे स्वरूप त्यांनी 'बंड' या भावगीतांत मोठ्या आवेशाने प्रकट केले
आहे.

इंदिरा संत व इंदिरा या दोघांच्या गीतांतून एक प्रकारची करुणरम्य
छटा दिसते. इंदिरा व इंदिरा संत या दोन्ही व्यक्ति एकच का हे मला
माहीत नाही पण दोघांच्या भावगीतांच्या स्वरूपावरून एकाच तऱ्हेच्या
दुःखाचा अनुभव दोघांना आला असावा असे वाटते. 'या हो' या भाव-
गीतांत सूर्यनारायणाला सोन्याच्या पावलांनी येऊन घर भूषविण्यात त्या
सांगतात. पण शेवटी

येऊं देत माझ्या घरीं किरणाचे झोत

तेजस्वी पित्याचे ते वात्सल्याचे हात

अशी आपल्या मृत पतीची स्मृति त्यांना झाली आहे. इंदिरा यांच्या
काव्यांतून ही दुःखाची व व्याकुळतेची भावना अधिक स्पष्ट आहे.
'कातरवेळेला' या भावगीतांत आपल्या मृत पतीच्या स्मृतीने उफाळलेल्या
भावनांचे चित्र आपल्याला स्पष्ट दिसते. त्या म्हणतात—

तुजवीण आता-तुझ्या या संसारी

अंगाराच्या सरी-वर्षतात.

आंतबाहेरून लागलीसे आग

तुझा घेत माग-येऊं कोठे ?

पण असा माग घेत येण्याला सुद्धा त्या मोकळ्या नाहीत. 'ठरविते किती मी' या भावगीतांत त्यांना पतीच्या मागोमाग कितीहि जावे असे वाटत असले तरी—

अडखळे उंबरा होउनि काया लुळी
कोसळे खालती—कांही न कळते मुळी

अशी त्यांची अवस्था होते. आपल्या प्रिय पतीचा आवडता वर्षाकाल आला की त्यांच्या मनांत पूर्वीच्या स्मृति जागृत होतात व बेभान वाहणाऱ्या झंझावाताकडे 'मनातील झंझावात मनांत दडपून' त्या पाहत उभ्या राहतात. 'उत्फुल्ल पीत हे' या गीतांत चंद्राचा रूपेरी झोत खिडकीतून आंत आल्याबरोबर त्यांना आठवते— त्या चंद्राच्या प्रकाशांत उभे राहून आपण दोघांनी किती तरी वेळा आपल्या सुरम्य वदनाकृति भिंतीवर रेखाटल्या असतील ! आणि त्या वेळा आपण म्हणत होतो—

जोंवरी चन्द्रमा हसेल नीलांबरी
जोंवरी चांदणे येईल अभ्यन्तरी
तोंवरी चिरंतन आपण होऊं इथे
हैं प्रतीक अपुल्या प्रेमाचें बोलतें.

आणि आज जिना चढून वर गेल्यावर त्याच रम्य रेखाकृति त्यांना दिसल्या आणि वेगांत जाऊन त्यांनी दार लावले. शेवटी त्या म्हणतात—

कापुरापरी हैं मनांतलें चांदणें
घेतसे पेट अन् असह्य होई जिणें.

या उद्धारांत केवढी आर्तता मरली आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. इंदिरा यांच्या पुष्कळ भावगीतांतून ही विह्वलता दिसून येते. त्यामुळे त्यांची भावगीते भावनेने ओथंबलेली अशी वाटतात. 'दिवंगत मित्रास' हे वि. म. कुलकर्णी यांचे भावगीतहि त्याच व्यक्तीच्या मृत्यूवर लिहिले आहे. त्यांत मित्राविषयीच्या शोकपर भावना प्रभावी रीतीने रेखाटल्या आहेत.

वसंतराव चिंधडे यांची कांही भावगीतें उल्लेखनीय आहेत. 'जीवन-सरिता', 'सुंदर स्वप्ना', 'माझे मन' या तीन गीतांतून त्यांनी आपल्या वैयक्तिक आवडीनिवडी, आशा-आकांक्षा यांचें चित्रण अतिशय चांगलें केलें आहे. 'सुंदर स्वप्नांत' ते सांगतात—'सुंदर स्वप्नांत जीव मोहून जातो आणि त्यामुळेच कठोर सत्याशी झुंजण्यास त्यांना सामर्थ्य मिळतें, त्याच्या संगतीत गेलेले क्षण जरतारी वाटतात आणि जीवन-संग्रामांतील हृदयावरच्या जखमा विसरून जातात.' त्याबरोबरच 'मी' ही वसंत हजरनीस यांची, 'नवें वर्ष' ही दीपक यांची, 'फिरून फिरून मन हो अधीर' ही ना. ग. जोशी यांची, 'लाटा महासागरी जीविताच्या' ही वसंत मेहेंदळे यांची, 'गीत' ही संजीवनी मराठे यांची, 'नव्या वर्षाच्या प्रभाती' ही मंगेश पदकी यांची व 'सुखदुःखाच्या वाऱ्यांनो' ही मधुकर नाईक यांची—या कविता चांगल्या भावगीताचे नमुने म्हणून सहज दाखविता येतील.

त्या सर्वांत 'आईच्या ओव्या' ही ग. दि. माडगूळकरांची कविता भावगीत या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय वाटते. आईच्या ओव्यांची स्मृति त्यांना होऊन त्यावर आपली कविता कशी वाढली तें त्यांत सांगितलें आहे. पावित्र्यमांगल्य व उत्कट भावना यांचें ती कविता सुंदर मिश्रण आहे. ते म्हणतात—

कानांवर गीत तुझें गोड बांगड्या वाजल्या
रानांतल्या गाई मला दूध देऊनीयां गेल्या
गेल्या गाई आला काऊ आला कुत्रा आली माऊ
वळचणीच्या चिमण्या माझ्यासंगें आल्या जेऊं.
जेऊं घातलेंस मला उरांतल्या अमृताने
कान भरविले माझे तुझ्या मधुर सादाने
सादाने त्या वाढविली माझ्या संगती कविता
माझ्या संगें थोर झाली तुझ्या गाण्याची दुहिता

...

...

...

दुहिता ती आज झाली जन लोकां आवडती
 तुझ्या लाडक्या लेकाची थोरांमोठ्यांत बढती
 बढतीचा बडीवार तुझ्या वाहातो पायांशीं
 तुझ्या गीतगंगेंतील एक भरली कळशी.
 कळशीच्या तीर्थावर झाली आजन्म पावन
 जिथे जिथे वंद्य कांही तिथे तुझेच चरण
 चरणांच्या घूळभेटी व्हावी माझिया कपाळा
 जन्मभर ती लाभावी आस एवढीच बाळा.

या सर्व वर्णनांत भावनेने ओथंबलेले कवीच्या मनाचें चित्र मोठें आकर्षक दिसतें.

भावगीताच्या पुढील पायरी म्हणजे चिन्तनिका. कवीच्या मनांतील भावना ज्या वेळीं गूढ-व्यापक व कांहीशा विचारपूर्ण स्वरूपांत बाहेर पडतात त्याच वेळीं तिला चिन्तनिकेचें स्वरूप येतें. सामान्य भावनेपेक्षा ही भावना जरा वरच्या पातळीवर गेलेली असते. अशा चिन्तनिकेचें स्वरूप कांहीसैं विचारपरिप्लुत असैं असतें. पण हा विचार म्हणजे एखादें शुष्क तत्त्व नसतें, त्याच्या मुळाशीं कवितेला निर्माण करणारी अशी प्रेरक शक्ति लागते. चिन्तनिका ही हृदयापेक्षा मेंदूलाच जास्त आवाहन करते; कारण त्यांतील सौंदर्य बुद्धीलाच अधिक पटणारें असतें. पण पुष्कळ वेळां भावनेंतूनच चिन्तनिका जन्माला येत असल्याने हृदयालाहि ती अप्रत्यक्ष आवाहन करते.

अशा चिन्तनिका या वर्षी बऱ्याच प्रसिद्ध झाल्या. त्यांपैकी 'प्रेम आणि जीवन' ही अनिलांची चिंतनिका विशेष उल्लेखनीय ठरेल. पेरिना व चमनलाल या दोघांनी आपल्या विवाहाला परवानगी मिळेना म्हणून नागपूर येथील तलावांत एकत्र जीव दिला—ही काव्याची भूमिका. पण त्या भूमिकेंतून कवि चिन्तनशील मनोवृत्तींत शिरून जीवनाविषयी व प्रेमाविषयी त्यांनी जे विचार काव्यांत सांगितले तेच खरोखर महत्त्वाचे आहेत. एके ठिकाणीं ते म्हणतात—

जरी अशी प्रेमपूर्ती न झाली
 आणि निराशा जीवनी आली
 तरीही त्यांतच उत्साह, उल्हास,
 प्रेमी जीवाला, खऱ्या प्रेमाला !
 हृदयी आहेच प्रेमाची मूर्ति
 मनोमय तिचें प्रेममंदिर
 तिची पूजा अर्चा तिचा संदेश
 तेंच ना ध्येय ? कैवल्य ? मुक्ति !

जीवनाविषयी ते पुढे म्हणतात—

साऱ्यांतच आहे जीवनानंद
 तसा इतरत्र कोठेहि नाही.

.....

पाहा बरें जरा, चारी बाजूंला
 जीवनार्थ धडपड चालली
 निव्वळ जीवन आनंदी वाटे
 असे आहेत किती जगती ?
 उत्तर ध्रुवाच्या प्रदेशी पाहा
 अर्ध्या वर्षाची रात्र असते
 काळयाकुट्ट त्या अंधारांतच
 हिमवर्षाव !

चराचरहि गोठून जातें
 वाहातो तशांत तुफान वारा
 नाही निवारा
 पिके न कांही
 तेथेही नांदती मनुष्य प्राणी
 — आणखी सुखाने
 इतुका आनंद जीवनी आहे !

या पंचवीस पानांच्या चिन्तनिकेत प्रेम व जीवन यांविषयीचे आशा-पूर्ण विचार प्रकट केलेले आढळतील. याला भाषाहि अनुरूप आहे व मुक्तछंदासारखा विषयाला व विचाराला अनुकूल असा छंद योजिला आहे. त्यामुळे ही चिंतनिका अतिशय रम्य झाली आहे.

‘दहनभूमीवर’ ही वसंतराव चिंधडे यांची चिन्तनिकाहि अशीच प्रभावी आहे. दहनभूमीवर आल्याबरोबर तेथील दृश्य पाहून कवीच्या मनांत उठलेल्या भावनांचें चित्र रंगविलें आहे. श्मशानाचें वर्णन व त्या-बरोबर मनांत येणाऱ्या निराशापूर्ण विचारांचें चित्र त्यांत अतिशय चांगलें साधलें आहे. पण हळूहळू निराशेचे विचार त्यांच्या डोक्यांतून जाऊं लागतात. जीवनातील साफल्य मला मिळावयाचें आहे तें मिळू दे— अफाट सागराच्या तळाशीं पसरलेले कांही मोती मला वेंचू दे—कांही अमरगीतें मला गाऊं दे म्हणजे मग

मीच आपुल्या पार्यो हासत
येईन मग त्या दहनभूमिवर !

असें ते म्हणतात.

निराशापूर्ण विचाराकडून आशामय विचाराकडे वळलेली त्यांची दृष्टि व मृत्यूसंबंधी त्यांचे विचार यांमुळे ही चिन्तनिका चांगली वठली आहे.

वा. रा. ढवळे यांची ‘तुझ्या खुणा’ व दि. के. बेडेकर यांची ‘दीन मनें’, भ. रा. देशपांडे यांची ‘शेलार’ व ना. ग. जोशी यांची ‘महायात्रा’ याहि चिन्तनिकांचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे. ‘शेलार’ या चिन्तनिकेची पार्श्वभूमि शेलार नांवाच्या शिपायाचा लिबियाच्या अफाट वाळवंटांत झालेला मृत्यु हीच आहे. पण त्याबरोबर कवीच्या विचारांचा प्रक्षोभ मोठा वाचण्यासारखा आहे. ते म्हणतात—

अरे अरे ! तुम्ही कशास मेलं ?
कुठे नवें जग ? कुठे स्वातंत्र्य ?
कुठे मानवता ? कुठे शांतता ? समता कोठे ?
जुनाच जुलमी जमाना जारी !

मृतांचीं स्मारकें विजयस्तंभही
 तुम्हांसाठी जरी उभारले कोणी
 तरीहि तुम्ही उगाच मेलं !
 स्वर्गांत तरी गेलां आहां का ?
 वैतरणीच्या कांठावर वा
 साशंक पडून राहिले आहां ?

शेलाराच्या मृत्यूबद्दल शोक करण्याच्या मिषाने युद्धाबद्दल व हिंदी शिपायांच्या बलिदानाबद्दल आपले सर्व विचार मोठ्या तेजस्वी भाषेत प्रकट केले आहेत. 'दोन मनं' यांत बेडेकरांनी दोन मनांच्या दोन कथा परिणामकारक रीतीने रंगविल्या आहेत. एक, 'भीषण-मानवतेचा जेथे खून होतो व मनुष्य हा पुन्हा जिथे हिंस्र पशु झाला आहे' अशा परिस्थितीचें चित्र काढणारी कथा, व दुसरी, 'न्यायाच्या, बंधुत्वाच्या, प्रेमाच्या, आशांच्या व सौख्याच्या मंगल निशाणाखाली येऊन उभा ठाकलेल्या कोटि कोटि मानवसंघाची कथा.' या दोन्ही कथांतून या जगांत सध्या चालू असलेल्या दोन प्रवृत्ति कवीने चांगल्या रंगविल्या आहेत.

या वर्षीत नाट्यगीतें फारशीं लिहिलीं गेलीं नाहीत आणि जीं लिहिलीं गेलीं त्यांतील फार थोडीं परिणामकारक वाटतात. दुसऱ्या व्यक्तीच्या भूमिकेंत शिरून लिहिलेलीं प्रेमकाव्यें हा या नाट्यगीतांचा मोठाच भाग आहे. अशीं नाट्यगीतें पुष्कळच कवीनी व कवियित्रींनी लिहिलीं आहेत व त्यांत त्या व्यक्तीच्या भावना व्यक्त करण्यांत त्यांना थोडेंफार यशहि मिळालें आहे. शान्ता शेळके, सौ. पद्मा, अनिल, सी. म. बापट यांच्या काव्यसंग्रहांत अशीं नाट्यगीतें बरींच विखुरलेलीं आढळतील. त्याचप्रमाणे ग. दि. माडगूळकर यांची 'दरडीवर' व 'शील', मनोहर शिरवाडकर यांचें 'हो विलंब आता', श्रीराम कामत यांची 'आज्ञा', मंगेश पदकी यांचें 'तुझीच राया अवघी दौलत' इत्यादि प्रेमभावना व्यक्त करणारीं नाट्यगीतें उल्लेखनीय आहेत. याशिवाय ना. ग. जोशी, कुसुमाग्रज,

कान्त इत्यादि कांही कवींनी सुंदर नाट्यगीतें लिहिलीं आहेत. ' भादव्याची गौर ' या ना. ग. जोशी यांनी लिहिलेल्या नाट्यगीतांत भादव्याची गौर मुली खेळत असतांना पाहून वृद्ध स्त्रीच्या मनांत जागृत झालेल्या जुन्या स्मृति अतिशय चांगल्या रीतीने रंगविलेल्या आहेत. जुन्या आठवणींत रंगून गेलेल्या वृद्धेचें वात्सल्य या काव्यांत चांगलें प्रतीत होतें. ' विषकन्या ' या काव्यांत कान्त कवींनी मनुष्याच्या पाशवी वृत्तीला बळी पडल्याने संसारांतून उठलेल्या स्त्रीची मनुष्यजातीवर सूड घेण्याची भावना फार चांगली व्यक्त केली आहे. विशेषतः

तरुण धुंद निजसुखांत चाले
बाळासह कुणि रमणी खेळे
जाइजुईची दुनिया त्यांची करपवून टाकीन
वेश्या कुलटा जगांत ठरलें
पुरुष कसे निष्कलंक ठरले
विषकन्या मी अधरचुंबनीं देवदैत्य जाळीन

या तिच्या उद्गारांत जगाला आग लावण्यास निघालेल्या या विषकन्येची सूडाची भावना किती जळजळीत आहे हें चांगलेंच दिसतें. पण या वर्षातील सर्वांत सुंदर व काव्यमय नाट्यगीत म्हणून जर कोणत्या गीताकडे बोट दाखवावयाचें असेल तर आपणाला कुसुमाग्रजांच्या 'उषास्वप्न' ह्या गीताकडेच वळावें लागेल. उषा आपल्या सखीला आपलें स्वप्न निवेदन करते ही भूमिका त्यांत आहे. त्यांतील एकंदर काव्यमय वर्णन—उषेची व अनिरुद्धाची पहिली दृष्टिभेट होतांच तिची गोंधळलेली मनःस्थिति, प्रियकराच्या प्रथम स्पर्शाने तिची झालेली अवस्था—या सर्वांचें रम्य वर्णन आपणाला या नाट्यगीतांत आढळेल. अननुभूत अशा भावनेचें वर्णन करतांना ती आपल्या सखीस म्हणते,

उगाच गमलें कुठे मधुर तार झंकारते,
स्वरावरि सकंप त्या हृदय आंत हिंदीलतें !

गमे कुणितरी कुठे कुजबुजे मला बोलवी,
 कुणी श्वसन रोधुनी दुःखनियां करां पालवी !
 प्रियकराच्या प्रथम आलिंगनांतील मोहिनी वर्णन करतांना ती सांगते,
 फुलामधिल रम्यता, विधुकरांतली चारुता,
 सुधेमधिल माधुरी, मधुमधील बेहोषता,
 अजाण मम जीवनावर उघाणला संगम,
 लतैसि पहिला जसा करित धुंद पुष्पागम ।
 या एकंदर सर्वच नाट्यगीतांतील वर्णन उषेच्या स्वप्नसृष्टीला साजेसे आहे
 यांत शंका नाही.

नाट्यगीतांबरोबर नाट्यकाव्यांचाहि विचार करावयास हवा. अशी
 नाट्यकाव्ये किंवा संगीतके यंदा- माझ्या माहितीप्रमाणे- दोनच लिहिली
 गेली व ती होन्ही 'साहित्या'च्या नाट्यमहोत्सव अंकांत प्रसिद्ध झाली आहेत.
 त्यांपैकी एक आहे बा. सी. मढेंकर यांचे 'बदकांचें गुपित' व दुसरे
 सौ. आशा गवाणकर यांचे 'वसंत.' 'बदकांचें गुपित' यांतील कल्पना
 अभिनव आहे. बदकांच्या समूहगानांतून शंतनु व मनोरमा यांच्या प्रेमळ
 संसाराचे यांत वर्णन आहे. यांतील प्रसंगहि मोठे गंमतीचे आहेत. पण
 एकंदर संगीतकाची भाषा मात्र धेडगुजरी- गद्यप्राय व पुष्कळ ठिकाणी
 रसभंग करणारी आहे. यतिभंग तर पुष्कळच ठिकाणी आहे. आणि तो
 चमत्कारिक वाटतो. उदाहरण म्हणून पाहा—

—अहो सुलाखे, ए. जी. साहे—

—बांचें फाइल त्यास पुसावें.—

× × ×

इवला कन्या-रव गोड ! ता—

—तडित धावलों हर्षभराने तातबात सांगण्या !

× × ×

बदकं आम्ही फाक्—

—डे शिलेदार आता निजुं ठीकठाक् !

हे यतिभंग अक्षम्य वाटतात. आणि संगीतकेंत मराठी-हिंदी-इंग्रजी साऱ्या भाषांना प्रतिनिधित्व देण्यांत आले आहे.

‘वसंत’ हें सृष्टिवर्णनावर आधारलेलें नाट्यगीत आहे. वसंताची राणी सृष्टि वसंताच्या स्वागताची तयारी करीत आहे. वसंताची बहीण तृणाची राणी धरणी—लतिका-सरिता-कलिका हीं त्यांतील दुसरीं पात्रें. काव्यमय आणि घरगुती भाषेंत लिहिलेला संवाद व वसंत येणार म्हणून निर्माण झालेल्या उल्हसित वातावरणाचें रम्य वर्णन यांमुळे हें नाट्यकाव्य श्रुतिमनोहर झालें आहे. विशेषतः यांतील सुटसुटीत, खेळकर, अल्लड भाषा ऐकावीशी वाटते. सृष्टीला नांव घ्यावयाला सांगतांना सर्वांचा संवाद कसा चालला आहे तो पाहा.

सरिता—राणी राणी, नांव घे.

घेतेस कीं नाही ?

सृष्टि—नाही नाही नाही.

मला छळायचं नाही.

कलिका—नको बाईं छळूस

सुकेल हो राणी

राजाला राग येईल

सांगावं कुणी ?

धरणी—येऊं दे ग राग

आता ऐकायचं नाही

वाहिनीची वाट

कुणी सोडायची नाही.

सृष्टि—आता कसं करूं ?

करूं तरी कसं ?

इकडचं नांव बाईं

घेऊं तरी कसं ?

वसंत वसंत

म्हणूं तरी कसं ?

वसंत वसंत

जगाला पसंत

झालं समाधान ?

सर्व जणी—छान छान छान !

एकंदर सर्वच काव्यांत असें उल्हसित व आनंदी वातावरण आहे. स्वभावरेखनाच्या दृष्टीने सृष्टीचें व धरणीचें स्वभावाचित्र कवियित्रीने मोठें रम्य रंगविलें आहे. लहान मुलींनी संमेलनप्रसंगी बसविण्यास ही संगीतिका अतिशय योग्य आहे.

या वर्षी निरनिराळ्या व्यक्तींवर जी काव्ये लिहिली गेली त्यांतील महात्मा गांधींवर लिहिलेल्या काव्यांचा उल्लेख मागे केलाच आहे. साहित्यसम्राट् कै. न. चिं. केळकर यांच्या मृत्यूवरहि पुष्कळ कविता लिहिल्या गेल्या. त्यांत शिरीष कवींनी Bee कवींवर व न. चिं. केळकरांवर लिहिलेल्या कविता विशेष उल्लेखनीय आहेत. गिरिशांनी साहित्याच्या पहिल्या अंकांत 'पंडित मदनमोहन मालवीय' यांच्यावर कविता लिहिली आहे. सर्वांत मला भावपूर्ण व उत्कृष्ट गीत कोणतें वाटलें असेल तर वसंतराव चिंधडे यांचें सैगलवर लिहिलें गीत. सैगलच्या गाण्या-इतकेंच तें गीतहि मोठें मनोरम वाटतें. सैगलचा सागरासारखा अथांग व गंभीर आवाज— त्यामुळे कवींच्या मनावर झालेला परिणाम— त्याच्या गानांतून उत्स्फूर्त झालेली भग्नप्रीतीची अमर कहाणी आणि त्या स्वरांतून कवीला आलेली सहप्रतीति या साऱ्यांचें वर्णन अतिशय भावनात्मक रीतीने केलेलें आढळेल. विशेषतः कवितेचा शेवट तर भावनेने ओथंबलेला असा वाटतो. कवि म्हणतात,

“...सोन्याचा बंगला

चंदनाचें बन...”

लामलें आज तें तुला राजहंसा,

चिर वाळिलेलें वैभवस्थान !

आज अखेरीस आलें ते 'बादल'

शांतविला ज्याने तुझा दग्ध जीव !

तुझीं स्वरचिन्हें

उमटलीं सख्या,

असंख्य व्याकुळ हृदयांवरती

आणि तान-सेना,

मृत्युहि थांबला

क्षणकाल तुझीं ऐकावयाला

अमरगीतें !!

अजून घुमती गायनाचे तुझ्या
हृदयी माझिथा सोनेरी स्वर
भर माध्यान्हांत आणिक वाटें
सांडतें चांदणें रम्य अंगावर ! !

या वर्षी दुसरी एक गोष्ट प्रामुख्याने दिसून येईल. ती म्हणजे 'जानपद-गीतें', 'कथाकाव्यें', 'विनोदी काव्यें' इत्यादि काव्यक्षेत्रांत अजिबात पडलेला दुष्काळ. पण याला कांहीं स्वामाविक कारणेंहि असूं शकतील. एक तर जानपदगीतांचा 'हंगाम' आता संपला म्हणून कवींनी तिकडे दुर्लक्ष केलें असेल किंवा खऱ्या अनुभूतीच्या अभावीं ग्रामीण जीवनावर काव्य रचणें त्यांना पटेनासे झाल्याने त्यांनी जानपदगीताकडे पाठ फिरवली असेल. कथाकाव्याच्या बाबतसुद्धा गद्याची मोहिनी कविमनावर अधिक पडल्यामुळे कथा सांगण्यासाठी त्यांनी तें माध्यम पसंत केलें असेल. विनोदी कवितांचा सुकाळ मराठी वाङ्मयांत फारसा कधीच नव्हता. काव्याचा आत्माच मुळीं भावनेवर आधारलेला. तेव्हा विनोदाशीं त्याचें तितकेंसे न पटल्यास आश्चर्य नाही. मानवी स्वभावाचें सूक्ष्म ज्ञान, खेळकर व विनोदी स्वभाव, निरीक्षणशक्ति इत्यादि अनेक गुण विनोदी काव्याच्या निर्मितीला आवश्यक असतात. त्यांतूनच मानवी जीवनावर टीका करतांना उपहास किंवा उपरोध प्रकट होत असतो. अशा औपरोधिक किंवा उपहासात्मक कविता—मानवी स्वभावाचें विडंबन करणाऱ्या कविता—यंदा अजिबात निर्माण झाल्या नाहीत. ज्या कांहीं थोड्या फार झाल्या त्या चुटकेवाज तरी आहेत किंवा सामान्य स्वरूपाच्या आहेत. प्रा. रा. म्हा. वाघमारे यांची 'कवि-काव्यगायन व टीका' ही मात्र एक कविता मुक्तछंदाचें व काव्यांतील मानवतेच्या नवप्रवृत्तीचें विडंबन करणारी अशी आहे. अर्थात् काव्याच्या या दालनांत कवितांचा दुष्काळ पडला आहे ही मी उणीव म्हणून सांगत नाही. दर वर्षी काव्याच्या प्रत्येक दालनांत कवितांचा पाऊस पडला पाहिजे अशी अपेक्षा करणें चूक आहे. वार्षिक समालोचनांतील हें केवळ वस्तुस्थितिनिदर्शन आहे.

यंदाच्या मराठी काव्याचें स्वरूप हें असें आहे. यंदा समाधानाची गोष्ट ही की, सर्व तऱ्हेच्या आवडीनिवडीच्या रसिकांची आवड पुरविणारी कविता यंदा प्रसिद्ध झालेली आहे. यांत मानवतेची उपासना आढळेल, राष्ट्रीय गीतें आढळतील, निसर्गाची सुरम्य वर्णनें आढळतील, उत्कट प्रेमगीतें आढळतील, भावगीतें आढळतील, नाट्यगीतें पण आढळतील. सारांश, सर्व तऱ्हेच्या चोखंदळ टीकाकारांचें समाधान यंदाची कविता करूं शकेल. अर्थात् हे सारे भेद विषयांचे सोयीकरिताच केले आहेत हें विसरूं नये. कारण कुणीहि कवि- अर्थात् खरा कवि- आपण 'आता दलितांवर एक गीत लिहूं या' म्हणून लिहावयास बसत नाही. ज्या ज्या गोष्टींच्या अवलोकनाने- ज्या ज्या भावनांच्या अनुभूतीने- त्याचें हृदय हलले, अंतःकरणांत खळबळ उत्पन्न होईल, त्यावरच तो काव्य करील हें उघड आहे. त्यामुळे यंदा प्रेमगीतें किती झालीं, जानपदगीतांचें पीक किती आलें, क्रांतीच्या आरोळ्या किती उठल्या अशी खानेसुमारी करणें चुकीचें होईल. उत्कट, भावनांनी ओथंबलेली, कवीच्या अंतःकरणांतील खरा जिव्हाळा व खरी अनुभूति ज्यांत प्रकट झाली आहे, त्याच्या हृदयांतील तळमळ ज्यांत व्यक्त झाली आहे, कवीचें व्यक्तिमत्व, कवीचा जीवन-विषयक दृष्टिकोन ज्यांत प्रकट झाला आहे अशीं गीतें किती लिहिलीं गेलीं हा प्रश्न विचारणेंच अधिक सयुक्तिक होईल. मग त्या कवीच्या आंतरिक भावनेचा कळोळ वैयक्तिक सुखदुःखाचें चित्रिकरण करतांना प्रकट होईल, दलितांचें कष्टमय जीवन रंगवितांना प्रकट होईल किंवा निसर्गातील एखादें रमणीय दृश्य पाहत असतांना प्रकट होईल. कवीच्या अनुभूतीची क्षितिजे कितपत संकुचित आहेत किंवा कितपत विशाल झाली आहेत यावर हा प्रश्न अवलंबून राहिल. आणि त्याच निकषावर आपण यंदाची बरीचशीं काव्ये घासून पाहिलीं तर तीं कसाला उतरतील यांत मला तरी शंका वाटत नाही.

आणि म्हणूनच आजच्या काव्यांत नवप्रवृत्तीचीं जीं बीजे दिसतात तीं स्वागताहें आहेत असें मला वाटतें. कवींचा दृष्टिकोन अधिक विशाल झाला

आहे, त्यांची सहानुभूति अधिक व्यापक झाली आहे, याचें हें निदर्शन आहे. ही मानवतेची नवप्रवृत्ति कुणी मुद्दाम आणावयाची म्हणून आणली नाही. नवीन प्रवृत्ति अशी सांगून आणतां येत नसते. पण सभो-वताली घडणाऱ्या प्रक्षोभक घटनांची प्रतिक्रिया त्यांच्या मनावर झाली-संताप, चीड, दुःख, अगतिकता या विविध भावनांनी त्यांचें मन बुध्द होऊन गेलें आणि त्यांतूनच मानवतेच्या या नव्या प्रवृत्तीचा उगम झाला. काव्यांतील या नवप्रवृत्तीवर आज बऱ्याच आक्षेपकांचा हल्ला चढला आहे. पु. शि. रेगे यांनी 'युगवार्णी'तून 'आधुनिक काव्याच्या निमित्ताने' या लेखांत 'क्रांतिगीतें', 'मानवतागीतें', 'पारिजातगीतें' व 'खोटीं जानपदगीतें' या चार काव्यप्रकारांवर हल्ला चढविला आहे. प्रा. वाघमारे यांनी 'कवि-काव्यगायन व टीका' या काव्यांतून मुक्त-छंदाचे व या नवप्रवृत्तीचें विडंबन केलें आहे. प्रा. रा. श्री. जोग यांनीहि 'वर्षा'च्या प्रस्तावनेत अशीच मते व्यक्त केलेली आढळतात. या सगळ्या टीकाकारांचा या नवप्रवृत्तीवर हल्ला होण्याचें कारण एकच आहे. आणि तें म्हणजे खरी अनुभूति नसतांना उसन्या अभिनिवेशाने अलीकडील कांही कवींनी लिहिलेलीं मानवता व क्रांति यांवरील गीतें. एखादा काव्यप्रकार लोकप्रिय झाला की त्याच मार्गाने जाऊन लोकप्रियता मिळविण्याचा मोह अनेकांना होतो आणि त्या काव्यप्रकाराचा एक साचा बनू लागतो. मध्यंतरी विडंबनगीतांचें किंवा जानपदगीतांचें मगठीत किती पीक आलें होतें हें आपणांस माहीतच आहे. पण हें सारें अपरिहार्य आहे. असें अंधानुकरण कवी-कडून होऊं लागलें म्हणून ती प्रवृत्तीच वाईट असें म्हणतां येणार नाही; उलट संकुचित कौडींतून बाहेर पडूं पाहणाऱ्या व उत्कट भावनेने मानवते-वर काव्य करणाऱ्या या कांही कवींचें कौतुकच करावयास हवें. मात्र उत्कट अनुभूति असल्याशिवाय कवींनी- विशेषतः नवोदित कवींनी- या नवप्रवृत्तीच्या मार्गाने जाऊं नये हें बरें. खरा अंतरीचा जिव्हाळा व तडफड असल्याखेरीज लिहिलेलीं मानवतेचीं व दालितांवरील गीतें

केव्हाहि कृत्रिमच वाटतील. कवीने स्वतःशीं प्रथम आत्मनिष्ठ राहिलें पाहिजे— आपल्या अनुभूतीतील भावना कवींनी आपल्या गीतांतून रंगविल्या पाहिजेत. तरच त्याला उत्कटत्व येईल. नत्र कवींनी हें जरूर लक्षांत ठेवलें पाहिजे. आज मानवतेचीं गीतें लिहिणारे— व्यापक अनुभूति व विशाल सहानुभूति असलेले— एकदोनच कवि असले तरी पुरे आहेत. कवींच्या किंवा कवितांच्या संख्येवरून नवप्रवृत्तीचें मूल्यमापन ठरत नसतें. पण कृत्रिम, अनुभूतिशून्य अनुकरणाने मात्र रसिकांच्या मनांत त्या नव-प्रवृत्तीविषयी अढी बसते. सुदैवाने अशा व्यापक सहानुभूतीने उत्कट काव्य निर्माण करणारे कांही कवि आज आहेत— आणि ते जोपर्यंत आहेत तोपर्यंत टीकाकारांच्या टीकेला घाबरण्याचें कांहीच कारण नाही.

दुसरी सूचना म्हणजे मुक्तछंदाविषयी. मुक्तछंदाच्या होत चाललेल्या दुरुपयोगाविषयी मी माझ्या मागील वर्षांच्या समालोचनामध्ये उल्लेख केला होता. 'पेते व्हा' या काव्यसंग्रहांत कवि अनिल यांनी दोन प्रकारचा मुक्तछंद सुचविला आहे. एक पांच आणि सहा अक्षरांच्या स्वैर जुळणीने सिद्ध होणारा मुक्तछंद. याला त्यांनी 'प्रेमजीवन' हें नांव दिलें आहे. दुसरा दोनअक्षरी व तीनअक्षरी चरणकांचा मुक्तछंद. याची वाचावयाची पद्धत उच्चारानुसारी व आघातप्रधान अशी आहे. यांतील ओळींची रचना आघातांच्या आंदोलनाप्रमाणे असते. या मुक्तछंदाला त्यांनी 'मानवता' हें नांव दिलें आहे. त्यांच्या 'बंड', 'घडकी' या कविता 'मानवता' मुक्तछंदांत लिहिल्या आहेत. दुसरा मुक्तछंद हा अद्याप रूढ झाला नाही. पण 'प्रेमजीवन' हा मुक्तछंद मात्र आज कवींमध्ये पूर्ण रूढ झालेला दिसतो.

मात्र आज मुक्तछंदाचा दुरुपयोग जो होत आहे तो मात्र थांबला पाहिजे. विचार किंवा भावना व्यक्त करावयाचें सोपें माध्यम म्हणून आज वाटेल त्या विषयावर काव्य लिहितांना मुक्तछंद वापरला जात आहे आणि त्यामुळे त्याचेंहि आज बरेंच बदनाम झालें आहे. मुक्तछंद कोणत्याहि साध्यासुध्या भावना व्यक्त करण्यासाठी वापरला तर तो

अर्थातच हास्यास्पद होतो. उदाहरण म्हणून खालील ओळी मुक्तछंदांत कशा वाटतात ते पाहा—

सुधीर म्हणाला ' सिंधू लाडके—
आहे माझी प्रीत किती तुझ्यावर !
करशील ना
स्वीकार माझा ?

होऊन जीवनीं
सहचरी माझी,
उजळशील ना
जीवन माझे ?

म्हणूं नको ' नाही '

तुझ्यावांचून जीवनीं अंधार !
तुझ्यावांचून—
नंदनवनहि होईल श्मशान ! '

किंवा अगदी उत्कट भावना मुक्तछंदांत व्यक्त केल्या तरी त्यांचे उत्कटत्व कसे कमी होतें याची कल्पना यशवंत कवींच्या 'आई' कवितेचे पाहिले कडे मुक्तछंदांत आणून पाहा.

आई म्हणोनी
आईस कोणी मारलेली हाक
येई माझ्या कार्नी !
आणि होई जीव व्याकुळ माझा !

हाक नच माते
जणूं कुठारी मारीत कोणी
आई म्हणूं मी कुणाला आता ?
आई न घरी
आई न दारी.

तेव्हा मुक्तछंदाचा उपयोग करतांना हीं दोन्ही टोके सोडावयास हवीत. मुक्तछंदासाठी उदात्त व विचारप्रधान विषयाची निवड करावयास हवी. अर्थात् त्यांत मावनाहि उदात्त हवीच. पण त्या उदात्त मावने-बरोबर त्या मावनेशीं संघटित अशी विचाराची मूमिकाहि हवी. अनिलांच्या 'सुप्त ज्वालामुखी', 'काम आणि आराम' व 'पेतें व्हा' या कवितांचे व वि. म. कुलकर्णी यांच्या 'अणुस्फोटक', 'अखंड धरणावरील पिंपळ' ह्या कवितांचे, किंवा 'दहनभूमीवर' या वसंतराव चिंधडे यांच्या कवितेचा, या सर्व कवितांचे विषय मुक्तछंदाला पोषकच आहेत. उदात्त विषया-बरोबर मुक्तछंदाला भाषाहि त्या विषयाला साजेशी अशी गंभीर, प्रसाद-पूर्ण व ओघवती हवी आणि अशी भाषा आणतांना आंतरलयबद्धता आणण्याचा प्रयत्न केला तर मुक्तछंदाचें तंत्र अधिक यशस्वी होऊं शकेल असें वाटतें. आज निदान पुष्कळ कवींनी मुक्तछंदाचा उपयोग प्रक्षोभक व विचारप्रधान अशा विषयांसाठीच केलेला आढळतो ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे.

याशिवाय 'आजच्या मराठी काव्यांत आढळणारे रस' व 'आजचे नव-काव्य व नवीन प्रतीके' या दोन विषयांवर मला चर्चा करावयाची होती. पण या समालोचनाचा विस्तार इतका वाढला आहे की मनात असूनहि तें शक्य होणार नाही. त्याचा विचार स्वतंत्रपणें पुन्हा केव्हा तरी करावयास हवा. मात्र मागील वर्षी याच वेळीं 'काव्य-समालोचना'च्या अध्यक्ष-पदावरून कवि अनिल यांनी 'प्रक्षोभ' रसाचा जो पुरस्कार केला होता त्याला तितकीशी प्रसिद्धि मिळाली नाही व विद्वानांचें लक्षहि त्या रसाकडे फारसें गेलें नाही. त्या रसाचा अवश्य विचार व्हायला हवा. त्या प्रक्षोभ रसाचीं अनेक बीजे आज त्यांच्या इतर अनेक कवितांतून पाहाव-यास सांपडतात. त्याविषयी चर्चा व्हावयास हवी.

यंदा काव्यसंग्रहाच्या दृष्टीनेहि हें वर्ष चांगलें गेलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कवि अनिल, बा. सी. मर्ढेकर, शांता शेळके, बा. म. बोरकर, सौ. पद्मा, सी. म. बापट, बलवंत वष्ट, वि. ज. सहस्रबुद्धे, कान्त इत्यादि

अनेक कवि व कवियत्रांचे काव्यसंग्रह या वर्षी प्रसिद्ध झाले. कवि मनमोहन यांचे 'युगायुगांतील सहप्रवासी' हे खंडकाव्यहि यंदा प्रसिद्ध झाले. त्याबरोबरच कवि गोविंद यांच्या व कवि Bee यांच्या काव्यसंग्रहांच्या, त्यांत नवीन कवितांची भर घालून, दुसऱ्या आवृत्त्या निघाल्या. श्री. ग. ल. ठोकळ यांच्या 'मीठभाकरी'ची, श्री. वा. ना. देशपांडे यांच्या 'आराधना' या संग्रहाची, श्री. ठोकळ यांनी संपादित केलेल्या 'सुगी' या प्रातिनिधिक जानपदगीतसंग्रहाची दुसरी आवृत्ति निघाली. त्याबरोबरच 'अञ्जलि'सारखा प्रातिनिधिक बालगीतांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. याशिवाय 'पांच कवि' हे प्रा. राजोपाध्ये यांनी संपादिलेले व 'मधुघट' हे प्रा. निरंतर यांनी संपादिलेले दोन काव्यसंग्रह निघाले. पहिल्यांत केशवसुत, रे. टिळक, विनायक, गोविंदाग्रज व बालकवि यांची निवडक काव्ये घेतलीं असून दुसऱ्यांत भा. रा. तांबे, गिरीश, माधवज्यूलियन, यशवंत व कुसुमाग्रज यांची निवडक काव्ये घेतलीं आहेत. याशिवाय कुसुमाग्रज, वि. म. कुलकर्णी वगैरे कांहीं कवींचे काव्यसंग्रह प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत असें कळते. विशेष म्हणजे या वर्षी प्रसिद्ध झालेले बहुतेक काव्यसंग्रह चांगले आहेत.

मात्र यंदाच्या दिवाळी अंकांनी मात्र पुष्कळशी निराशाच केली. साधारणपणे दिवाळी अंक म्हणजे उत्तम साहित्याची भेजवानी असें समजलें जातें. सर्व प्रसिद्ध, अप्रसिद्ध— विशेषतः प्रसिद्धच— लेखकांचे व कवींचे संभेदन या दिवाळी अंकांतून भरलेंलें असतें. इतर साहित्याच्या बाबतींत मी कांही सांगू शकत नाहीं; पण काव्याच्या बाबतींत मात्र या दिवाळी अंकांनी माझी बरीच निराशा केली; म्हणजे संख्येने भरपूर काव्य यंदा प्रसिद्ध झालें— जवळ जवळ २५० कविता या दिवाळी अंकांतून प्रसिद्ध झाल्या— पण गुणाने मात्र तें काव्य अगदी सामान्य प्रतीचें असेच वाटतें. त्याला अपवाद असतील, नाहीं असें नाहीं, पण २५० कवितांतून १५—२० कविता चांगल्या ठरल्या म्हणजे या वर्षीतील दिवाळी अंकांतील काव्य चांगलें असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.

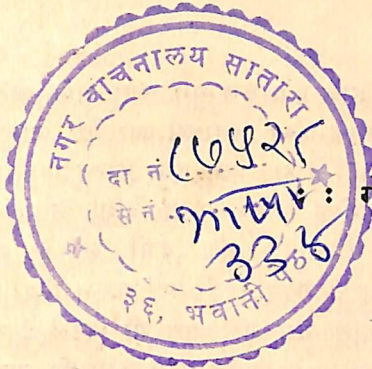
विशेष म्हणजे बहुतेक सर्व नाणावलेल्या कवींच्या काव्याचें संमेलन या दिवाळी अंकांतून भरत असल्याने हा दर्जा विशेष जाणवतो. त्यापेक्षा वर्षभरांत निरनिराळ्या नियतकालिकांतून, विशेषतः 'अभिरुचि', 'सत्यकथा' व 'साहित्य' यांतून, प्रसिद्ध झालेल्या काव्याचा दर्जा बराच वरच्या पातळीवरचा होता असें म्हणावें लागेल. अर्थात् यालाहि कारणें असतीलच. एकदमच सगळ्या दिवाळी अंकांची काव्याची मागणी करणारी पत्रें एखाद्या कवीकडे येऊन पडलीं तर तो तरी प्रत्येकाला उत्कृष्ट कविता कुठून पुरविणार ? कवीची प्रतिभा ही संपादकाच्या मागणी-पत्रावर अवलंबून असते थोडीच ? कांहीहि असो, या वर्षींचे दिवाळी अंक काव्यदृष्ट्या निराशाजनक निघाले हे मात्र खरें.

या वर्षींच्या कवितांचा आढावा संपला. या समालोचनांत कांही 'चांगल्या कवितां'चा उल्लेख करावयाचा राहिला असेल किंवा कांही कवींचा अजिबात उल्लेख झाला नसेल तर त्यांनी मला क्षमा करावी. एक तर प्रसिद्ध झालेल्या काव्यांची संख्या इतकी मोठी आहे व इतके कवि आज काव्य लिहीत आहेत की त्या प्रत्येकाचा उल्लेख या मर्यादित समालोचनांत करणें कठीण असतें. शिवाय पुष्कळ वेळां कांही चांगलीं मासिकें पाहावयाचीं राहून जातात, सामान्य मासिकांत प्रसिद्ध झालेल्या चांगल्या काव्याकडे लक्ष जात नाही किंवा दैनिक व साप्ताहिकांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या काव्याकडे दुर्लक्ष होतें. तेव्हा कवींनी अनुल्लेखाने आपणांस मारलें असल्याची किंवा आपला अपमान झाला असल्याची कल्पना करून घेऊं नये. त्याचप्रमाणे समालोचनांत कुणाविषयी कांही कमीजास्त लिहिलें गेलें असलें तरी तें टीकाकाराच्या भूमिकेवरून—वैयक्तिक हेवादावा साधण्याच्या हेतूने नव्हे. मतभेद असतील—आणि ते असणें नैसर्गिक आहे—तर ते स्पष्ट व्यक्त करावेत.

एकाच दुःखद घटनेचा उल्लेख करावयाचा राहिला. तो म्हणजे यंदा कविवर्य B० व साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर यांचें झालेलें निधन. कविवर्य B० यांची मराठी काव्यांतील योग्यता आज सर्वमान्य आहे.

‘कमला’ काव्याचे कर्ते म्हणून आज ते महाराष्ट्राला श्रात आहेत. त्यांच्या ‘वेडगाणे’, ‘चाफा’ वगैरेसारख्या गूढगुंजनपर कवितांनी महाराष्ट्राला एकेकाळी वेड लावले होते. विशेष म्हणजे केशवसुतांच्या कालापासून आजच्या कालपर्यंत कवींच्या अनेक पिढ्या त्यांनी पाहिल्या होत्या आणि त्यामुळे त्यांच्या निधनाने मराठी काव्याचे ‘आजोबा’ गमावल्याइतके आम्हांस दुःख वाटते. कै. तात्यासाहेब केळकरांनी तर साहित्याच्या सर्वच क्षेत्रांत अप्रतिहतपणे संचार केला होता. पण तात्यासाहेबांनी गद्यलेखन कितीही केले असले तरी ते वृत्तीने कवि होते हे खास. आणि मरतां मरतां ‘मरणा’वर कविता लिहून त्यांनी मरणाला एक प्रकारे आव्हानच दिले होते. मृत्यु डोळ्यांसमोर दिसत असतांही ‘मरणा’वर कविता करणारी व्यक्ति ही वृत्तीने खरोखरच कवि असली पाहिजे यांत शंका नाही. अशा दोषां श्रेष्ठ कवींच्या स्मृतीला वंदन करून मी हे समालोचन पुरे करतो.

नगर वाचनालय, सातारा.

गोपीनाथ तळवलकर

लघुकथा : :

- २ -

नगर वाचनालय, सातारा.

गुरुवर्य कै. माधवराव पटवर्धन यांच्या पुण्यतिथीपासून जी समालोचनात्मक व्याख्यानमाला सुरु झाली तीमध्ये लघुकथा या विषयावर पुष्प गुंफण्याचा मान मला मिळाला आहे याबद्दल खरोखरच आनंद होतो. मनुष्य हा हसणारा प्राणी आहे अशी जशी व्याख्या केली जाते तशीच मनुष्य हा गोष्टीवेव्हाळ प्राणी आहे अशीहि व्याख्या करता येईल. बाल्यापासून वृद्धावस्थेपर्यंत मनुष्याला प्रत्येक अवस्थेत गोष्टी ऐकणे आवडत असते. अर्थात् प्रत्येक अवस्थेत गोष्टीचें स्वरूप आणि विषय हे वेगळे असतात हे सांगणे नकोच. हा वाङ्मयप्रकार इतका लोकप्रिय आहे की, प्राचीन धर्मप्रेषितापासून आधुनिक राष्ट्रनिर्मात्यापर्यंत सर्वांना या वाङ्मयप्रकाराच्या माध्यमाने आपला उपदेश सर्वसामान्य जनतेवर ठसेल असे खात्रीलायक वाटत आले आहे. या वाङ्मयप्रकाराचा रसास्वाद जितका आल्हादकारक तितकाच त्याचा विस्तार अफाट आहे आणि म्हणूनच या वाङ्मयप्रकाराचें समालोचन करतांना मन थोडें भीतिग्रस्त होत आहे.

- ५१ -

मराठी वाङ्मयांत आज कथांचेंच युग चालू आहे असें म्हटलें तरी हरकत नाही. सध्या अमुक एका प्रकाराला जास्तीत जास्त चलन आहे असें जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्याला दोन कारणे असतात. एक म्हणजे इतर क्षेत्रांत नामवंत ठरलेले साहित्यिक या विशिष्ट क्षेत्रांत पराक्रम गाजविण्याची ईर्ष्या बाळगूं लागतात आणि दुसरें म्हणजे नवीन उमेदवार लेखक या वाङ्मयप्रकारांत शक्य तेवढी गर्दी करून स्थिर होण्याचा प्रयत्न करतात. सध्या लघुकथांचें युग आहे असें मी म्हटलें हें या दोन्ही कसोट्यांनी खरें ठरूं पाहत आहे. आज प्रबंध-चरित्रादि वाङ्मयांत मान्यता पावलेले प्रथितयश लेखक कथावाङ्मयाकडे आपला मोहरा वळवीत आहेत. आणि नवीन लेखक तर आपल्या वाङ्मयीन जीविताचा आरंभ लघुकथेने करीत आहेत. मराठीत आजकाल न मोजतां येण्याइतकी नियतकालिके निघूनहि 'सामार परत' म्हणून लघुकथा संपादकीय कचेऱ्यांकडून लेखकाकडे रवाना होतच आहेत. यावरून मागणीपेक्षाहि केवढ्या प्रचंड प्रमाणांत या वाङ्मयांत पुरवठा होत आहे हें लक्षांत येईल. आणि म्हणूनच एका वर्षातील लघुकथांचें समालोचन करणें हें काम आटोक्याबाहेरचें वाटतें.

हा विषय एका दृष्टीने मात्र मर्यादित करून घेतां येतो. ज्या कथांचे संग्रहच निघतील त्यांचेंच समालोचन करावयाचें असें म्हटलें तर काम कांहींसें आटोक्यांत येतें. गोष्टी संग्रहित होण्यामध्ये कांही दृष्टींनी त्यांची वाङ्मयीन कसोटीहि थोडीफार ठरते असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण नियतकालिकांच्या पसऱ्यात पडलेला एखाद्या कथालेखकाच्या गोष्टींचा निर्मात्य प्रकाशक पुस्तकरूपाने जेव्हा कायम करूं पाहतो तेव्हा त्या गोष्टी पुनः एकदा तरी वाचायच्या लायकीच्या आहेत एवढें प्रकाशक पारखून घेतोच. अर्थात् ही स्थूल कसोटी आहे. संग्रहबद्ध झालेल्या सर्वच गोष्टी पुनर्मेटीच्या लायक आहेत असा गैरसमज कोणी करून घेऊं नये. तसेंच नियतकालिकांच्या फाइलांतून विस्मृतप्राय स्थितीत पडलेल्या अनेक गोष्टी खरोखर संग्रहणीय असतात हेंहि मान्य केलेंच पाहिजे. पण सोय

आणि धोपटमार्गी वाङ्मयकसोटी या दोन्ही दृष्टींनी कथासंग्रह हीच समालोचनाची सामग्री ठरविणे योग्य वाटते. खास अंकांच्या कुंभमेळ्यांत शिरून काचित् मी उदाहरणे घेतली आहेत. पण ते केवळ कथालेखनाचे सातत्य किंवा कांही नवीनपण दाखविण्यासाठीच.

समालोचकाने आपल्या मानदंडाने वाङ्मय मोजावे त्याप्रमाणे तत्कालीन अभिरुचीचाहि कानोसा घ्यावा असे मला वाटते. आपण ललित-लेखन हे समाजनिष्ठ व्हावे अशी वेळीं अवेळीं ओरड करतो. “ लोकां-साठी, लोकांनी लिहिलेले, लोकांचे ” वाङ्मय असले पाहिजे ही सध्याची लोकप्रिय आरोळी आहे. वाङ्मयाप्रमाणे समीक्षा देखील अशीच लोकाभि-मुख व्हायला नको काय ? मला वाटते अवश्य हवी. विशेषतः लघुकथे-सारख्या तरल व सर्वांत लोकप्रिय वाङ्मयप्रकाराबद्दल तर हे विशेष साक्षेपाने व्हायला हवे. या समालोचनांत मी असा प्रयत्न केला आहे. ज्यांची धारणाशक्ति चांगली आहे आणि जे रसिक आहेत असे कांही युवक बंधु व भगिनी यांच्याकडून मी यंदाच्या कथावाङ्मयासंबंधीची मते मागविली. या माझ्या युवक साहित्यिकांच्या ऋणाचा निर्देश मला अगत्य करावासा वाटतो.

या वाङ्मयप्रकाराला उत्तेजन

लघुकथांच्या लेखनाला उत्तेजन मिळावे म्हणून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रयत्न या काळांत बरेच चाललेले दिसतात. श्री. सांतास्कर यांनी ‘ विसावा ’ हे मासिक केवळ लघुकथांसाठीच नुकते सुरू केले आहे. ललितलेखनाच्या क्षेत्रात काचितच फेरफटका करणारे डॉ. चिटणीसांसारखे लोकहि ‘ विसाव्या ’ साठी लिहितांना दिसतात. पुणे येथील प्रसिद्ध ‘ ज्ञानप्रकाश ’ या दैनिकाने ‘ कथाकुंजा ’ साठी एक साप्ताहिक पान राखून ठेविले आहे. या कथाकुंजांत अनेक नवोदित युवक लेखक-लेखिका उत्साहाने रमतांना दिसतात. प्रा. गोरे यांच्याकडे या विभागाचे संचालकत्व असल्याने लघु-तमकथांची चलती या सदरांत विशेष असावी हे साहजिकच आहे. यंदा युवक साहित्य परिषदेतर्फे कथा-समस्या पूर्ण करण्याची एक चढाओढ

ठेवण्यांत आली आणि तीत अनेकांनी उत्साहपूर्वक भाग घेतला. सहृदय, तांबोळी व सुधाबाला पारसनीस यांना या चढाओढीत अनुक्रमे तीन बक्षिसे मिळाली.

सुप्रसिद्ध कथालेखक य. गो. जोशी यांनी आपल्या 'प्रसाद' मासिकाचा खास दिवाळी अंक लघुकथा-अंक म्हणून काढला असून यांत सुमारे चाळीस गोष्टी छापल्या आहेत. पहिल्या तीन नंबरच्या गोष्टींना भरभक्कम बक्षिसे देण्याचा संकल्प संपादकांनी अगोदरच जाहीर केला आहे. हे पहिले तीन नंबर वाचकांनीच आपल्या मनाने ठरवावयाचे आहेत. त्यासाठी प्रत्येक अंकांत एक कार्ड घालण्यांत आले आहे. लेखकाच्या नांवाच्या प्रसिद्धि-अप्रसिद्धीचा बीजा वाचकांच्या निर्णय-बुद्धीवर पडू नये म्हणून गोष्टींच्या लेखकांची नावे दिलेली नाहीत. ही लोकसत्ताक पद्धतीवर आधारलेली मतमोजणी अभिनंदनीय आहे. यांत फारशा प्रथितयश लेखकांनी माग घेतला नाही, आणि संपादकांची तशी अपेक्षाहि नव्हती. पण कित्येक गोष्टी वाचतांना ललितवाङ्मयांत अग्रेसर असलेल्या या ना त्या साहित्यिकांची आठवण होते. यावरून थोर लेखकांच्या शैलीचे व तंत्राचे अनुकरण करण्यासाठी नवोदितांत कशी अहमहमिका लागली आहे याचा प्रत्यय येतो. उदा० 'शंभू शिखरीचा राजा' ही सुंदर गोष्ट प्रा. माटे यांनी तर लिहिली नसेल ना असा मास होतो.

कथातंत्रावरील वाङ्मय

एकेका वाङ्मयप्रकारांत मूळ लेखन विपुल होऊं लागलें कीं त्या लेखनाच्या मंत्रतंत्राची चिकित्सा होऊं लागते. समीक्षाकार या प्रकाराच्या बांधणीच्या तत्वांचें विवेचन करूं लागतात. या लेखनाच्या सिद्धीसाठी प्रयोगसंहाराचे अमुक मंत्र आहेत असें वाङ्मयांतले वेदो 'नारायण' सांगूं लागतात. एखाद्या वाङ्मयप्रकाराच्या तंत्राविषयी असें वाङ्मय निर्माण होऊं लागलें म्हणजे त्या वाङ्मयप्रकाराची स्वतंत्र निर्मिति बरीच झाली असें समजण्यास हरकत नाही.

अलीकडील काळांत लघुकथेवर मरघोस असें लेखन ' अर्वाचीन वाङ्मय ' या समालोचना-ग्रंथांत आलें आहे. पदवीपरीक्षेकरिता मराठी वेणाच्या विद्यार्थ्यांना तें वाचल्यावांचून गत्यंतर नसतें. पण लघुकथा-तंत्रावर लिहिलेलें कुठलें जें लिखाण हौशी युवक साहित्यिक मोठ्या समरसतेने वाचात असतात तें म्हणजे 'प्रतिमासाधनां'तलें. प्रो. फडके यांनी या आपल्या सुरस ग्रंथांत लघुकथेच्या बांधणीवर फार सुरस केलेलें विवेचन. अलीकडील काळांतला तरुण बहुधा या विवेचनांतील तत्वांवर विसंबूनच आपला कथासंसार थाटण्याचा प्रयत्न करीत असतो. यंदाच्या 'कल्पना' या दिवाळी अंकांत एच्. इ. बेटस् यांच्या एका कथेचा अनुवाद देऊन त्या कथेच्या सुरसपणाचें रहस्य फडक्यांनी फार सुबक रीतीने विशद केलें आहे. अभ्यासकांना मूळ गोष्ट कमी अधिक प्रमाणांत आवडेल. रसग्रहण मात्र सर्वांनाच सारखें उद्बोधक पटण्यासारखें आहे.

लघुकथेच्या तंत्रावरील फडक्यांचें सर्वप्रिय लिखाण सोडलें तर कांही कांही प्रयत्न उल्लेखनीय वाटतात. 'लघुकथा कशी लिहावी ?' या नांवाचें एक अंकलिपीवजा चोपडें पुनर्मुद्रित होऊन बाजारांत आलें. कै. ना. म. संत यांची लेखमाला विशेष नमूद करण्यासारखी वाटते. सुप्रसिद्ध 'रत्नाकर' मासिकाच्या अखेर अखेरच्या अंकांत प्राध्यापक वि. बा. आंबेकर यांनी 'लघुकथांचें शारीरशास्त्र' या नांवाची एक लेखमाला लिहिली होती. प्रा. आंबेकर यांच्या धीट-पाट शैलींत आलेलें हें विवेचन वाचण्यासारखें आहे. यानंतर परीक्षण किंवा प्रस्तावना या स्वरूपांत या वाङ्मयप्रकाराची चर्चा बरीच येऊन गेली आहे. 'आवडत्या गोष्टी' या संग्रहाला प्रा. लागू यांनी लिहिलेली प्रस्तावना निःपक्षपाती व सखोल समालोचनाचा नमुना म्हणून दाखविण्यासारखी आहे.

यंदा लघुकथेच्या तंत्रविषयक चर्चेत 'सत्यकथा' या सुंदर मासिकाने फार चांगली कामगिरी बजावली आहे. आज लोकप्रिय होऊन राहिलेल्या कथालेखकांची समग्र माहिती व त्यांच्या कथांचें रसग्रहण अधिकारी लेखकाकडून करून घेऊन तें दर अंकांत एक याप्रमाणे 'सत्यकथे'ने

प्रसिद्ध केलें आहे. कुसुमावती देशपांडे, ठोकळ, भावे, गाडगीळ, गोखले, मोकाशी इ० इ० कथालेखकांचा व त्यांच्या कलाकृतींचा परिचय या लेखमालेने आपणांस झाला आहे. या लेखमालेंत श्री. बा. सी. मर्ढेकर यांनी गाडगीळांचा लिहिलेला परिचय मला विशेष उद्बोधक वाटला. अर्थात् या परिचय-लेखांतहि मर्ढेकरांचे प्रसिद्ध छंद व दुर्बोध भाषा आहेच. तरीहि हा लेख लघुकथांच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक वाटेल. प्रत्येक कथालेखकाचा परिचय देतांना 'सत्यकथे'ने त्या त्या लेखकाची त्या अंकासाठी मुद्दाम लिहून घेतलेली एकेक कथा आहे. मात्र यांपैकी प्रत्येक कथेंत त्या कथालेखकांचें जें गुणसंकीर्तन त्याच अंकांत केलें आहे त्याचा प्रत्यय येतोच असें नाही असें मोठ्या खेदाने म्हणावें लागतें.

प्रस्तावना हें एक वाङ्मयचर्चेचें मोक्याचें ठिकाण असतें. या दृष्टीने नामवंत प्रस्तावनाकार आपली वाङ्मयीन मूर्त्ये सांगण्यास या ठिकाणाचा मोठ्या कुशलतेने उपयोग करून घेतात. लागूंच्या प्रस्तावनेचा वर उल्लेख आलाच आहे. साहित्यसम्राट् कै. तात्यासाहेब केळकर यांच्या वाङ्मय-दृष्टीसंबंधी त्यांनी लिहिलेल्या अनेक प्रस्तावनांतून आपणांस कितीतरी माहिती मिळत नाही का ? यंदा लघुकथाविषयी असें कांही महत्त्वमापन करण्याचें कार्य दोनतीन संग्रहांच्या प्रस्तावनांतून झालेलें मला आढळलें. 'गावरान गोष्टी' (ले० चि. य. मराठे) व 'मुमताज' (ले० डॉ. वर्ती) या कथासंग्रहांना आचार्य अत्रे यांनी सुंदर प्रस्तावना दिल्या आहेत. घरांतील कर्त्या पुरुषाने आपल्या संकोची आत्मांची तिन्हाइतांना हसत-खेळत ओळख करून द्यावी असें या प्रस्तावनांचें स्वरूप आहे. तरी सूक्ष्मरीतीने पाहणारास आचार्य अत्रे यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन व लघुकथातंत्राबद्दची त्यांची कल्पना ही त्यावरून उत्तम समजतात.

एक विशेष उत्कृष्ट प्रस्तावना म्हणून उल्लेख करतांना मला थोडा संकोच बाजूला ठेवावासा वाटतो. नागपूरच्या प्रसिद्ध लेखिका प्रो. लीला देशमुख यांच्या 'इंदिरा' या कथासंग्रहाला प्राध्यापक क्षीरसागर यांनी लिहिलेली ती प्रस्तावना होय. लेखिका व प्रस्तावनाकार माझे

निकटचे सुहृद् असल्याने संकोच बाजूला ठेवावा लागतो असे मी म्हटलें. सुहृद्-भाव हा अतिस्तुतीला कारण होऊं नये हें जसें खरें तसें योग्य त्या प्रशंसेला अडथळाहि होऊं नये असें नाही का ? ' इंदिरा ' या कथा-संग्रहाच्या प्रस्तावनेत प्रा. क्षीरसागर यांनी आपल्या प्रज्ञावान् चक्षुंनी अलीकडील कथावाङ्मयांतला रूक्ष तांत्रिकपणा आणि आदर्श कथांची उंची स्वतः नीट न्याहाळून वाचकांना पटवून दिली आहे. या प्रस्तावनेत आधुनिक कथालेखकांच्या तंत्रशरणातेवर केलेले प्रहार अगदी न्याय्य आहेत आणि त्याबद्दल टीकाविषय झालेल्या लेखकांनीहि क्षीरसागरांचे ऋणी राहिले पाहिजे. दिखाऊ मोठें वाङ्मय, प्रज्ञा किंवा प्रतिभा म्हणून वेगवेगळी ओळखली जाणारी उथळ तरतरीत याविरुद्ध नेहमीच्या आवेशाने क्षीरसागर तुटून पडले आहेत. पुढील उद्धृत केलेल्या वाक्यांत जो आशय आला आहे तो मलाच काय पण निकोप वाङ्मयदृष्टि असलेल्या कुठल्याहि वाङ्मयाभ्यासकास मान्य होईल असाच आहे.

× × × ×

“ आज लघुकथेंत जी स्वैरता दिसते, ती ' स्वैर ' म्हणून हास्यास्पद आहे असें नाही; तर ती हेतुशून्य आहे म्हणून हास्यास्पद आहे. ”

× × × ×

“ मुख्य गोष्ट ही की लेखकाला कांही जिवंत, ज्वलन्त आणि अर्थपूर्ण अनुभव सांगण्याची उत्कटता हवी. आणि असेच अनुभव आपल्याहून प्रतिभावान् पूर्वसूरींनी कसे सांगितले आहेत याचें त्याने तन्मयतेने आणि सहेतुक परिशीलन केलेलें हवें. ”

× × × ×

“ व्यक्तिमत्त्वाच्या भिंगांतून वैयक्तिक अनुभूतीचें दर्शन घडविणें हा कथावाङ्मयाचा हेतु आहे. ”

× × × ×

“ अपघात आणि अपवाद यांना आधुनिक कथेंत गौण स्थान असावें. ”

× × × ×

“ नित्य व्यवहारांत देणारे अनुभव आणि भेटणारी माणसें यांच्या-संबंधी कुतूहल आणि आश्चर्य वाटण्याची शक्ति हेंच कलाभिव्यक्तीचें मूळ आहे. ज्यांची आश्चर्य-भावना लुप्त झाली—मग ती वार्धक्याने होवो की वास्तववादाने होवो!—त्याची कला निर्जीव बनली म्हणून समजावें. ‘Sense of wonder, आणि ‘Capacity to be thrilled’ या सौंदर्यस्वादाच्या आणि सौंदर्यनिर्मितीच्या गंगायमुना होत. या दोन शक्तीच नष्ट झाल्यावर तंत्रशास्त्र पचवून कथालेखन करतां येईल ही कल्पना चुकीची आहे. ”

× × × ×

कथातंत्राच्या दृष्टीने ‘प्रसाद’च्या दिवाळी अंकाला प्रसादचे एक संपादक रा. स. आ. जोगळेकर यांनी जोडलेला विस्तृत प्रबंध अभ्यसनीय आहे. तंत्राची वेळीं अवेळीं टवाळी करणाऱ्या य. गो. जोशांच्या नव्या मासिकांतच तंत्रावर एवढा विस्तृत लेख यावा हा एक मजेदार विरोधाभास म्हटला पाहिजे. ‘प्रतिभासाधना’तील ‘निरगांठ’, ‘उकल’ इत्यादि शब्दांनंतर जोगळेकरांनीच आता प्रकृतिकथा, प्रबंधकथा, प्रसंगकथा, इ० नवीन शब्द पाडलेले दिसतात. ‘प्रतिभासाधना’तील तांत्रिक शब्दांप्रमाणे हेहि रूढ होतील. श्री. जोगळेकरांनी स्वतः कथा लिहित्या आहेत, आणि केवळ कथांना वाहिलेलें ‘यशवंत’ मासिक सुरू करून नांवारूपाला आणलें आहे. म्हणून अगणित लघुकथा त्यांनी हाताळल्या आहेत. तेव्हा या वाङ्मयप्रकाराच्या बाबतींत त्यांचा अधिकार मान्य होण्यासारखा आहे अलीकडे प्राच्यविद्यासंशोधनाचाहि त्यांना नाद लागला आहे, म्हणूनच कदाचित् असेल. लघुकथेच्या तंत्रावर लिहितांना त्यांनी या प्रकाराचें मूळ थेट वेदाला नेऊन भिडविलें आहे. रा. जोगळेकर यांच्या लिखाणांत विवाद्य असें फारसें कांहीच नाही. परंतु स्वतंत्र कथाप्रकाराची त्यांनी जी वर्गवारी केली आहे ती थोडी स्थूल वाटते. कांही कथा या सर्व प्रकारांत बसण्यासारख्या असतात. आणि या तिन्हीद्वूनहि कांही कथांचें स्वरूप अगदी वेगळें असतें. तेव्हा वाङ्मयप्रकार हा

त्याच्या शरीरावरून न ठरवितां अंतरंगावरून ठरवावा ही रीत अधिक चांगली. जें कुठल्याच कोष्टकांत बसूं शकत नाही पण अत्यंत हृदयंगम असतें तेंच सुंदर वाङ्मय होय. यांत मला तंत्रशास्त्राला विरोध करावयाचा नसून त्याच्या फक्त मर्यादा दाखवावयाच्या आहेत.

अलीकडील लघुकथावाङ्मयाचे मूर्धाभिषिक्त नेते रा. वि. स. खांडेकर यांनी खलील जिब्रान्चा परिचय करून देण्याचा विडा उचललेला आहे. जिब्रान्च्या कथेचा अनुवाद आणि त्याबरोबर त्या कथेच्या तंत्राचें व रहस्याचें भाष्यहि ते देतात. पेटंट इंग्रजी औषधाबरोबर त्या औषधाच्या घटकांचे व अनुभवाचे विस्तृत खडें मिळावेत तसें हें आहे. पण त्यामुळे या विशिष्ट कथांच्या तंत्राची माहिती होते व तीहि एका विख्यात व विवेचक कथाकाराकडून होते हा लाभ काय कमी आहे ? रा. काणेकरहि जिब्रान् वाङ्मयाचें माप मराठीच्या पदरांत घालतात. पण ते रसग्रहण मात्र जोडत नाहीत. 'समिधा' हें कुसुमाग्रजांच्या रूपककथांचें पुस्तक निघालें आहे. पण मला तरी कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेने छंदाचा परिवेष सोडावा असें वाटत नाही.

विनोदप्रधान कथा

प्रो. फडके हे तंत्रविशारदांचे अग्रणी म्हटलें तर रा. य. गो. जोशी हे तंत्रविरोधकाचे उस्ताद म्हणतां येतील. पण हे स्थूल मानाने गट पाडलेले असले तरी यांच्यांत कांही साम्य किंवा सारखेपणा नाही असें मात्र नाही. मानसशास्त्र आणि वाङ्मयतंत्र यांचा अभ्यासपूर्वक पुरस्कार करणारे फडके 'प्रतिभे'चे स्वैर स्वतंत्र विलास अमान्य करतात असें मात्र मुळीच नाही. उलट रा. य. गो. जोशी यांनी तंत्राची कितीहि हेटाळणी केली असली तरी आपली प्रत्येक गोष्ट चित्ताकर्षक करण्यासाठी जरूर त्या युक्त्या ते योजितात हें मार्मिकाला सहज दिसून येईल. रस आणि वातावरण यांची संगति, अनेकशेत घटना व त्यांचें सुसंगत पर्यवसान, जिवाला जाऊन भिडणाऱ्या तत्त्वांची तुरळक पेरणी इ० इ० सारीं तंत्रें जोशीबुवा कौशल्याने हाताळतात. केशकलाप चापूनचोपून बांधल्यानंतर विजेच्या पंख्यापुढे उभें राहून तो किंचित् विस्कटलेला दिसावा अशी योजना एखादी प्रसाधन-

College Road

Sadgurun Prasad Mahajan

चतुर तरुणी करते तसाच कांहीसा सहेतुक अव्यवस्थितपणा जोशीबुवा आणतात असें मी ठामपणें म्हणतो. 'भेळ' या त्यांच्या नवीन पुस्तकांतील 'म्हातारा आणि व्यसनी मित्र' व 'हिचें लग्न कधी होणार' या दोनच गोष्टी वाचल्याने मी काय म्हणतो याचा प्रत्यय येई.

विनोदी प्रसंगांवर आधारलेल्या किंवा जीवनांतील विसंगति व हास्यो-
स्पादक कथा खेळकरपणें हाताळणाऱ्या कथा सदैव लोकप्रिय व्हाव्यात
हैं साहजिकच आहे. लघुकथेच्या या दालनांत आचार्य अत्रे यांच्या
'ब्रँडीची वाटली' या कथासंग्रहाचें स्थान अद्यापीहि अद्वितीय आहे
असें निःसंदिग्धपणें म्हणावेंसें वाटतें. यंदाच्या कथासंग्रहांत या घर्तीच्या
गोष्टी असलेले दोनचार कथासंग्रह मला आढळले. 'तेरी चूप मेरी चूप'
हा सौ. कमलाबाई फडके यांचा कथासंग्रह या दृष्टीने वाचनीय आहे.
जीवनांतील साधे व गमतीदार प्रसंग निवडून ते सुबोध पण चटकदार
मार्पेंत मांडायचा हे ही कला सौ. फडके यांना फार चांगली साधली आहे.
'पर्वत पे अपना डेरा' ही सर्वांगसुंदर गोष्ट त्यांच्या लेखणांतील
हृदयगमता व सूक्ष्म विनोदशैली आपणांस प्रकर्षाने पटवून देते. प्रेम-
पिपासू सीता सर्वांत वरच्या मजल्यावर राहणाऱ्या मध्यमवयीन गृहस्थांना
कशी अनुकूल झाली याचें गमतीदार चित्र सहृदयपणें कमलाबाईंनी
रेखाटलें आहे. कित्येकदा त्या लिहितांना खालच्या पातळीवर येतात आणि
वाङ्मयांतील हेवादाव्यांचा संपर्क त्यांच्या कथांना लागतो. हे दोष त्यांनी
टाळावेत अशी मित्रभावाने त्यांना विनंती करावीशी वाटते.

रा. ग. ल. ठोकळ यांचें 'पहिलें चुंबन' हें पुस्तक याच घतार्ची
आहे. नुकत्याच संपलेल्या महायुद्धाने निर्माण झालेल्या परिस्थितीची छाया
त्यांच्या या विनोदी वाङ्मयावर पडल्याने तें विशेष अद्ययावत् व जीवन-
स्पर्शी झालें आहे. 'रविवारचा पदार्थ' ही एकच गोष्ट त्यांची साक्ष
देईल. या संग्रहांत विनोद पुष्कळ असला तरी युद्धाने उद्ध्वस्त झालेल्या
कुटुंबसंस्थेची व जीवनमूल्यांची वर्णनें माणसांना विचार करायला लावतील
अशी आहेत.

ठोकळांच्याबरोबर डॉ. वर्ती यांचे नांव घेतले पाहिजे. 'मुमताज' हा त्यांचा कथासंग्रह मी वाचायला घेतला आणि प्रस्तावनेत आचार्य अत्रे यांनी शिफारस केलेल्या गोष्टीपैकी 'सहा मास्तर आणि एक मास्तराण' ही गोष्ट वाचायला काढली. "Twenty-six Men and a Girl" या मॅकझीम गॉर्कीच्या गोष्टीसारखा मथळा वाटला मला. कदाचित् त्याच गोष्टीचे हे प्रतिबिम्ब असेल असाहि अंदाज मी केला. पण तो चुकला हे सांगण्यास आनंद वाटतो. वर्तींनी ही गोष्ट मध्यमस्थितीतल्या माणसांच्या अतृप्त मानसिक खळबळीवर फार परिणामकारक रीतीने लिहिलेली आहे. तथापि या संग्रहांत सर्वच गोष्टी अशा नाहीत. 'मुमताज' ही करुणगंभीर गोष्ट आहे. डॉ. वर्ती यांच्या लेखणीची दुसरी बाजू यांत दिसते. 'स्वदेश'च्या दिवाळी अंकांत 'यमपुरी' ही गोष्ट लिहून या दुसऱ्या बाजूची चमक अधिक प्रभावी रीतीने त्यांनी दाखविली आहे. 'रुपेरी स्वप्ने' हा दुसरा कथासंग्रह त्यांनी महाराष्ट्राला पेश केला आहे. संख्याधिक्याने त्यांच्या गुणोत्कर्षांत कमीपणा न येवो अशी आपण आशा करू या.

सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक रा. चिं. वि. जोशी यांनी 'ओसाडवाडीच्या देवा'ची प्रतिष्ठापना केली आहे. त्यांत त्यांचा सहजशुद्ध विनोद दिसतो. 'सोळा आणे' हा त्यांचा कथासंग्रह नुकताच पुढे येत आहे. श्रीपाद कृष्णाचे वाङ्मयीन वारस ते आहेत हे या पुस्तकावरून पुन्हा एकदा सिद्ध झाले आहे. विनोदी छटा असेलेल्या पी. जी. बुडहाऊस पद्धतीच्या गोष्टी लिहिण्यांत प्रा. वि. मा. दी. पटवर्धन, श्री. शामराव ओक, श्री. पु. ल. देशपांडे यांची नावे प्रमुख आहेत. शरद् तळवलकर, वसंत सबनीस ही मंडळीहि या क्षेत्रांत विश्वासपूर्वक उतरत आहेत. पण या अत्यंत आकर्षक प्रकाराचे अध्ययु आचार्य अत्रे यांची जी एक गोष्ट 'जय हिंद'च्या दिवाळी अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे ती मात्र शोकपर आहे ! 'संरा, अखेर तू आलीस' हे त्या गोष्टीचे नांव. अत्यंत सरळ पण कमालीचे हृदयस्पर्शी निवेदन हा या गोष्टीचा प्राण आहे. असो.

पण याहि बाबतीत माझ्या ध्येयवादी वृत्तीला एक दोष जाचतो तो

चतुर तरुणी करते तसाच कांहीसा सहेतुक अव्यवस्थितपणा जोशीबुवा आणतात असें मी ठामपणें म्हणतो. 'भेळ' या त्यांच्या नवीन पुस्तकांतील 'म्हातारा आणि व्यसनी मित्र' व 'हिचें लग्न कधी होणार' या दोनच गोष्टी वाचल्याने मी काय म्हणतो याचा प्रत्यय येईल.

विनोदी प्रसंगांवर आधारलेल्या किंवा जीवनांतील विसंगति व हास्यो-
स्पादक कथा खेळकरपणें हाताळणाऱ्या कथा सदैव लोकप्रिय व्हाव्यात
हें साहजिकच आहे. लघुकथेच्या या दालनांत आचार्य अत्रे यांच्या
'ब्रॅडीची वाटली' या कथासंग्रहाचें स्थान अद्यापीहि अद्वितीय आहे
असें निःसंदिग्धपणें म्हणावेंसें वाटतें. यंदाच्या कथासंग्रहांत या धर्तीच्या
गोष्टी असलेले दोनचार कथासंग्रह मला आढळले. 'तेरी चूप मेरी चूप'
हा सौ. कमलाबाई फडके यांचा कथासंग्रह या दृष्टीने वाचनीय आहे.
जीवनांतील साधे व गमतीदार प्रसंग निवडून ते सुबोध पण चटकदार
भाषेत मांडावयाचे ही कला सौ. फडके यांना फार चांगली साधली आहे.
'पर्वत पे अपना डेरा' ही सर्वांगसुंदर गोष्ट त्यांच्या लेखणांतील
हृदयगमता व सूक्ष्म विनोदशैली आपणांस प्रकर्षाने पटवून देते. प्रेम-
पिपासू सीता सर्वांत वरच्या मजल्यावर राहणाऱ्या मध्यमवयीन गृहस्थाना
कशी अनुकूल झाली याचें गमतीदार चित्र सहृदयपणें कमलाबाईंनी
रेखाटलें आहे. कित्येकदा त्या लिहितांना खालच्या पातळीवर येतात आणि
वाङ्मयांतील हेवादाव्यांचा संपर्क त्यांच्या कथांना लागतो. हे दोष त्यांनी
टाळावेत अशी मित्रभावाने त्यांना विनंती करावीशी वाटते.

रा. ग. ल. ठोकळ यांचें 'पहिलें चुंबन' हें पुस्तक याच धर्ताची
आहे. नुकत्याच संपलेल्या महायुद्धाने निर्माण झालेल्या परिस्थितीची छाया
त्यांच्या या विनोदी वाङ्मयावर पडल्याने तें विशेष अद्ययावत् व जीवन-
स्पर्शी झालें आहे. 'रविवारचा पदार्थ' ही एकच गोष्ट त्याची साक्ष
देईल. या संग्रहांत विनोद पुष्कळ असला तरी युद्धाने उद्ध्वस्त झालेल्या
कुटुंबसंस्थेची व जीवनमूल्यांची वर्णनें माणसांना विचार करायला लावतील
अशी आहेत.

ठोकळांच्यावरोबर डॉ. वर्टी यांचें नांव घेतलें पाहिजे. 'मुमताज' हा त्यांचा कथासंग्रह मी वाचायला घेतला आणि प्रस्तावनेंत आचार्य अत्रे यांनी शिफारस केलेल्या गोष्टीपैकी 'सहा मास्तर आणि एक मास्त्रीण' ही गोष्ट वाचायला काढली. "Twenty-six Men and a Girl" या मॅक्झीम गॉर्कीच्या गोष्टीसारखा मथळा वाटला मला. कदाचित् त्याच गोष्टीचें हें प्रतिबिंब असेल असाहि अंदाज मी केला. पण तो चुकला हें सांगण्यास आनंद वाटतो. वर्टींनी ही गोष्ट मध्यमस्थितीतल्या माणसांच्या अतृप्त मानसिक खळबळीवर फार परिणामकारक रीतीने लिहिलेली आहे. तथापि या संग्रहांत सर्वच गोष्टी अशा नाहीत. 'मुमताज' ही करुणगंभीर गोष्ट आहे. डॉ. वर्टी यांच्या लेखणीची दुसरी बाजू यांत दिसते. 'ध्वदेश'च्या दिवाळी अंकांत 'यमपुरी' ही गोष्ट लिहून या दुसऱ्या बाजूची चमक अधिक प्रभावी रीतीने त्यांनी दाखविली आहे. 'रूपेरी स्वप्न' हा दुसरा कथासंग्रह त्यांनी महाराष्ट्राला पेश केला आहे. संख्याधिक्याने त्यांच्या गुणोत्कर्षांत कमीपणा न येवो अशी आपण आशा करूं या.

सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक रा. चिं. वि. जोशी यांनी 'ओसाडवाडीच्या देवा'ची प्रतिष्ठापना केली आहे. त्यांत त्यांचा सहजशुद्ध विनोद दिसतो. 'सोळा आणि' हा त्यांचा कथासंग्रह नुकताच पुढे येत आहे. श्रीपाद कृष्णाचे वाङ्मयीन वारस ते आहेत हें या पुस्तकावरून पुन्हा एकदा सिद्ध झालें आहे. विनोदी छटा असलेल्या पी. जी. वुडहाऊस पद्धतीच्या गोष्टी लिहिण्यांत प्रा. वि. मा. दी. पटवर्धन, श्री. शामराव ओक, श्री. पु. ल. देशपांडे यांचीं नांवां प्रमुख आहेत. शरद् तळवलकर, वसंत सबनीस ही मंडळीहि या क्षेत्रांत विश्वासपूर्वक उतरत आहेत. पण या अत्यंत आकर्षक प्रकाराचे अध्ययु आचार्य अत्रे यांची जी एक गोष्ट 'जय हिंद'च्या दिवाळी अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे ती मात्र शोकपर आहे ! 'सैरा, अखेर तूं आलीस' हें त्या गोष्टीचें नांव. अत्यंत सरळ पण कमालीचें हृदयस्पर्शी निवेदन हा या गोष्टीचा प्राण आहे. असो.

पण याहि बाबतींत माझ्या ध्येयवादी वृत्तीला एक दोष जाचतो तो

मात्र सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. कवि, शिक्षक, कारकून, मोटर ड्रायव्हर इ० बेवारस पात्रांना विनोदविषय करण्यांत कित्येकदा लेखक क्रूर विनोदवृत्ति प्रकट करतात. विनोदी पात्र हा चेष्टेचा विषय व्हावा व त्याच्या हालचालींनी हास्य निर्माण व्हावें हें ठीक आहे; पण चेष्टेचा भर ओसरतांच तिची जागा सहानुभूतीने घेतली पाहिजे. सहानुभूतीच्या ऐवजी जर या चेष्टेचें तिरस्कारांत पर्यवसान होत असेल तर तें विनोदी लेखन हीन दर्जाचें म्हणावें लागेल. विनोदाच्या क्षेत्रांत तिरंदाजी शिकत असलेल्या एकलव्यांनी बुडहौसऐवजी मार्क ट्वेनचा पुतळा गुरु म्हणून तयार करावा असें आग्रहाचें सांगणें आहे.

गोखले, गाडगीळ, जोशी इ०

यंदा ज्या तरुण लेखकांचीं नांवां विशेष प्रामुख्याने पुढे आलीं ते म्हणजे अरविंद गोखले व गंगाधर गाडगीळ हे होत. अरविंद गोखले यांचा 'उन्मेष' हा कथासंग्रह वाचकांकडून मोठ्या उत्साहाने स्वीकारला गेला. आणि कुठल्याहि मासिकाच्या अंकांत जर अरविंद गोखले यांची कथा असेल तर ती पहिल्याने वाचायची असें रसिक वाचकांनी ठरवून टाकलें. वेधक आणि सुटसुटीत भाषा, आटोपशीर वर्णनें आणि उत्कट भावलेखन हे गोखले यांचे आत्मीय गुण म्हणून सांगतां येतील. 'उन्मेष' मधील 'सावधान' किंवा 'उर्मिला' या कथा वाचल्या म्हणजे त्यांच्या प्रतिभेला इतिहास व पुराण यांतल्या दिव्य प्रसंगांचेहि विलक्षण आकर्षण आहे असें दिसतें. अद्भुततेच्या किंवा व्यापक अनुभूतीच्या योगें ते आपला ठरीव समाज सोडून इतरत्र जातात याचा प्रत्यय 'उन्मेष' या कथासंग्रहांत आला आहे आणि 'चंगीझखान' ही त्यांची अलीकडीक गोष्ट त्या प्रत्ययाला पुष्टीच देत आहे. 'मौज'च्या दिवाळी अंकातील 'कातरवेळ' ही त्यांची गोष्ट पुष्कळांच्या शिफारसीवरून मी वाचली. आणि सर्वांच्या मतासारखेंच माझेहि मत झालें. भव्यतेपेक्षा तरलतेकडे गोखले यांचा ओढा जास्त दिसतो. कांही लकवा आल्याच पाहिजेत असा एक प्रकारचा

आग्रह त्यांनी बाळगला असावा असा मास होतो. तथापि त्यांना मिळालेली लोकप्रियता अनाठायी आहे असें मात्र म्हणवत नाही.

यंदाच्या प्रख्यात जोडीतील दुसरे गंगाधर गाडगीळ हे काही वेगळ्या गुणांनी वाचकांना रिश्वीत आहेत. या अपूर्ण व गुंतागुंतीच्या जगांत माणसांचीं मनं दवलीं जातात आणि मग अतृप्त भावना कित्येकदा विपरीत-पणें किंवा दंभाचा पोषाख चढवून प्रकट होतात. 'मानसचित्र' या गाडगीळांच्या कथासंग्रहात यांची सुंदर चित्रे रेखाटलेली आपणांस आढळतील. 'गणूचें लग्न', 'बाई शाळा सोडून कां जातात' या कथा पाह्यात म्हणजे मी काय म्हणतो तें लक्षांत येईल. गाडगीळांचा भर स्थूलपणापेक्षा सूक्ष्मतेकडे अधिक आहे. अमूर्त भावनांना अगदी नावीन्यपूर्ण दृष्टान्तांनै साधार करण्याची त्यांच्या लेखणींत बऱ्यापैकी शक्ति आहे. पण माझ्या एका रसिक युवकसाहित्यिक मित्राने मला गाडगीळांच्या गोष्टी-विषयी कळविलेला अभिप्राय सादर करण्याची मी परवानगी घेतों.

“ गंगाधर गाडगीळांच्या कथेंत असह्य असा तोचतोचपणा आला-येत चालला. त्यांची 'गिचमीड', 'शितकण', 'पावसाळी हवा', 'पिडलेली माणसें', 'बोट बुडाली' यांत तेंच कंटाळवाणें पिष्टपेषण. हा लेखक आमच्या अपेक्षांवर विरजण घालणार असें दिसतें. ”

गाडगीळांना व त्यांच्या भक्तांना आत्मसंशोधनास मदत व्हावी म्हणून युवक-वर्गाच्या एका प्रतिनिधीचें हें मत मी दिलें आहे, त्यांच्या वाङ्मयीन यशाची अवहेलना करण्याकरिता मुळीच नव्हे. त्यांच्या कथांतील सूक्ष्म विश्लेषण मला आवडतें. विशेषतः बालमानस-चित्रणाचें त्यांनी चांगलेंच मनावर घेतलें आहे व त्यांत थोडेंफार यशहि मिळविलें आहे याची मला विशेष मातब्बरी वाटते. दिलेला विसार लक्षांत घेऊन गाडगीळ वाचकांच्या अपेक्षा संपूर्ण पुऱ्या करतील अशी आपण आशा करूं या.

'जर्मि' हा भाई एस्. एम्. जोशी यांचा लेखसंग्रह प्रसिद्ध झाला असून त्यांत काही सुंदर लघुकथा आहेत. भाई एस्. एम्. जोशी हे साहित्यिक नाहीत परंतु तेजस्वी जीवन जगणारे एक आदर्श कार्यकर्ते

आहेत. विशाल मानवतेच्या अंतरंगांत शिरून त्यांनी तिचें दर्शन घेतलें आहे. आणि आपले अनुभव, संवेदना कळकळीनें निर्मळ भाषेंत सांगण्यांत त्यांनी शंभरनेंबरी सचोटी दाखविली आहे. 'हाडक्या', 'भूमिगताचे जीवन' इ० एस्. एम्. च्या गोष्टींत अगदी वेगळ्या पण खऱ्या-खुऱ्या जीवनाचा संस्पर्श आढळून वाचक हरखतील. याच ओघांत माई ना. ग. गोरे यांची 'कातळांतील झरा' (दीपावली खास दिवाळी अंक) ही गोष्ट वाचण्याची शिफारस करावीशी वाटते.

'आदेश'चे संपादक श्री. पु. बा. भावे यांनी लघुकथेच्या दालनांत स्वतःसाठी एक स्थान निर्माण केलें आहे. मागील वर्षी '१७ वें वर्ष' ही त्यांची कथा मी जेव्हा वाचली तेव्हा कांही वेगळेंच विश्लेषणसामर्थ्य या लेखकाच्या लेखणीत आहे हें मला उमगलें. 'पहिला पाऊस' या त्यांच्या कथासंग्रहाचें व्यापकैकी स्वागत झालें आणि दिवाळी अंकांच्या कुंभमेळ्यांत भावे यांच्या कथा हुडकणारा वाचकांचा एक गट तयार झाला. मला स्वतःला भावे यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन मुळांच मान्य नाही. राजकारणांत मी स्वतः ज्या मोठ्या पक्षांत असण्यामध्ये धन्यता मानतो त्या पक्षाचे भावे हे कट्टर विरोधक आहेत. त्यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन मला मानवत नाही. इतकें असूनहि त्यांच्या लिखाणात जी उन्मादक उत्कटता आढळते तिची प्रशंसा मला जरूर करावीशी वाटते.

'मोठी' या कुसुमावती देशपांडे यांच्या कथासंग्रहाचें वैशिष्ट्य संयम व विश्लेषण हें आहे. त्यांनी विषय ठराविक श्रेणींतले किंवा अगदी वरच्या वर्गांतलेच निवडले आहेत असें नाही; परंतु उच्च कलेंतला संयम हा बहुजनसमाजाच्या चित्रणांतहि चांगल्या रीतीने दाखवितां येतो हें कुसुमावतीबाईंनी सिद्ध केलें आहे. त्यांच्या लघुकथांत कथावस्तु थोडी असते. कथांच्या सरणींत बंगाली व पाश्चात्य दोनहि पद्धतींचें मिश्रण आहे.

लोकसाहित्य

सध्या लोकसाहित्याचें युग सुरू आहे. याचा अर्थ सर्वजण लोकसाहित्य लिहितात असें मात्र नव्हे. लोकसाहित्याकडे लेखकांनी आपला मोहरा

वळवावा एवढी जाणीव लोकांना झाली आहे. लोकसाहित्य म्हणजे काय याबद्दलही नेमकें साहित्यिकांना सांगतां येईल असें नाही. अशा स्थिती-मध्ये रा. चिं. य. मराठे यांनी 'गावरान गोष्टी' प्रसिद्ध करून लोक-साहित्याला चांगली चालना दिलेली आहे. 'मन्वंतर' मासिकांत श्री. विष्णु गणेश भिडे यांनी लोककथा देण्याचा उपक्रम केला होता त्याकडे लोकांचे जावें तसें लक्ष गेलें नाही असें वाटतें. लोककथा देतांना लेखकांनी निवड केली पाहिजे. अद्भुतता किंवा लोकभ्रम यांत देखील संभाव्यतेचा योग्य तो आदर करणें जरूर असतें. लोककथा देतांना संस्कृति किंवा जीवन यांतल्या कांही भागावर त्यांनी प्रकाश पाडला आहे. ही लायकी त्यांनी सिद्ध केलीच पाहिजे. या दृष्टीने लेखकांनी करावे तितके प्रयत्न केलेले नाहीत.

मानवी जीवनाच्या खालोखाल मानवी संसाराच्या आश्रयानेच राहणारी जी देवार्ची लेकरें आहेत त्यांच्या जीवनाला कथांतून स्थान मिळालें पाहिजे. मी तर असें म्हणेन की मुक्या प्राण्यांच्या हर्षामर्षांना, यातनांना किंवा आशा-आकांक्षांना शब्दरूप देणारे कलावंत हे मानवी जीवन रेखाटणाऱ्या कलावंतांहून अधिक श्रेष्ठ होत. सर्व चैतन्यमय सृष्टीत एकच तत्त्व भरून राहिलें आहे असें आपण अद्वैतवादी म्हणतो. म्हणूनच मानवाप्रमाणे मानवेतर प्राण्यांबद्दलहि आपण सहृदयतेने विचार केला पाहिजे. आपल्या जीवनांत किंवा आपल्या संघर्षांत त्यांना स्थान आहे. विशेषतः हिंदुस्थानासारख्या कृषिप्रधान देशांत तर कांही मुके प्राणि हे आपलें जीवनधनच आहेत. या दिवाळीच्या हंगामांत रा. व्यंकटेश माडगूळकर यांची गोमातेवरील व सुप्रसिद्ध कथालेखक श्री. वि. सी. गुर्जर यांची माकडावरील अशा दोन गोष्टी फार हृदयंगम आहेत. 'विसावा' मासिकाच्या दिवाळी अंकांत श्री. मामा वरेरकर यांनी अनुवादित केलेली शरच्चंद्र चट्टोपाध्याय यांची 'महेश' ही कथा पाहावी. 'महेश' हें बैलाचें नांव आहे. 'महेश'चा मालक वर्गविग्रहांत सांपडून कंगाल होत जातो आणि त्याच्या मनाची आंदोलने वाढत्या दारिद्र्याबरोबर

बेसुमार वाढतात. दारिद्र्य आणि स्वाभिमान यांच्या रस्सीखेचीत एक दिवस तो महेशचा प्राण घेतो. अखेर त्या इमानी मुक्या प्राण्याचा वध केल्याबद्दल दुःखदग्ध होऊन परमेश्वराचें नांव घेत तो गांव सोडतो. या असामान्य शोककथेला अधिक धार येण्यासाठी शरद्बाबूंनी महेशच्या मालकाच्या लहान मुलीचें रमणीय चित्र रेखाटलें आहे. शरद्बाबूंच्या या कथेंतलें सौंदर्य वर्णन करण्यास किंवा तिच्या परिणामाचें मोजमाप करण्यास माझ्यापाशी शब्द नाहीत एवढेंच मी सांगतो.

यंदाच शरद्बाबूंच्या तीन कथांचा संग्रह मामा वरेरकर यांनी प्रसिद्ध केला आहे. अनुवादित कथावाङ्मयांत ही फारच मोठी भर पडली आहे यांत शंका नाही. सरंजामशाहीच्या अस्तकाली उजाड होत चाललेली कुटुंबसंस्था आणि त्या विपन्न स्थितीत अत्यंत उज्वलपणें चमकणारें भारतीय स्त्रीहृदय या शरद्बाबूंच्या नेहमीच्या सूत्राचा या संग्रहांत प्रकर्ष झालेला आहे. या पुस्तकाच्या कलेसंबंधी कदाचित् एवढें पुस्तक लिहूनहि भागणार नाही.

लोकसाहित्याच्या मार्गावरील धोक्याचा कंठील

लोकसाहित्य या शाखेंत मला एका प्रकाराचा उल्लेख करावासा वाटतो. लेखकाच्या सहानुभूतीची क्षेत्रे विशाल पाहिजेत हें सनातन पण सदा नूतन तत्त्व आहे. या तत्त्वाचें परिपालन करतो आहोंत असें दाखविण्यासाठी कित्येक लेखक आपल्या श्रेणीच्या खाली जाऊन किंवा परकीय समाजाच्या श्रेत्रांत शिरून ललितवाङ्मय निर्माण करतात. अरविंद-नलिनीच्या ऐवजी घोंडू-शेवंती किंवा अबदुल-रोशन् अशांसारख्या नव्या जेड्या ध्यायच्या आणि वातावरण सजविण्याकरिता तऱ्हेदार शब्दांची पेरणी करावयाची असें या प्रकरणाचें तंत्र असतें. पण अद्भुताची आवड म्हणूनच केवळ असें लेखन झालें तर त्यांत विशाल सहानुभूतीचा आढळ कसा होणार ? सहानुभूतीच मुळांत व्यापक पाहिजे आणि ज्या समाजाचें दर्शन घडवावयाचें त्याचें सम्यक् ज्ञानहि लेखकास असावयास पाहिजे. प्रा. माटे यांनी 'रोहिणी' मासिकाच्या एका अंकांत 'रामभरोसे'

ची गोष्ट लिहिली आहे ती आदर्श कथा म्हणून या बाबतीत उल्लेखावीशी वाटते. 'उपेक्षितांचें अंतरंग' सहृदयतेने प्रकट करून दाखविणाऱ्या कसलेल्या व कसदार लेखकाची ही कथा आहे याचा प्रत्यय पहिलें पान वाचूनच पुरोपूर येतो. आपल्या देशांत स्थायिक होऊन राहिलेल्या परकी समाजाविषयी किंवा मानववंशाविषयी लिहितांना तर फारच अवधान बाळगलें पाहिजे. अत्रे यांची 'सॅरा, तूं अखेर आलीस ?' (जय हिंद) ही गोष्ट हा आदर्श समोर ठेवावा.

लीला देशमुख

'इंदिरा' या कथासंग्रहाची उत्कृष्ट भर यंदा कथावाङ्मयांत पडत आहे. या कथासंग्रहाच्या लेखिका लीला देशमुख यांच्या ललितमधुर लेखणीचा मराठी वाचकांना चांगला परिचय आहे. आधुनिक कथातंत्रें पाळूनहि त्यांत आपणाला फारसें जखडून न घेण्याचें कौशल्य त्यांनी दाखविलें आहे. 'भाबीचें माहेर' ही एकच गोष्ट लीला देशमुखांच्या सर्व गुणांची ओळख करून देण्यास समर्थ आहे. स्मृति किंवा संवदेना यांच्या चित्रणांत लीला देशमुख जें नैसर्गिक सामर्थ्य (effortless authority) प्रकट करतात तें त्यांचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य म्हणतां येईल. माणसाच्या व्यक्तिगत जीवनाइतकेंच समाजजीवनाशीहि त्यांचें तादात्म्य होऊं शकतें. बंगालमधील विप्लवाच्या वातावरणाची पार्श्वभूमि घेऊन 'डॉक्टर चचा' ही गोष्ट त्यांनी लिहिली आहे. त्या गोष्टीची मी मुद्दाम शिफारस करतो. आज देशांत व देशाबाहेर चालू असलेल्या भयंकर तुफानांत उदारमतवादाच्या मूल्यांवर आपली श्रद्धा बळकट जडवून ठेवणें कठीण झालें आहे. धर्मभेद किंवा पंथभेद यापेक्षाहि मानवता ही अधिक उंची व अधिक उदात्त गोष्ट आहे हा सिद्धान्त लटपटलेला दिसतो. अशा स्थितींत या धोक्यांत सांपडलेल्या उच्च मूल्यांची जाणीव कायम ठेवणें हें लेखकांचें कार्य आहे. लीला देशमुख यांच्या उपर्युक्त गोष्टींत हीच दृष्टि आहे म्हणून मला त्यांना मुद्दाम धन्यवाद द्यावेसे वाटतात.

शारदामंदिरांत आपला ' लामणदिवा ' लावणारे श्री. मोकाशी आणि शारेदेच्या उद्यानांत आपल्या ' मनमोरा 'ला नृत्य करावयास लावणारे शांताराम यांनी आपल्या लेखनावद्दल रास्त अपेक्षा निर्माण केल्या आहेत. ' जुन्या जखमा ' हा मालचंद्र लाड यांचा संग्रह नुकताच हातीं आला. यांत कथानकें आहेत. पण कच्च्या मालाचा तलम पक्का माल करावयास लागणारी प्रतिमा अजून थोडी कमी पडते आहे असें वाटतें. हेंच राधाबाई शेवडे यांच्या ' कांटेरी वाट ' या कथा-संग्रहासंबंधी म्हणतां येईल.

नवे कथालेखक-लेखिका

कथालेखनाने अल्पावधीत लोकप्रियता मिळते आणि आपण जनतेच्या सादर कटाक्षाचें केंद्र होऊन बसतो ही गोष्ट सत्य आहे. अर्थात् अनेक युवक कथालेखक-लेखिका या प्रांताकडे जमावान वळाव्यात यांत नवल नाही. कांहींचा उल्लेख वर आलेलाच आहे. पाळंदे यांनी आपला ' मावा ' वाचकांना दिला आहे. प्र. नी. जोशी, बेहेरे वगैरे मंडळींचा कथासंग्रह मुद्दाम नजरेस आणून द्यावासा वाटतो. शांताबाई शेळके व शरच्चंद गोखले यांच्या कथालेखनांतलें काव्य मला फार आकर्षक वाटतें. विद्याकुमार शेरे, दत्ता चित्रे, गडकरी, ललितकुमारी भट, सरोजिनी बाबर, वा. ग. तळवलकर, दा. गो. देशपांडे, शशिकान्त पुनर्वसु, इ० नांवें आता वाचकांच्या ध्यानांत राहूं लागली आहेत. प्रख्यात कथालेखकांपैकी दहाबारा नांवें सर्वश्रुत आहेतच; तीं येथे देत नाहीं. मात्र मुक्ताबाई दीक्षित, दिवाकर कृष्ण, दौंडकर, मांजरेकर इ० कलाचतुर कथाकारांच्या गोष्टी पाहायला मिळत नाहीत याची मात्र खंत वाटते ! व ती नमूद केल्याशिवाय राहवत नाही. समर्थांचें अनुकरण करून ' झाले आहेत पुढे होणार ' त्यांना वंदन करून ही यादी आटोपती घेतों.

समारोप

आजच्या लघुकथावाङ्मयाचा विस्तार जितक्या मोठ्या प्रमाणावर आहे तितकाच तो बहुविधहि आहे. वेगवेगळीं तंत्रें कौशल्याने पेलण्यांत अह-

महामिका लागलेली दिसून येते. जीवनाचे अधुष्ण (untrodden) प्रांत व्यापावेत अशी हौस लेखक-लेखिकांत निर्माण झाली आहे. मृगयाजीवनावर लिहिलेला रा. फडतरे यांचा ' तिसरी श्रेण ' हा एक कथासंग्रह घेतला तरी मी काय म्हणतो तें कळेल. बंगालच्या दुष्काळापासून तों पंजाबच्या निर्वासितापर्यंत अनेकविध रोमांचकारी विषय हाताळण्याची उत्साहपूर्ण सिद्धता लेखकांनी केली आहे. भाषा आधुनिक तर वाटावी आणि आपली स्वतःची म्हणून कांही सरणी असावी असा प्रयत्न होत आहे. हे सारे उत्तम आहे आणि असेच मोठ्या प्रमाणावर होत राहिले पाहिजे.

पण एवढे धन्यवाद दिल्यानंतर इषान्याचें असे टीकात्मक बोलणें पुष्कळच उरतें. कथेच्या अंतरंगापेक्षा बहिरंगाकडे नवोदित लेखक अधिक लक्ष देतात. कथाविषयाशी संपूर्ण तादात्म्य न झाल्याने कथेचा कोणता तरी एकच एक संस्कार मनावर ठसणें हा कथातंत्राचा जो प्राण तोच मुळीं गुदमरून जातो. मूळ वर्ण्य विषयाऐवजी संवादांतल्या कौटुंब्या, कल्पना किंवा वर्णनांतले बारकावे हेच मनावर अधिक उमटतात. आणि तंत्राची इतकी चर्चा-अभ्यास चालू असतानासुद्धा लघुनिबंध व लघुकथा किंवा शब्दचित्र व लघुकथा अशी मिश्र संताति फार मोठ्या प्रमाणावर निपजते.

धर्म काय किंवा कला काय मनुष्याच्या मूळ प्रवृत्तीतील हीण काढून टाकून त्याला वर नेण्याचा प्रयत्न करित असतात. आपल्या वासनांवर विजय मिळविण्यासाठी मनुष्य तीन तऱ्हेचे प्रयत्न करतो. एक, वासनांविरुद्ध जोरदार प्रतिक्रिया करावयाची (defence-reaction), दुसरे, वासनांना बदल म्हणून कांही गोष्टींची प्रतिष्ठापना करावयाची (substitution) आणि तिसरे म्हणजे भावनांचें उदात्तीकरण करावयाचें (sublimation). उच्च वाङ्मयकलेंत या तीनही तऱ्हांचा विलास दिसला पाहिजे. मात्र तो प्रामाणिक असावा. हीन वास्तववाद हा जितक्या धोक्याचा आहे तितका, नव्हे त्याहूनही कृत्रिम ध्येयवाद अपायकारक आहे ! विकृत चित्रण हें कितीही वास्तव असलें तरी वाईट

शारदामंदिरांत आपला ' लामणदिवा ' लावणारे श्री. मोकाशी आणि शारदेच्या उद्यानांत आपल्या ' मनमोरा 'ला नृत्य करावयास लावणारे शांताराम यांनी आपल्या लेखनावद्दल रास्त अपेक्षा निर्माण केल्या आहेत. ' जुन्या जखमा ' हा मालचंद्र लाड यांचा संग्रह नुकताच हातीं आला. यांत कथानके आहेत. पण कच्च्या मालाचा तलम पका माल करावयास लागणारी प्रतिमा अजून थोडी कमी पडते आहे असें वाटतें. हेंच राधाबाई शेवडे यांच्या ' काटेरी वाट ' या कथा-संग्रहासंबंधी म्हणतां येईल.

नवे कथालेखक-लेखिका

कथालेखनाने अल्पावधीत लोकप्रियता मिळते आणि आपण जनतेच्या सादर कटाक्षांचें केंद्र होऊन बसतो ही गोष्ट सत्य आहे. अर्थात् अनेक युवक कथालेखक-लेखिका या प्रांताकडे जमावान वळाव्यात यांत नवल नाही. कांहींचा उल्लेख वर आलेलाच आहे. पाळंदे यांनी आपला ' मावा ' वाचकांना दिला आहे. प्र. नी. जोशी, बेहेरे वगैरे मंडळींचा कथासंग्रह मुहाम नजरेस आणून द्यावासा वाटतो. शांताबाई शेळके व शरच्चंद गोखले यांच्या कथालेखनांतलें काव्य मला फार आकर्षक वाटतें. विद्याकुमार शेरे, दत्ता चित्रे, गडकरी, ललितकुमारी भट, सरोजिनी बाबर, वा. ग. तळवलकर, दा. गो. देशपांडे, शशिकान्त पुनर्वसु, इ० नांवें आता वाचकांच्या ध्यानांत राहूं लागली आहेत. प्रख्यात कथालेखकांपैकी दहावारा नांवें सर्वश्रुत आहेतच; तीं येथे देत नाहीं. मात्र मुक्ताबाई दीक्षित, दिवाकर कृष्ण, दौंडकर, मांजरेकर इ० कलाचतुर कथाकारांच्या गोष्टी पाहायला मिळत नाहींत याची मात्र खंत वाटते ! व ती नमूद केल्याशिवाय राहवत नाही. समर्थांचें अनुकरण करून ' झाले आहेत पुढे होणार ' त्यांना वंदन करून ही यादी आटोपती घेतों.

समारोप

आजच्या लघुकथावाङ्मयाचा विस्तार जितक्या मोठ्या प्रमाणावर आहे तितकाच तो बहुविधहि आहे. वेगवेगळीं तंत्रें कौशल्याने पेलण्यांत अह-

महामिका लागलेली दिसून येते. जीवनाचे अक्षुण्ण (untrodde) प्रांत व्यापावेत अशी हौस लेखक-लेखिकांत निर्माण झाली आहे. मृगयाजीवना-चर लिहिलेला रा. फडतरे यांचा 'तिसरी श्रेण' हा एक कथासंग्रह घेतला तरी मी काय म्हणतो तें कळेल. बंगालच्या दुष्काळापासून तों पंजाबच्या निर्वासितापर्यंत अनेकविध रोमांचकारी विषय हाताळण्याची उत्साहपूर्ण सिद्धता लेखकांनी केली आहे. भाषा आधुनिक तर वाटावी आणि आपली स्वतःची म्हणून कांही सरणी असावी असा प्रयत्न होत आहे. हे सारे उत्तम आहे आणि असेच मोठ्या प्रमाणावर होत राहिले पाहिजे.

पण एवढे धन्यवाद दिल्यानंतर इषान्याचें असें टीकात्मक बोलणें पुष्कळच उरतें. कथेच्या अंतरंगापेक्षा बहिरंगाकडे नवोदित लेखक अधिक लक्ष देतात. कथाविषयाशीं संपूर्ण तादात्म्य न झाल्याने कथेचा कोणता तरी एकच एक संस्कार मनावर ठसणें हा कथातंत्राचा जो प्राण तोच मुळीं गुदमरून जातो. मूळ वर्ण्य विषयाऐवजी संवादांतल्या कोट्या, कल्पना किंवा वर्णनांतले बारकावे हेच मनावर अधिक उमटतात. आणि तंत्राची इतकी चर्चा-अभ्यास चालू असतांनासुद्धा लघुनिबंध व लघुकथा किंवा शब्दचित्र व लघुकथा अशी मिश्र संताति फार मोठ्या प्रमाणावर निपजते.

धर्म काय किंवा कला काय मनुष्याच्या मूळ प्रवृत्तीतील हीण काढून टाकून त्याला वर नेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. आपल्या वासनांवर विजय मिळविण्यासाठी मनुष्य तीन तऱ्हेचे प्रयत्न करतो. एक, वासनांविरुद्ध जोरदार प्रतिक्रिया करावयाची (defence-reaction), दुसरे, वासनांना बदल म्हणून कांही गोष्टींची प्रतिष्ठापना करावयाची (substitution) आणि तिसरे म्हणजे भावनांचें उदात्तीकरण करावयाचें (sublimation). उच्च वाङ्मयकलेंत या तीनही तऱ्हांचा विलास दिसला पाहिजे. मात्र तो प्रामाणिक असावा. हीन वास्तववाद हा जितक्या धोक्याचा आहे तितका, नव्हे त्याहूनही कृत्रिम ध्येयवाद अपायकारक आहे ! विकृत चित्रण हें कितीही वास्तव असलें तरी वाईट

तसें खोटें उदात्तीकरण हें कितीहि मोहक भासलें तरी विनाशकारकच म्हटलें पाहिजे. दुर्दैवानें आधुनिक कथावाङ्मय याच दोषांच्या आवर्तीत सांपडलें आहे !

हे दोष टाळण्याची जी कोणती साधना असेल ती लेखकांनी फार मोठ्या प्रमाणांत करावयाला हवी. या बाबतीत अलीकडेच माझ्या वाचनांत आलेला एक लहानसा उतारा द्यावासा वाटतो.

“Observe accurately, think clearly; choose right words.....be as fresh and original as you can, and above all, do not be afraid of being natural.” [G. N. Pecoock as quoted in “Book-Mark” by C. E. M. Joad].

हा संदेश कांही दिव्य प्रकारचा आहे असा नाही. पण त्या संदेशांतल्या तत्त्वांचें पालन झाल्यास मात्र दिव्यत्वाकडे जाण्याचा मार्ग लेखकाला सुकर होणार आहे. आधुनिक मराठी कथावाङ्मय हें संख्या व विविधता या दृष्टीने संपन्न आहे. प्रयोगशीलता त्यांत जरूर दिसते. पण एखाद्या काठीच्या मुठीवर किंवा तपकिरीच्या डब्रीवर अथवा प्रसाधनमंजूषेवर नक्षीकाम करण्यासारखें त्यांचें स्वरूप आहे. ‘काबुली-वाला’ (रवींद्रनाथ), ‘वेडा इवान’ (टॉलस्टॉय), ‘महेश’ (शरचंद्र), ‘जळतें रहस्य’ (स्टीफन् त्स्वाइग्), ‘माझा प्रियकर’ (पुष्किन्) इ० हृदयंगम व उदात्त अक्षरकथांसारखे स्तूप व ताजमहाल अजून या कथावाङ्मयांत निर्माण व्हावयाचे आहेत. ते होतील अशी आशा व इच्छा प्रकट करून हें विवेचन संपवितों.

: : चिंतामण गणेश कर्वे

कोशवाङ्मय : :

— ३ —

प्रास्ताविक—

गेल्या सालांतील कोशवाङ्मयाचें समालोचन करण्याची आशा महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या कार्याध्यक्षांकडून, जेव्हां त्यांनी या कामी पूर्वी एका कोशसंपादनाच्या क्षेत्राबाहेरच्या विद्वान प्राध्यापकांची केलेली योजना तडीस जात नाही असें पाहून, मला झाली तेव्हा एक मोठी अडचण प्रथमदर्शनी वाटली. ती म्हणजे ज्या तीन प्रमुख कोशग्रंथांचें समीक्षण करावयाचें त्यांपैकी एक खुद्द माझ्याच संपादनाखाली निघालेला; दुसरा माझे गुरुबंधु विद्यानिधि चित्रावशास्त्री यांचा; व तिसरा वाङ्मयसमालोचनसत्रांतील आजच्या कोशवाङ्मयसमालोचनपर माझ्या व्याख्यानाचे अध्यक्ष माझे परम मित्र प्रा. कुळकर्णी यांनी लिहिलेला. तेव्हा या त्रिदोषाचें भय वाटणें साहजिकच होतें. तथापि, असा मनार्शी विचार केला की, घरीं पत्नीने किंवा मातोश्रीने केलेला स्वयंपाक आपण खारट, तिखट

— ७१ —

बेचव वगैरे जसा झाला असेल तसा नांवे ठेवून पण आपुलकीच्या भावाने मानून घेतो, त्यांत रागलोभाचा किंतुहि कोणाच्या मनांत येत नाही, त्याच स्नेहादरभावनेने सुद्धांच्या कृतीचें निर्भीड समालोचन केल्यास गैरसमज होणार नाही म्हणून तात्काळ उद्युक्त झालों.

दोन कोशयुगें—

कोशवाङ्मयाचें महत्त्व व महाराष्ट्रांत या वाङ्मयाची झालेली बरीचशी निर्मिति हीं सर्वोना अवगतच आहेत. इतिहाससंशोधन आणि कोशसंपादन या दोन क्षेत्रांत आपला महाराष्ट्र हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांपेक्षा निःसंशय पुढे आहे, ही अभिमान भोगण्यासारखी गोष्ट आहे. अर्वाचीन कोशयुगाला सुरवात महाराष्ट्रांत गेल्या शतकाच्या प्रारंभापासून झाली. शास्त्रीकोश आणि मोलस्वर्थकोश हे ध्यानांत घेऊनहि असें विनधोक म्हणतां येईल की, गेल्या शतकांतील कोशयुग रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी प्रचलित केलें. त्यांनी १८६३ सालीं जुन्या मराठी पद्यवाङ्मयांतील कठिण शब्दांचा कोश शिळा-प्रेसवर छापून काढला. त्याला 'हंसकोश' असें आपल्या गुरुचें नांव दिलें. नंतर साडेसहाशें पानांचा 'मराठी भाषेचा नवीन कोश' तयार केला. तसेंच 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' व 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश' हे मराठीतील अपूर्व कोश पाश्चात्य पद्धतीवरहुकुम रचले. तेव्हा विसाव्या शतकांत कोशयुग निर्माण करण्याचा मान जो डॉ. केतकर यांना आहे तसाच मागील शतकांतला हा मान गोडबोले यांना देणें कृतज्ञतेचें द्योतक होईल. दुसरे कृष्णशास्त्री गोडबोले हे अनेक शास्त्रांत व्युत्पन्न होते. त्यांचें 'मराठी भाषेचें नवीन व्याकरण' (आवृत्ति २ शी १८७४) भाषाव्याकरण आणि कोश या संबंधांत आधुनिक विद्वानांनी अवश्य अभ्यासण्याजोगें आहे. त्यांनी त्यांत फारसी आणि अरबी साधित शब्द दिलेले आहेत व शेवटीं मराठींत संस्कृत आणि प्राकृत यांपासून बनलेल्या दोन हजारांवर शब्दांचा कोश जोडला आहे. त्या काळीं तौलनिक भाषाभ्यासाची दृष्टि नव्हती असें कोण म्हणेल ? मराठींत

शब्दसिद्धीवर लिहिणाऱ्या लेखकांची परंपरा १८४३ सालापासून दाखवून देता येईल.

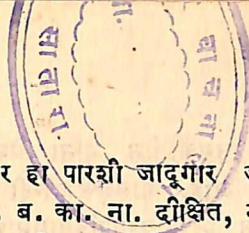
अनाकर्षक वाङ्मयक्षेत्र—

कोश रचण्याचें काम फार किचकट व अवघड असतें. त्या मानाने मान किंवा धन मिळत नाही हें अनुभवसिद्ध आहे. बहुधा कोणी नांवाजलेला विद्वान या भानगडींत पडत नाही. सुलभ रीतीने प्रसिद्धि आणि पैसा मिळविण्याची साधनें— लघुकथा, कादंबऱ्या, छोटे निबंध— आधुनिक सुशिक्षितांच्या डोळ्यांसमोर असतांना, वर्षानुवर्षे राबून नरिस, निष्कळ साहित्याची निर्मिति करण्याचा खटाटोप कोणता व्यावहारिक पंडित किंवा प्राध्यापक करील ? तेव्हा तीस वर्षांपूर्वी डॉ. केतकर यांनी प्रचलित केलेलें कोशयुग आता समाप्त होण्याच्या वेतांत आहे की काय अशी धास्ती वाटूं लागते. कारण त्या परंपरेतील श्री. चित्रावशास्त्री यांनी चग्निर्कोशाचे तीन खंड काढून आपल्या मंडळाचें विसर्जन केलें आहे. महाराष्ट्रकोश-मंडळाचे संपादक थोडें उरलेलें जीवमान असेतोपर्यंत आणखी एकदोन कोश काढतील इतकेंच. प्रा. कुळकर्णी व्युत्पत्तिकोशाच्या जिकिरीमुळे वैतागून विश्रांतीचे भुकेले आहेत. मग उरले कोण ? व्यायामज्ञानकोशाचे संचालक आणि संपादक सरदार मुजुमदार यांना कुटून या व्यापांत पडलों असें होऊन गेलें आहे. संकल्पित दहा भागांपैकी नऊ त्यांनी भेटाकुटीने पुरे केले व शेवटचा बाहेर काढून अवभृतस्नान करणार. त्यांची स्वतःची व्यायामशास्त्रातील तज्ज्ञता, प्रकाशनाची तळमळ व त्यासाठी लागणारी साधनसंपत्ति हिची समृद्धि, यांमुळेच हा भरतखंडांतील अद्वितीय कोश आपणांस दिसला. पण अखिल भारतवर्षांत पांचशें ठिकाणीहि हा नाही. तेव्हा प्रकाश पाहून डोळे मिटल्यासारखी या कोशाची स्थिति पाहून जीव तुटतो. अद्यापि आपल्या समाजांत निरोगी, जोमदार साहित्याची आवड उत्पन्न झालेली नाही. दिवाळी अंकांसारखें चहाचिवडा-वाङ्मय बेफाट निघतें व खपतें व आमचे विद्वान त्यासाठी राबतात ! असे.

चरित्रकोश—

समालोच्य ग्रंथांपैकी पहिला श्री. चित्रावशास्त्री यांचा 'अर्वाचीन चरित्रकोश' घेऊं. संकल्पित चरित्रग्रंथांतील हा तिसरा व शेवटचा होय. पहिला 'भारतवर्षीय प्राचीन चरित्रकोश' १९३२ साली बाहेर पडला. यांत श्रुति स्मृति-पुराणें-सूत्रें-वेदांगें यांतील व्यक्तींचीं माहिती अकार-विल्ह्याने दिली आहे. दुसरा 'मध्ययुगीन चरित्रकोश' पुढे पांच वर्षांनी निघाला. यांत मौर्य-चंद्रगुप्तापासून पेशवाई अखेर (ख्रि. पू. ३२१— इ. स. १८१८) होऊन गेलेल्या पुरुषांचीं चरित्रें ग्रथित केली आहेत. व प्रस्तुत अर्वाचीन चरित्रकोशांत इ. स. १८१८ पासून १९४५ अखेर-पर्यंत हिंदुस्थानांत सर्व क्षेत्रांत विशेषत्वाने चमकणाऱ्या व्यक्तींचीं चरित्रें आली आहेत. विदेशी प्राच्यविद्यापंडित देखील घेतले आहेत. प्रस्ता-वनेंत विभूति कोण समजून त्यांचीं चरित्रें घावयाची याबद्दल सुंदर विवेचन केलें आहे. चरित्रें देतांना, कालक्रमानुसार माहितीची भरती न करतां चरित्रनायकाच्या अंतःप्रवृत्तीची वाचकांना ओळख व्हावी हा हेतु मनांत भरल्याचें कोशकार सांगतात. विद्यानिधि चित्राव यांनी वरील तीनहि कोशांत मिळून १९००० चरित्रें दिली आहेत. एवढें मोठें कार्य शास्त्रीबोवांनी एकट्याने केलें आहे हें लक्ष्यांत घेतां त्यांना खरोखरच धन्यवाद दिले पाहिजेत. त्यांना इंग्रजी येत नाही म्हणून एकांगीपणा किंवा संकुचितपणा ग्रंथांत आला नाही, हें विशेष. पण ग्रंथ व्यवस्थितपणें संपादले गेले नाहीत हें मात्र खरें. या अर्वाचीन काळांत जे स्त्रीपुरुष विविध क्षेत्रांत चमकले किंवा चमकतात व कांही कारणानी तसे चमकत नसूनहि ज्यांचें चरित्र अवश्य अभ्यासण्याजोगें आहे, अशा व्यक्तींचा परामर्ष घेण्याचा स्तुत्य उद्देश कितपत साध्य झाला आहे हें आता पाहावयाचें आहे.

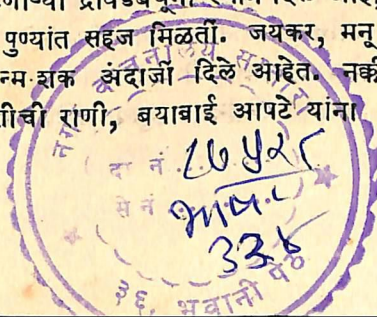
यात अट्टल चौर मंगळदास गांधी यांच्या जोडीलाच अब्बल साव मोहनदास गांधी यांना स्थान दिलें आहे तें उद्देशावरून वाजवी दिसतें. छत्रे-देवल हे सर्कसवाले जसे दिले आहेत, त्याप्रमाणें जादूगारहि घ्याव-

यास पाहिजेत. मीनू कूपर हा पारशी जादूगार जगद्विख्यात आहे. सर भालचंद्र माटवडेकर, रा. व. का. ना. दीक्षित, ना. बाबासाहेब खापर्डे, महाराष्ट्रीय नटी [शांता आपटे, लीला चिटणीस इ० (गायिका सुंदराबाई, हिराबाई, घेतल्या आहेत तेव्हा या सुप्रसिद्ध नटींनाहि चरित्रांत स्थान पाहिजे.)], भाई एस्. एम्. जोशी- गोरे- निंबकर (डांगे दिले आहेत) इत्यादि कितीतरी विविध कार्यकर्त्यांना स्थान मिळालें नाही. यांच्याशी तुलना करतां कांहींना विनाकारण चरित्रनायकाचा मान संपादकाच्या मोहवतीने मिळाला आहे. चरित्रें जास्त दिल्याबद्दल तक्रार नाही पण ज्यांची यावयास पाहिजेत, त्यांची देण्याची राहिली म्हणून वाईट वाटते. पृष्ठे वाढली असती असें कारण देतां येईल; पण चरित्रांच्या मजकुरांत प्रमाणबद्धता ठेविली असती तर निम्न्या पानांत, दिली आहेत एवढीहि चरित्रे मावती. कांहींना सात पानांची जागा तर कांहींना दहावीस ओळी. उदा० अच्युतराव पटवर्धन, माधवराव पटवर्धन यांना एखादा स्तंभ तर घुये, जगताप, उपासनामहाराज इ० ना संबंध पानें. कांहींच्या चरित्रांत त्यांच्या निबंधांच्या याद्या व कविताहि दिल्या आहेत. संपादकांची अडचण आम्ही पूर्णपणें जाणतो. जे मजकूर लिहून पाठवितात, त्यांची मीड मोडवत नाही. कांही बाबतीत मिंधेपणाहि असतो. पण संपादकाने ' जाभेकरी ' आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवल्याखेरीज संपादन प्रमाणशीर व व्यवस्थित होत नाही, हें तितकेंच खरें आहे.

नगर वाचनालय, सातारा.

कांही चरित्रातून नायकाचें प्रसिद्ध वैशिष्ट्य दिलें गेलें नाही. उदा० रावसाहेब मंडलीक यांच्या चरित्रांत त्यांचा अचूक वक्तशीरपणा दिलेला नाही. रँडसाहेबांचा खून करणाऱ्या चाफेकर बंधूची माहिती देणाऱ्या व बक्षीस उपटणाऱ्या द्रविडबंधूंना स्थान दिलें आहे; पण त्यांची नांवे दिलेली नाहीत. ती पुण्यांत सहज मिळती. जयकर, मनु सुभेदार, व्ही. शांताराम इ० चे जन्म-शक अंदाजी दिले आहेत. नक्की मिळण्यास त्रास पडला नसता. झांशीची राणी, बयाबाई आपटे यांना मध्ययुगीन चरित्रकोशांत

टाकलें आहे तर त्यांचेच समकालीन नाना पेशवे, तात्या टोपे यांना अर्वाचीन कालांत ओढलें आहे. कोलब्रुक दोन्ही भागांत आला आहे.

कोलब्रुक या युरोपियन प्राच्यविद्यापंडिताप्रमाणे सिव्हां लेव्ही, सर ऑरेल स्टार्ईन, मोनियर विव्यम्स, फोर्ब्स इ० चीं चरित्रें भारतीय व्यक्तींच्या जोडीला दिली आहेत ही गोष्ट अगदी वाजवी म्हणतां येईल. या पुरुषांनी भारताची सेवा केली आहे व तिचा दर्जा वाढविण्यास मदत केली आहे. कांही थोडे गव्हर्नरजनरल व्हाईसराय दिले आहेत पण ते निवडक म्हणतां येणार नाहीत. पाहिल्या लॉर्ड एल्जिनला दोन तीन ओळींचें तरी स्वतंत्र स्थान कशाकरिता ? मग लॉर्ड लिटन कां वगळला ? इत्यादि उणिवा स्पष्ट दिसतात.

चरित्रांचा अनुक्रम आडनांवाप्रमाणे आहे म्हणावा तर बालगंधर्व, कुवलयानंदां, केशवसुत, मास्तर कृष्णराव इ० टोपणांवांखाली सांपडतात. पंडिता रमाबाई डोंगरे आडनांवांत पाहण्याचें कितीकांना समजेल ! माऊ दाजी, बालकवि, सवाई गंधर्व यांसारख्यांची आडनांवां समजावून घेऊन चरित्रें पाहावीं लागतील. यासाठी त्या त्या ठिकाणी संदर्भसूचना यावयास पाहिजेत.

कांही शास्त्रज्ञांच्या शोधांची माहिती अतिशय दुर्बोध झाली आहे. उदा० ज्ञानेन्द्रचंद्र घोष (२३४-३५) यांच्या शोधाचें वर्णन पाहा : “ यांचें नांव घेतलें कीं यांचें तीव्र विच्छेद्यावरील कार्य डोळ्यांपुढे उभें राहतें. अरहिनिअसचा दलसिद्धान्त तीव्र विच्छेद्याला लागू पडत नाही....यांच्या मतें तीव्र विच्छेद्यांचे नेहमींच संपूर्ण विदलन होतें... इ० इ० ” नवीन शास्त्रीय संज्ञा वापरतांना मूळ इंग्रजी शब्द कंसांत देणें उपयुक्त असतें. नाहीतर या बनविलेल्या संज्ञा कशासाठी आहेत याचा उलगाडा न होऊन दिलेली माहिती निरुपयोगी होते.

शेवटीं कोशकारांनी व्यक्तिसूची व विषयसूची दिलेली आहे ती चांगली उपयोगी आहे. विशेषतः विषयसूची देण्यांत व्यापक वर्गीकरण चाची ठेवलेली दृष्टि व घेतलेली मेहनत स्तुत्य आहे. याप्रमाणे श्री.

चित्रावशास्त्री यांनी भारतवर्षातील प्राचीन काळापासून आतापर्यंतची थोर व्यक्तींची चरित्रे यथामति देण्याचे महत्कार्य केले याबद्दल महाराष्ट्रीयानी निःसंशय त्यांचे ऋणी राहिले पाहिजे. त्यांनी चरित्रकोशमंडळाचे रीतसर विसर्जन केले असले तरी त्यांनी सवडीसवडीने धार्मिक आणि सामाजिक विषयांचा एखादा संदर्भग्रंथ तयार करावा. हे काम त्यांच्या आटोक्यातले असून त्यांनीच केले तर ते होणार आहे.

महाराष्ट्रवाकसंप्रदायकोश—

महाराष्ट्रकोशमंडळाने महाराष्ट्रशब्दकोशाचे कार्य पुरे झाल्यानंतर या कोशाचे संपादन करून पहिला विभाग (अ-थ) १९४२ साली बाहेर काढला व दुसरा आता नुकताच प्रसिद्ध केला. हे दोन्ही विभाग मिळून सुमारे ३०,००० वाकप्रचार आणि म्हणी सार्थ आणि सोदाहरण दिलेल्या आढळतात. महाराष्ट्र शब्दकोशांत हे वाकप्रचार बहुतेक सर्व दिलेले आहेतच, मग या कोशांत कशाला, अशी शंका साहाजिक समीक्षकाला येणारच. संपादकांनी पहिल्या विभागाच्या निवेदनांत यासंबंधी खुलासा केलेला आहे. शब्दकोशांत मजकूर वाढेल म्हणून अनेक म्हणी सविस्तर व सार्थ देता आल्या नाहीत. उरलेले वाकप्रचार व म्हणी तेवढ्याच द्यावयाच्या म्हटल्यास हा कोश संपूर्ण होऊ शकत नाही; शब्दकोशाची एक पुरवणी म्हणूनच राहाणार. तेव्हा शब्दकोशांत आलेले व न आलेले सर्व वाकसंप्रदाय घेऊन हा कोश तयार केला.

एवढा मोठा वाकसंप्रदायाचा कोश कोठल्याहि मारतीय माषेत नाही. पाश्चात्य भाषांत असले तर अगदी थोडेच असतील.

एवढे असूनहि संपादकांना हा रचण्याच्या कामी फारशी बौद्धिक मेहनत पडलेली नाही. अनेक ठिकाणांहून म्हणींच्या याद्या जमवावयाच्या, सर्व प्रसिद्धाप्रसिद्ध ग्रंथांतून म्हणी निवडावयाच्या व त्यांना योग्य अवतारणे—उदाहरणे द्यावयाची; नंतर वाकप्रचार आणि म्हणी यांचे अर्थ द्यावयाचे. हे शेवटचे कामच मोठे अवघड म्हणता येईल. कारण आज कित्येक म्हणी प्रचारांतून गेल्या आहेत; कित्येक विविध मराठी बोली-

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत

तील आणि इतर भाषांतील आहेत. तेव्हा त्यांचा नक्की अर्थ कोणता हें समजणें कोणत्याहि विद्वानाला कठीण जाणार. म्हणींचा उपयोग केलेलीं ग्रांथिक वाक्ये संदर्भासह आढळल्यास अर्थाचा कांहीसा बरोबर अंदाज करतां येतो. पण अशी मदत क्वचितच होते. कारवारी, गोमांतकी, अहिराणी इ० म्हणींचा नक्की अर्थ ती ती बोली येणाऱ्यांकडून समजून घेतला पाहिजे. या बाबतीत संपादकांनी कितीहि कसोशी केली तरी चुका राहणारच.

आणखी दुसरें चुकांचें स्थान म्हणजे म्हणींचे अपभ्रष्ट पाठभेद होत. मूळचे पाठ कोणते हें निश्चित करणें कोशकारांचें महत्त्वाचें काम असतें. तसेंच इतर भाषांतील समानार्थक म्हणी देणें व परस्पर देवघेव कशी होते हें दाखविणें, यासारखे तौलनिक प्रयत्नहि संपादकांनी करावयाचे असतात.

हा कोश मॅनवेरिंग-भिडे-आपटे यांच्या कोशाप्रमाणे विषयवार वाक्संप्रदायांचा नसून महत्त्वाच्या शब्दांच्या अकारानुक्रमानें याची मांडणी केली आहे. एका म्हणींतील एकापेक्षा अधिक शब्द संदर्भांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असतील तर एका शब्दाखाली अर्थ देऊन बाकीच्या शब्दांपुढे मागल्यापुढल्याचा हवाला देणें जरूर असतें. या कोशांत असे हवालें फारसे दिलेले नाहीत. उदा० ' असून अडथळा नसून खोळंबा ' ही म्हण अडथळा शब्दाखाली कोणी झालें तरी पाहणार. पण ती 'असणें' शब्दांत दिली आहे. अडथळा याला अडचण हा पाठभेद दिलेला नाही. कांही वाक्प्रचार व म्हणी सांपडत नाहीत. उदा० एकवीस नरक, छत्तीस रागिण्या, छप्पन्न भाषा, चौऱ्यायशीं आसणें, ग्रंथ होणें, टेपर ठेवणें, ' घरचा चोर जिवानिशी सोडीना ', ' तुटपर्यंत ओढूं नये, मोडेपर्यंत वाकवूं नये ' इ०. कांही म्हणी कोणी बनवून दिलेल्या दिसतात. त्या रूढ वाटत नाहीत. उदा० ' न करत कांही, वाईट शिकूं पाही. ' ' प्रत्येक ढगाला चंदेरी कडा असते ' ही म्हण तर इंग्रजीवरून तयार केलेली उघडच आहे. खाडिलकर, गडकरी इ० च्या नाटकांतील वचनें म्हणीसारखीं वापरलीं आहेत. टिळक-केळकर यांच्या लेखांतील कांही

सूक्ती घेतल्या आहेत. यावरून वाक्संप्रदायांची टांकसाळ पूर्वीसारखाच चालू आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. हल्लीच्या पिढीला व विशेषतः शहर-वासियांना म्हणींचा वापर करतां येत नाही. जुन्या लोकांतून व खेड्यांपाड्यांतून हरघडी म्हणी— अगदी पटलील व सहज समजतील अशा— कानावर येतात. हे वाङ्मय लोककथा-गीते याप्रमाणे संरक्षणीय व अभ्यसनीय आहे. यांत समाजाचा इतिहासहि सांठविला आहे, असे!

वाक्संप्रदायांची योजना आणि अर्थ समजण्यासाठी दोनशेंवर ग्रंथांतून अवतरणे दिलेली आहेत. तथापि ही अवतरणे फार कमी वाटतात. अवतरणांचे आधार दाखवितांना कांही चुका झालेल्या आहेत. उदा० 'राजा लुटी जरी प्रजाजनाला—' हे वचन शारदा नाटकातील नसून सौभद्रातील आहे. तीच गोष्ट 'झाली ज्याची उपवर दुहिता—' या चरणाची. 'आता गडी फू दादारी—' ही ओळ बालकवीची नसून तांब्यांची आहे.

म्हणींचे अर्थ देतांना कित्येकदा कल्पनेवर भर दिलेला दिसतो. पुढील हिंदी म्हणीतील शब्दार्थ तर चुकीचा आहे. उदा० 'नातेकी रांड, गोदका छोरा, वालूकी भीत, और बहमी बोरा, ये किसीकू निहाल नहीं करते'—जार्तीतील विधवा (रांड), स्वतःचा मुलगा, वालूची भित, संशयित व्यापारी हे कोणाला पूर्ण समाधान द्यावयाचे नाहीत. हा जो अर्थ संपादकांनी दिला आहे त्यांत गोदका छोरा म्हणजे स्वतःचा मुलगा नव्हे तर दत्तक मुलगा असा अर्थ आहे. त्यामुळे म्हण जास्त पटते. तसेच 'लेनेगयी पूतको, खोआयी खसमको'—याचा अर्थ 'मूल मागावयास गेली पण पातिव्रत्य गमावून आली' असा नसून 'नवरा गमावून आली' असा पाहिजे. खसम म्हणजे नवरा. नवरा गमावणे आणि पातिव्रत्य गमावणे यांत मोठा फरक आहे.

शब्दांच्या व्युत्पत्तीवरून वाक्संप्रदायांचा अनुक्रम लावतांना कांही चुका झाल्या आहेत. कांही तुलनात्मक म्हणून ज्या इतर भाषांतील म्हणी दिलेल्या आहेत त्या नीटशा लागू पडत नाहीत. पण अशी स्थळे थोडीच आहेत.

या कोशांत अहिराणी, करवीरप्रांतीय, कर्नाटकी, कुडाळी, कुणवाऊ, कोंकणी, खानदेशी, खिस्ती, गुजराथी, गोमान्तकी, चित्पावनी, नागपुरी, बेळगांवी, महानुभावी, माणदेशी, राजापुरी, वऱ्हाडी, वांयदेशी, संस्कृत, हिंदी, हेतकरी इतक्या बोली-भाषांतील वाक्संप्रदायांचा प्रपंच केला आहे. विशेषतः गोमान्तकी आणि महानुभावी म्हणी इतक्या मोठ्या संख्येने प्रथमच या ग्रंथांत आढळतात. यासाठी संपादकांची भाषाभ्यासी स्तुतीच करतील. पंजाबचे नुकतेच वैकुंठवासी झालेले महंत गोपीराज महानुभाव यांनी महानुभावी म्हणींचा मोठा संग्रह कोशमंडळाच्या हवाली केला होता. असेच म्हणींचे संग्रह ज्यांनी ज्यांनी वेळेवर दिले त्यांचे साभार नामनिर्देश दुसऱ्या भागाच्या संपादकीय निवेदनांत केलेले आहेत. अश्लील किंवा ग्राम्य वाटणाऱ्या म्हणी कां दिल्या यांचाहि खुलासा येथे केला आहे.

महाराष्ट्रीय शब्दकोशाच्या विभागांना जशा महत्त्वाच्या व भाषाभ्यासाला उपयुक्त अशा प्रस्तावना कोशाचे एक संपादक श्री. यशवंतराव दाते यांनी लिहून कोशग्रंथांना चांगली प्रब्रंघांची जोड दिली, त्याचप्रमाणे याहि कोशाच्या दुसऱ्या विभागाला वाक्संप्रदायाचें विवेचन करणारी पसतीस पृष्ठांची पांडिती प्रस्तावना जोडली आहे. तीत वैदिक कालापासून आजपर्यंतचा सार्वत्रिक तुलनात्मक आढावा घेतला आहे. त्यांची ही प्रस्तावना तरी संक्षिप्त आहे. कागदछपाईच्या अडचणीमुळे लिहिलेला मजकूर मागे ठेवावा लागला, असे त्यांनी म्हटलें आहे.

मराठी व्युत्पत्तिकोश—

हा कोश प्रा. कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी यांनी गेली आठ वर्षे खपून रचिला. आधुनिक कोशरचनाशास्त्राच्या पद्धतीप्रमाणे ऐतिहासिक आणि तौलनिक विवेचन देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केल्याचें सांगतात. आजचें शब्दाचें रूप आणि ज्या मूळ भाषेतून हा शब्द आला तेथील रूप यांमधील निरनिराळ्या भाषावस्थेंतील रूपे देणे व तसेंच निरनिराळ्या काळांतील त्या शब्दांचीं रूपे शोधून तीं दाखविणे या क्रियेला ऐतिहासिक

विवेचन म्हणतात. यावरून शब्दांचे मूळस्वरूप, उच्चार, घटकावयव व अर्थ यांचा इतिहास मिळतो. संस्कृत-पाली-प्राकृत-देशी प्राकृत-अपभ्रंश अशी मराठीची भाषाकुळी व यादव-ब्रहामनी-शिवाजी-पेशवे-इंग्रजी अशी कालप्रक्रिया प्रा. कुलकर्णी यांनी ऐतिहासिक पद्धति म्हणून अवलंबिली आहे. तौलनिक विवेचनांत पाश्चात्य आणि भारतीय भाषांतील प्रतीकें मराठी तत्सम शब्दरूपांबरोबर देऊन त्यांचा फांही संबंध दाखवितां येतो काय याचा विचार करावयाचा असतो. उदा० ग्रीक-लॅटिन-लिथ्यूनियन-स्लाव्ह-गॉथिक-जर्मन-आंग्लो-सॅक्सन इ० भाषांतील रूपांची संस्कृत-रूपाशी तुलना. तसेंच काश्मिरी-व्हांडा-पंजाबी-हिंदी-बंगाली-आसामी-उडिया-सिंधी-गुजराथी या हिंदुस्थानांतील भाषांतील रूपें देणें. द्राविडी आणि फारसी या भाषाहि या कामी विचारांत घ्यावयाच्या असतात. याप्रमाणे आराखडा संपादकांनी आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवलेला आहे व व्यापक रीतीने व्युत्पत्ति दाखविण्याचा पाश्चात्य पंडितांचा विक्रम मराठी अभ्यासकांच्या परिचयाचा करून देण्याचा स्तुत्य हेतु त्यांनी मनांत धरला आहे.

‘ शब्द-उद्गम व विकास ’ ही त्यांची या कोशाला जोडलेली मोठी प्रस्तावना तौलनिक भाषाशास्त्राच्या माहितीने भरली असून तो एक जाडा प्रबंध म्हणतां येईल. बावीस वर्षांपूर्वी ‘ भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा ’ व चवदा वर्षांपूर्वी ‘ मराठी भाषा-उद्गम व विकास ’ हे जे दोन ग्रंथ त्यांनी रचिले होते, त्यांचेंच बहुतेक संकलन या प्रस्तावनेंत केलें आहे. प्रस्तावनेंतील सिद्धान्त आणि सरणी आपल्या मुख्य कोशांत त्यांनी अनुसरली आहे कीं नाही हें पाहूं गेल्यास कांहीशी निराशा पदरी पडते.

या व्युत्पत्तिकोशांत सुमारे वीस बावीस हजार शब्द विवेचितेले आहेत. साधित शब्द सोडले तरी सर्व शब्दांचें ऐतिहासिक-तौलनिक विवेचन केलेलें दिसत नाही. राजवाडे-महाराष्ट्र शब्दकोश-ब्लोक-ग्रियरसन-टर्नर यांपलीकडे प्रगति काचित् आढळून येते. ऑस्ट्रिक किंवा इंडोनेशियन शब्दांचा ठेवा नवीन, चकित करून सोडणारा म्हणून पुढे कर-

ण्यांत येतो. पण तो अद्यापि कच्च्या स्वरूपांत आहे. त्याचा स्वीकार एकदम करण्याचें घाडस कोणी भाषांपंडित करणार नाही आज तें एक बुजगावणें म्हणून जुन्या भाषाभ्यासकापुढे करण्यांत येतें, इतकेंच.

ऐतिहासिक कालांतील रूपे देतांना यादवकालापूर्वी संपादक मुळीच गेले नाहीत. मराठी भाषा सातव्या शतकापासून शिलालेख-ताम्रपटासारख्या चिरंजीव लिखाणांतून प्रतीत होते. आज कित्येक वर्षे शिलालेख-ताम्रपट संशोधिले गेले आहेत. तेव्हा त्यांचा उपयोग करणें जरूर होतें. नुकताच डॉ. रा. ग. हर्षे यांनी 'ज्ञानदेवी' नांवाच्या सिद्धनाथलिखित ज्ञानेश्वरीचा पहिला अध्याय संहिताशास्त्राच्या पद्धतीने प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत चवथ्या परिशिष्टांत ताम्रपट-शिलालेखांतील शके ६५८ ते १२८९ या कालांतील शब्दांचा कोश भोळ्या साक्षेपाने दिला आहे. यांत सुमारे २४०० शब्द मराठी म्हणून निवडले आहेत. त्यापैकी ३८१ शब्द ज्ञानेश्वरीत आढळतात असे व २८५ शब्द थोडाफार फरक असणारे असे दाखविले आहेत. या ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन शब्दसंग्रहांत तत्सम (संस्कृत), प्राकृत, द्राविड, ग्रामीण, उपभाषिक इ० तौलनिक भाषाभ्यासासाठी उपयोगी पडतील असे कित्येक शब्द सांपडतात. जुने मराठी व्याकरण अभ्यासतांना अशी चिरंजीव लिखाणांतील शब्दरूपे अवश्य पाहावयास पाहिजेत. 'उपाध्याय' पासून प्रक्रिया होत होत बनलेले 'वशे' हें रूप शिलाहार मल्लिकार्जुन याच्या वसई येथील शिलालेखांत (काल शके १०८३) आढळतें. दक्षिणचें 'दख्खन' होण्यापूर्वी 'दखिण' हें रूप नागावच्या शिलालेखांत (१२८९) पाहावयास मिळतें. 'पैकी' याचा कानडी उगम कुळकर्णींनी महाराष्ट्रशब्दकोशावरून सुचविला आहे; जुने रूप 'पयिकि' शके १२२१ चें पाहिलेले दिसत नाही. 'वारा' (वायु) हें रूप ६५८ च्या त्रिकुर्वाच्या ताम्रपटांत आढळते. असे. याप्रमाणे ऐतिहासिक विवेचनांत अपुंगणा आहे. शिवकालीन व पेशवेकालीन रूपेहि सर्व शब्दांची दिलेली नाहीत. बहुधा आयती कोठे जेवढी मिळाली तेवढी दिली आहेत.

तौलनिक विवेचनांत ठळक ठळक शब्दच घेतले आहेत. त्यांच्या

प्रक्रिया आयत्याच ब्लोकच्या ग्रंथांत मिळाल्या. तत्सम व तद्भव शब्द जेथे स्पष्टच आहेत तेवढेच कोशांत दिले. उपमाषा किंवा बोली, ग्रामीण आणि व्यावसायिक शब्द विवेचनाला घेतलेच नाहीत. घेतले असतील तर शब्दकोशांत जेवढी प्रगति केली आहे त्याच्यापुढे पाऊल टाकलें नाही. तेथील प्रश्नचिन्हें आणि चुकाहि तशाच उचलल्या आहेत. एखादें शब्द-कोशातील पान उघडावें व त्यांतील किती कमी शब्द या व्युत्पत्तिकोशांत घेतले आहेत हें ताडून पाहावें; म्हणजे या आमच्या विधानाचें प्रत्यंतर येईल. घबाड, नोडगा, फायदा, शिरें, हांव यांसाख्या प्रचारांतील शब्दांच्या व्युत्पत्ति आढळत नाहीत. याच्या उलट मडम, कांगारू, काँग्रेस, काँस इ० सहज कळणारे परकीय शब्द मात्र दिसतात.

व्युत्पत्तीचा प्रांतच असा आहे की, त्यांत मतभेदाला फार जागा असते. अमुकच व्युत्पत्ति बरोबर असें निश्चितपणें कोणालाच सांगतां येणार नाही. खालील कांही शब्दांच्या व्युत्पत्ति आम्हांला बरोबर वाटत नाहीत:—

स्वारी—[फारसी स्वारी] संस्कृत अश्व पासूनहि व्युत्पादितां येईल.

लोग—(आठ्यापाठ्यांतील)—[सं. लवण. लोग-लोणा = खार या अर्थी असेल तेव्हा बरोबर पण] येथे सं. लू-लवन (कापणें) ही व्युत्पत्ति लागू पडेल.

जिव्हार—[जीव + आलय] जीव + हर किंवा आधार हीहि व्युत्पत्ति होऊं शकेल.

वायां—[सं. वृथा] सं. वै = नष्ट होणें ही बरोबर वाटेल.

धिक्सा—[सं. अध्यवसाय] सं. धिक्व = संतुष्ट होणें ही जवळची आहे.

भले—[सं. भद्र] सं. भल्ल हा मंगलवाचक शब्द आहेच.

भल्या पहाटे—येथे भल्या शब्द प्रमात पासून व्युत्पादून पहाटे-पहाटे ही द्विरुक्ति दर्शविली आहे. ती कितपत योग्य आहे ?

साखर—मोनखमेर Jaggery वरून प्रतिपादण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण जोगरी हा शब्द सं. शर्करा वरून झाला असें इंग्रजी कोशकार सांगतात. साखर शब्दाच्या विवेचनांत चिनी आणि भिसरी यांचे अर्थ

अनुक्रमें खडीसाखर व पिठीसाखर असे चुकीचे दिले आहेत. या ठिकाणी फ्रेंच स्युक; सॅकरिन वगैरे तौलनिक रूपें दिलेलीं दिसत नाहीत.

मंडई—[हिं, मंडी] हिंदी रूप कशापासून तयार झालें हें द्यावयास पाहिजे. सं. मंडपिका. तुलना पेशवाईतील मंडवाजार या रूपाशी पाहिजे होती. पालें ठोकलेला हा बाजार असे. मंडपिका याच्या अर्थाशी जुळतो.

इतर कोशांप्रमाणे याहि कोशांत मुद्रणदोष बरेच आहेत. आपल्याकडे साहाय्यक साक्षेपी मिळत नाहीत. चांगले (ऑनर्स) पदवीधरहि कुचकामाचे ठरून संपादकाला दुप्पट मेहनत पडते याचा अनुभव प्रा. कुळकर्णी यांना आमच्याप्रमाणेच आलेला आहे. जितके मदतनीस लेखक तितक्या चुका अधिक ! मुळावरून शेवटीं संपादकाने तपासणें शक्य होत नाही. त्यातून आमचे छापखाने फर्मा मशीनवर टाकल्यावरहि नवीन चुका उत्पन्न करतात व संपादकाने आधी दुस्त केलेल्याहि तशाच राहूं देतात. अशा कारणांमुळे वास्तविक कोश अगदी बिनचूक असला पाहिजे पण तो तसा निघत नाही. कोशातील चुकांची पुढे उजळणी होत जाते व शेवटीं चुकाच रूढ शब्द म्हणून उजळ माथ्याने वावरतात !

एवढें बचावाचें लिहूनहि कांही प्रत्यक्ष संपादकाने अनवधानाने किंवा अज्ञानाने केलेल्या चुका क्षम्य ठरणार नाहीत. आतापर्यंत परीक्षलेल्या सर्व कोशवाङ्मयांत या चुका काढून दाखवितां येतील. प्रस्तुत व्युत्पत्ति-कोशांत अयन याचा अर्थ Equinox दिला आहे तो Solstice पाहिजे. सिंह—Line of the Zodiac नव्हे तर Sign of the Zodiac पाहिजे. शनि हा ग्रह एका राशीत साडेसात वर्षे राहत नाही; विशाखा नक्षत्र सूर्याचें नाही; अंबारी म्हणजे हौदा नव्हे; पसा म्हणजे ओंजळ नव्हे; इ० चुका झाल्या आहेत पण त्या सहज दुस्त होण्याजोग्या आहेत.

याप्रमाणे हें शलाकापरीक्षण झालें. खरें कोशवाङ्मयाचें परीक्षण इतर वाङ्मयाप्रमाणे सिंहावलोकनाचें नसतें. प्रत्येक शब्द पारखून पाहावा लागतो. पण तेवढा वेळ, जागा व पाडिल्य नाही. प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे या किचकट कामाला मोठें अर्थसाहाय्य आणि भरपूर सहकार्य लागतें. एकट्या-

दुकट्याचें हें कामच नव्हे. प्रा. कुलकर्णी यांनी अंगावर घेऊन हा नमुन्या-
दाखल कोश बाहेर काढला याचें कौतुकच केलें पाहिजे. आपल्याकडे
कोश-व्याकरणादि शास्त्रांत अगोदर कोणी प्राध्यापक दर्जाचा विद्वान लक्ष
घालीत नाही. शिकविण्यापुरतें ज्ञान आजूबाजूच्या पुस्तकांवरून किंवा
उसनवारीने करून घेतो. असा प्राध्यापकब्रुव एम्. ए., पीएच्. डी.
परीक्षांना देखील वर्षानुवर्षे परीक्षक नेमला जातो. इतकी या क्षेत्रांतली आपली
तयारी आहे ! डॉ. भांडारकर, डॉ. गुणे यांच्या पाठीमागे प्रा. कुलकर्णी
यांखेरीज कोण दाखवितां येतो ? अशा उपेक्षित वाङ्मयक्षेत्रांत जें प्रकाशन
होतें तें 'वाहिली ती गंगा, आणि राहिलें ते तीर्थ' या न्यायाने
मानून घेतलें पाहिजे, नव्हे त्याला मानसन्मान दिला पाहिजे. म्हणजे
नव्यांना इकडे पाऊल वळवावेंसें वाटेल. असो. तेव्हा परीक्षण-समालोचन
व्यवच्छेदन करणाऱ्या शस्त्रवैद्याप्रमाणे फार हळुवारपणें, सहानुभूतीने केलें
पाहिजे; खाटकाप्रमाणे, एक घाव दोन तुकडे केल्यास या क्षेत्रांत श्मशान-
शांतता दिसेल. ती उपयोगी नाही. माजलेल्या कथाकादंबऱ्यांच्या खुरट्या
रानांत वडापिंपळाचीं सावलीचीं, निवाऱ्याचीं झाडें पाहिजेत. वाङ्मयाचें
मूल्य करतांना अशा व्याकरण-कोशांनाच जास्त गुण पडतात.

समारोप

अद्यापि मराठी वाङ्मयांत कितीतरी संदर्भग्रंथ पाहिजे आहेत. सर्वांत
मोठा संदर्भग्रंथ म्हणजे ज्ञानकोश. त्याची दुसरी सुधारलेली आवृत्ति
लवकर निघणें जरूर झालें आहे. आगामी 'सुलभ विश्वकोश' हा संक्षिप्त
ज्ञानकोश तात्पुरता उपयोगी पडला तरी बृहत् ज्ञानकोश पहिल्यापेक्षा जास्त
शास्त्रीय लेखांचा, आजतागायत आणि प्रमाणशीर निघावयास पाहिजेच.
यंत्रकोश, कालकोश, घटनाकोश, कथानककोश, नाट्यकोश, जातिकोश,
धर्मकोश इ० कितीतरी नांवें अद्यापि कोणी हातीं न घेतलेले कोश म्हणून
सांगतां येतील. नुसते स्थलवर्णनकोश (गॅझेटियर) केले तरी त्यांची फार
जरूरी आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी रचलेले जिल्हावार गॅझेटियर ग्रंथ फार जुने
झाले व मिळतहि नाहीत. आज इतकें इतिहाससंशोधन झालें आहे, पण

त्यावरून एक प्रमाणमूत व्यक्ति-विषय कोश झालेला नसल्याने अभ्यासकाला गोंघळल्यासारखे होतें. पीयर्ससारखा चांगला व्यावहारिक ज्ञानकोशहि नाही. मग वृत्त-अलंकार-व्याकरण-भ्युत्पत्ति यासंबंधी लहानमोठ्या संदर्भग्रंथांचे नांवच नको. तथापि ही परिस्थिति आज निराशाजनक वाटत असली तरी नवीन होऊं घातलेल्या पुणे विद्यापीठाच्या कार्यक्षमतेने बदलेल व मराठीत टिकाऊ, भारदस्त ग्रंथ जास्त प्रमाणावर निघू लागतील अशी आशा उराशी बाळगून आहों.

इतिहास : :

- ४ -

आढावा घेण्यांतील अडचणी

मी हे व्याख्यान देण्याचें गेल्या जुलैत कबूल केलें तेव्हा मला पूर्व-तयारीसाठी किती कष्ट करावे लागतील याची आणि मला पाळाव्या लागणाऱ्या मर्यादांची जर आजच्याइतकी स्पष्ट कल्पना आली असती तर मी ह्या व्याख्यानाचें निमंत्रण स्वीकारण्याच्या कधीच भरीस पडलों नसतों. कारणें अगदी उघड आहेत. पुण्यास अशी मला वाटतें एकहि ग्रंथशाला नाही कीं जेथे गेल्या वर्षांतील मराठींत प्रसिद्ध झालेलें झाडून सारें इतिहासवाङ्मय पाहावयास सांपडेल. एके ठिकाणीं एक ग्रंथ असावा तर त्याच्या जोडीच्या दुसऱ्या ग्रंथासाठी दुसरेंच ग्रंथालय धुंडाळावें लागेल. तिसऱ्या ग्रंथासाठी एखादा ग्रंथसंग्रह तपासण्याचा प्रसंग येईल. पुस्तकें मिळण्याच्या बाबतींत पुण्यासारख्या ठिकाणींहि इतकी अडचण आहे की, एका प्रश्नावर शंभर तास काम करावयाचें म्हटलें

तर त्यांतील पंचाहत्तर तासांचा वेळ केवळ पुस्तकें मिळविण्यासाठी खर्च करावा लागतो. आणि इतकेंहि करून आवश्यक ती पुस्तकें मिळत नाहीत असा व्यक्तिशः माझा ऐतिहासिक संशोधनांतील नेहमीचा अनुभव आहे. ज्यांच्या हाताशी माणसें असून जे वाटतील ती पुस्तकें पाहिजे तेथून आणू शकतात त्यांचा इतका वेळ अर्थात् जात नसेल. पण माझा एवढा वेळ जातो. तोच अनुभव या वेळींहि आला. जिथे सर्व ऐतिहासिक ग्रंथ अवश्य असावयास पाहिजेत तिथेच ते नसावेत यापरती दुःखकारक घटना ती कोणती ? पण वस्तुस्थिति तशी आहे खरी. प्रत्येक पुस्तक विकत घेणें शक्य नाही असें मानलें तरी प्रयत्न केल्यास भेट किंवा विनिमयरूपाने निदान मराठींतील सर्व पुस्तकें मिळण्यास मुळांच अडचण पडणार नाही असें वाटतें. माझा अनुभव तर फारच चांगला आहे. मला मराठी पुस्तकें देऊन इंग्रजी पुस्तकेंहि विनिमयरूपाने मिळालीं आहेत. फक्त लक्ष घालून आणि अंग व वेळ मोडून प्रयत्न करणारा पाहिजे. पुस्तकें विकत घ्यावयाचीं म्हटलें तरी मराठींत अशीं किती पुस्तकें प्रसिद्ध होतात कीं तीं घेणें संस्थानांहि परवडूं नये. शिवाय वैयक्तिक सामर्थ्य अपुरें पडतें म्हणून तर संस्था काढावयाच्या. त्यांची शक्ति वैयक्तिक सामर्थ्याइतकीहि नसेल तर त्या संस्था कसल्या असा माझ्यापुढे वारं-वार प्रश्न उभा राहतो. आणि त्याचें उत्तर अजून मला सुचत नाही. या बाबतीत काशीच्या नागरी प्रचारिणी सभेचें उदाहरण सतत डोळ्यांपुढे ठेवण्यासारखें आहे. आज कित्येक वर्षे ती संस्था खरेदी, भेट, विनिमय, भिक्षा यांपैकी जमेल त्या मार्गाने पण प्रत्येक हिंदी पुस्तक आपल्या संग्रहीं असावें अशी खटपट करीत असून तिला फार मोठ्या प्रमाणावर यश मिळत आहे असें मला तपासणी केल्यावर आढळून आलें आहे. येथेहि असा प्रयत्न कां होऊं नये ? प्रयत्न केल्यास यश खात्रीने मिळेल. पण प्रयत्न करावयाचाच नाही असें ठरविलें असल्यास गोष्ट वेगळी. लोकांनी आपण होऊन पुस्तकें पाठविलीं पाहिजेत. त्यांना एवढें समजूं नये कीं काय हा मुद्दा बरोबर नाही. संस्थाच जर जागृत नाहीत तर व्यक्ति कशा असणार ?

एकूण एक पुस्तकेंच एकत्र मिळाली नाहीत तर नियतकालिकांविषयी काय बोलावयाचें ? सध्या मुख्यतः मुंबई व पुणे येथे कितीतरी नियतकालिकें निघत आहेत. इतिहासाच्या अभ्यासाची ' कशाला उकरतां तीं जुनीं मठीं आणि बसतां न्याय देत ? ' अशी सामान्यतः सर्वत्र हेटाळणी किंवा टवाळी चालू असतां बहुतेक नियतकालिकांतून इतिहासविषयक लिखाण येतच असतें. पण आत्मीय भावना कमी असल्याने उच्च दर्जाचें लिखाण त्यांत येण्याची अपेक्षाच घरतां येत नाही. असें असलें तरी आजच्या विषयाच्या दृष्टीने नियतकालिकांतून आलेल्या लेखनाचाहि आढावा घेणें जरूर आहे. प्रमुख नियतकालिकांचेहि गेल्या वर्षांचे सर्व अंक आणि तेहि एकत्र व लावून ठेवलेले मिळणें उंबराच्या फुडाइतकें दुर्मिळ असें माझ्या शोधांत मला आढळून आलें. त्यामुळे मोठी आटापीट करूनहि एकूण एक लेखांची जंत्री करता आली नाही. सुधारलेल्या देशांत प्रत्येक विषयावरील ग्रंथांच्या व लेखांच्या वार्षिक सूची प्रसिद्ध करण्याचा मोठ्या आस्थेने प्रयत्न करतात. हेतु हा की विशिष्ट वर्षांत विशिष्ट विषयावर किती वाङ्मय निर्माण झालें हें कळून अभ्यासकास आपला अभ्यास अद्ययावत् ठेवण्याचा प्रयत्न करतां यावा. निरनिराळ्या संस्थांनी फक्त आपल्या विषयापुरती अशी सूची केली तरीहि पुष्कळ काम होण्यासारखें आहे. प्रत्यक्ष काम करीत असतां अनुभव असा आला की अशी सूची करण्यास फार श्रम पडणार नाहीत. फक्त ते वेळच्या वेळीं केले पाहिजेत. पण याहि बाबतींत असें आढळून येतें की, खरा अभ्यासू जागृत राहतो आणि अभ्यासवृद्धीसाठीं निवृत्तलेल्या संस्था श्लोषा काढतात. अर्थात् अशी सूची तयार नसल्याने माझे अवलोकन अपुरें आहे हें सहज समजण्यासारखें आहे.

मी आतापर्यंत गेल्या वर्षांत प्रसिद्ध झालेली मराठी ऐतिहासिक पुस्तकें व लेख यांची केलेली यादी वर वर पाहिली तरी मला असें वाटतें की हीं सर्व पुस्तकें व लेख बारकाईने वाचून त्यांवर आक्षेप काढून त्यांचें निराकरण करून घेणें आणि नंतर मत्तें बनविणें हें एक दोन दिवस किंवा आठवडे यांत संपणारें नसून त्यासाठीं मजसारख्यास निदान दोन

महिने तरी पाहिजेत इतकी मंदता माझ्या ठिकाणी आहे. अशी सवड मला नव्हती व पुढेहि मिळण्याचा संभव दिसत नाही. एखादें पुस्तक बारकाईने वाचून त्यावर अभिप्राय लिहिणें हें काम यामुळेच मी सहसा पतकरीत नाही. पण या व्याख्यानाबाबत माझ्या हातून थोडीशी भूल झाली. आणि हें इतकें उशीरा लक्षांत आलें की नंतर व्याख्यान देणें होत नाही असें परिषदेला कळविणें म्हणजे तिचा विश्वासघात केल्यासारखेंच झालें असतें. यामुळे मी सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊन सुद्धा तुमच्यापुढे उभा आहे. तरी माझ्या व्याख्यानांतील उणीवांबद्दल मला क्षमा करा एवढीच विनंती.

आढाव्यासाठी घेतलेली कालमर्यादा

मी माझ्या आढाव्यासाठी घेतलेली कालमर्यादा मागल्या दिवाळीस सुरु होते व या दिवाळीस संपते. गेल्या दिवाळीचे विशेष अंक माझ्या आढाव्यात पडतात; या दिवाळीचे पडत नाहीत. साधारणपणें पाठी-मागच्या म्हणजे इ. १९४६ च्या आक्टोबरपासून इ. १९४७ च्या सप्टेंबर अखेर ही माझ्यासाठी मी मर्यादा घातलेली आहे. ही झाली कालमर्यादा. तशीच साधनमर्यादाहि घातली आहे. मी पुस्तकें व मासिका-पासून पुढची नियतकालिकें पाहिली. पण तेवढ्यांत सर्व इतिहासवाङ्मय आलें असें म्हणतां येत नाही. कांही लेखक साप्ताहिकें, दैनिकें, अर्धसाप्ताहिकें व पाक्षिकें यांतूनहि लिहितात. हीं सर्व येथे एकत्र मिळण्याचा संभव मुळीच नाही. तेव्हा तीं मला सोडूनच द्यावीं लागलीं. अर्थात् त्यांचा आढावा मी येथे घेतलेला नाही.

इतिहासवाङ्मयाचें वर्गीकरण

इतिहासवाङ्मयाचे प्रकाशनसाधनाच्या दृष्टीने पुस्तकें, नियतकालिकें आणि वर्तमानपत्रें असे भाग पडतात. तर दर्जाच्या दृष्टीने पाठ्य व पाठ्ये-तर असे भाग पाडतात. देशाच्या दृष्टीने स्वदेशीय व परदेशीय असे भाग होतात तर कालदृष्ट्या प्रागैतिहासिक (१ वैदिक व २ वैदिकेतर) आणि ऐतिहासिक (३ प्राचीन, ४ मध्ययुगीन, ५ अर्वाचीन, ६ आधुनिक,

७ चालू) असे मुख्य भाग पडून शिवाय त्यांत कंसांत दाखविलेले पोट-विभाग पडतात. पण निदान या वर्षांचें इतिहासवाङ्मय इतकें कमी आहे की, त्याच्या आढाव्यासाठी प्राचीन, अर्वाचीन व आधुनिक असे तीन विभाग पाडून त्यांत १-३, ४-५, ६-७ अशा पोटविभागांचा समावेश केला तरी सहज चालण्यासारखें आहे. एवढेंच नव्हे तर तसें करणें अधिक सुगम आहे असे वाटते. मी शक्य तों या कालकृत भेदास चिकटून राहणार आहे.

संकलनात्मक वाङ्मय

वर्तमानपत्रें किंवा नियतकालिकें यांतील लेख सामान्यतः तात्कालिक महत्त्वाचे अर्थात् नश्वर वाङ्मयात्मक असल्याने त्यांकडे विशेष भर न देतां मी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाकडेच वळतो. या वाङ्मयाचे संकलनात्मक व साधनात्मक असे दोन भाग पडतात. पैकी प्रथम संकलनात्मक वाङ्मयाविषयी बोलतो. उत्कृष्ट संकलनाच्या अनेक कसोट्या आहेत. पैकी सहज लक्षांत भरणाऱ्या कांही येथे देतो. (१) व्यक्तिनामांचे उच्चार व व्यक्तींची नाती बिनचूक असावी. (२) स्थलनामांचे उच्चार, त्यांची ओळख व दिग्दर्शन अचूक असावे. (३) कालनिर्देश शक्य तितके तपशीलवार व निर्दोष असावे. (४) माहिती निःशेष जमवून तिची कालदृष्ट्या पक्की व आनुपूर्वी-युक्त जुळणी असावी. (५) पुस्तकाच्या मानाने सर्वच्या सर्व माहितीची किंवा उत्तम निवड करून तिची सुसूत्र मांडणी असावी. (६) घटना व त्यांचे अर्थ कार्यकारणमावासह विशद केलेले असावे. (७) त्यावरून व्यक्ति व त्यांची कृत्ये यांचें मूल्यमापन केलेलें असावे. (८) गतेतिहासातून ग्राह्य-त्याज्यांचा स्पष्ट खुलासा हवा. (९) आपल्या विधानांस प्रमाणभूत ग्रंथांचे भरपूर आधार पाहिजेत. या कसोट्या लावून या वर्षांची संकलनात्मक पुस्तकें पाहिलीं तर परिस्थिति मोठी आशादायक आहे असें वाटत नाही. संकलनकारां पैकी कांही एखाद्या धूमकेतूप्रमाणे इतिहासप्रदेशावर एकदम उगवलेले दिसतात. त्यांची पूर्वीची सेवा अज्ञात आहे हें खरें असलें तरी कांही पदवीधर अनेक वर्षे इतिहास, वाङ्मय इत्यादीत

स्वतःच्या मगदुराप्रमाणे सेवा केलेले असे आहेत. तरीहि आशादायक अवस्था कां असू नये ? माझ्या दृष्टीने याचें निदान होण्यासारखें आहे. आणि यासाठी फार खोलांत जावें लागेल असेंहि वाटत नाही.

आशामय वाङ्मय नसण्याचें कारण

नदीचा उगम अगदी लहान असतो, पण ती जसजशी पुढे पुढे वाहत जाईल तसतसे तिला अधिकाधिक नद्या, ओढे, नाले मिळत जाऊन तिचें पात्र रुंदावतें आणि समुद्रास मिळतांना तें अफाटच बनतें. ऐतिहासिक वाङ्मयाचें तसेंच आहे. काल जों जों पूर्वीचा तों तों त्या कालचा इतिहास समजावून देणारी साधनें कमी कमी व अधिकाधिक दुर्बोध असल्यानं त्यांचा अभ्यास करणारे लोक मोजके व त्यांचें लिखाणहि नाममात्र. उलट जों जों अलीकडे यावें तों तों साधनांची विपुलता व तीं समजावून घेण्यांतील सोपेपणा अधिक असल्याने त्यांचा अभ्यास करणारे व त्यावर लिहिणारेहि अधिक. यामुळे पुस्तकें व लेख या दोघांचीहि संख्या अधिक होत जाते. पण मुखापार्शी ज्याप्रमाणे नदीचें पात्र सामान्यतः अधिक उथळ त्याप्रमाणे अर्वाचीन काळांतील लिखाणांत उथळपणाहि अधिक दिसतो. याचें कारण मला वाटतें साधनांचा सोपेपणा हेंच असावें. साधनें समजावयास सोपीं असल्याने हौशी लेखकहि लेख लिहिण्यासाठी पुढे सरसावतात. पण साधनें सोपीं असल्याने वाटेल त्याने लिहावें असें थोडेंच आहे ? साधनांचा सोपेपणा ही जशी लेखकवृद्धि होण्यास अनुकूल गोष्ट तद्वत् साधनांचा अफाटपणा ही प्रातिकूल गोष्ट आहे. पुण्यासारख्या ठिकाणीहि जर संपूर्णतया सामुग्री मिळूं शकत नाही तर आडगांवीं राहणाऱ्या अभ्यासूस ती कशी मिळणार ? आणि सामुग्री मिळाली तरी तिचा नीट उपयोग करून अचूक लिहिणें वाटतें तितकें सोपें काम नाही. त्यासाठी तीव्र स्मरणशक्ति, मुळाचा ठाव घेऊं पाहणारी भेदक बुद्धि व निरलसपणा या गोष्टींचा मिलाफ असेल तरच सर्व साधनांचा नीट अभ्यास होऊन सर्व तपशील आनुपूर्वीयुक्त एकत्र जोडला जाईल. त्यांतून कार्यकारणभावांच्या कल्पना स्फुरित होऊं लागतील आणि मनुष्ये व त्यांच्या कृति यांतील

संबंध स्पष्ट होऊन त्यांच्या वासना, आकांक्षा, धोरण, कृति इत्यादींवर प्रकाश पडून त्यांची मूल्ये निश्चित करता येतील व त्यांच्या कार्यांचे परिणाम विशद होतील. जों जों प्राचीन कालाकडे जावें तों तों साधनें थोडीं असलीं तरी तीं भाषा, लिपी, लेखनशैली, काल इत्यादींच्या अपरिचितत्वामुळे समजण्यास कठीण असतात. साधनांच्या अल्पत्वामुळे तपशील कमी मिळून अनुमानास प्राधान्य येतें. तीव्र तर्कशक्ति व कल्पनासामर्थ्य असावें लागतें. तरच घटनांतील कार्यकारणभाव अचूक समजू शकतो, व्यक्तीमध्ये दडलेले भाव स्पष्ट होतात व इतिहास सम्यक् रूपाने डोळ्यांसमोर उभा राहतो. यामुळे सामान्यतः मध्ययुगीन, प्राचीन व प्रागैतिहासिक कालाविषयी लिहिणारे-बोलणारे अगदी मोजके आहेत. अर्वाचीन व आधुनिक काळांचा इतिहास समजावयास सोपा असल्याने अधिक लक्षात राहतो हें तर खरेंच, पण त्यांच्या आवृत्त्या नकळत पण शेकडों वेळां झालेल्या असतात. पाहिल्या तीन भागांचें तसें नाहीं. नांवे, गांवे, घटना सर्वच अनोळखी असतात. यामुळे या तिन्ही भागांविषयी नव्याने लिहिणाराच्या हातून व्यक्ति, स्थलनाम, काल, घटनांमागील कार्यकारणभाव, वर्ज्यावर्ज्य, मूल्यमापन यांविषयी या वर्षांच्या पुस्तकांतून अक्षम्य चुका शेकडों झाल्या आहेत. केवळ चुकीचे नामोन्चारच निदान पांचशें असतील. ही संख्या मी मीतमीतच देत आहे. वास्तविक संख्या याहून कितीतरी जास्त असेल. मग तारखांच्या चुका, विधानांतील दिलेपणा, घटना सांगण्यांतील उणीवा, कार्यकारणभावांतील दोष, मूल्यमापनातील अपुरेपणा व सारप्रकटनांतील एकांगीपणा यांविषयी विचारावयासच नको. हें असें कां झालें किंवा होतें ? मला वाटतें विषय पचल्यावर सहजस्फूर्त लेखन व्हावयाला पाहिजे. पण तसें न होतां मनांत प्रथम अमुक विषयावर लिहावयाचें असें योजून लेखक अभ्यास करावयास लागतो. त्यास त्या विषयावरील प्रमाणभूत पुस्तकें कोणतीं हें समजत नसतें. उपर्युक्त कालावरील बहुतेक सर्व पुस्तकें इंग्रजीमध्ये असल्याने इंग्रजी ऐतिहासिक परिभाषेचें ज्ञान असल्याशिवाय पुस्तकें नीट समजत

नाहीत. त्यांत येणारी विशेषनामं अगोदर अपरिचित नसतात. त्यांतून सटरफटर पुस्तकांतून उच्चारनियामक चिन्हे नसल्याने मलमलते उच्चार डोक्यांत प्रथम बसतात. मग उच्चारनियामक चिह्नयुक्त प्रमाणभूत पुस्तकें पुढे आली तरी उच्चार नीट समजत नाहीत व तत्त्वतः समजले तरी डोक्यांत बसत नाहीत. आणि आडांत नसेल तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ? किंवा आडांत असेल तेंच पोहऱ्यांत येणार. त्यांच्या डोक्यांत जो घोटाळा असतो तोच त्यांच्या पुस्तकांत उतरतो. उच्चारसारख्या सोप्या बाबतींत जर ही अवस्था तर त्यापुढील एकाहून एक अधिक अवघड बाबतींमधील घोटाळे पुसूंच नका. हे सर्व सुधारण्यास माझ्या मते एकच उपाय आहे. लेखकाने विषय पूर्ण पचल्याशिवाय लेखनास हात घालू नये आणि स्वतःचें लिखाण तज्ज्ञ मनुष्यास दाखवून त्याने सांगितल्याप्रमाणे सुधारणा केल्याखेरीज कांही झाले तरी प्रकाशित करू नये. असे झाले तरच मान्य असे लिखाण प्रकाशित होईल.

साधनात्मक वाङ्मय

साधनग्रंथप्रकाशनास मी सामान्यतः खालील कसोट्या लावीन. (१) साध्यसाधनें जशींच्या तशीं छापलीं जाणें. त्यांच्या पाठांत कानामात्रा, अनुस्वार इत्यादींचाहि फेरफार न होणें. (२) मूळ पाठ व संपादकाची भर, दुरुस्ती इ० यांतील फरक स्पष्ट दिसणें. (३) साधनांतील कठीण शब्द व वाक्ये, काल, स्थल, व्यक्ति, प्रसंग इत्यादींचा बोध होण्यासाठी आवश्यक ती सर्व व्यवस्था असावी. (४) साधनांमुळे नवीन आणि उपोद्बलक साहित्यी कोणती मिळते याचें विवरण करणाऱ्या टीपा अवश्य पाहिजेत. या कसोट्या प्रस्तुत सालांतील साधनग्रंथांना लावल्या तर काय दिसेल ? प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाचीं ताम्रशीलाशासनं, नाणीं इत्यादि साधनें अगोदर मिळतात थोडीं; त्यांतून तीं प्रकाशित करण्याच्या पद्धतीचा आदर्श एपिग्राफिया इंडिका सारख्या इंग्रजी नियतकालिकांनी आपल्यापुढे ठेविला असल्याने आणि उपर्युक्त साधनें मराठींत प्रसिद्ध करणारे लेखक उपर्युक्त नियतकालिकांशीं चिरपरिचित असल्याने

ते जेव्हा अशी साधनें प्रसिद्ध करतात तेव्हा त्यांचें संपादन वरील कसोट्यांस उतरतें. पण अर्वाचीन इतिहासाच्या साधनांचें संपादन अगदीच असमाधानकारक असून पूर्वीपासून चालत आलेली सदोष पद्धति अजूनहि सुटत नाही. अर्थात् या वर्षीचे साधनग्रंथ यास फारसे अपवादात्मक नाहीत हें सांगणें सत्याधिष्ठित आहे. अशा पद्धतीने संपादित केलेले साधनग्रंथ प्रकाशणें किती अवघड आहे हें मी अशा संपादकांपैकीच एक असल्याने मला चांगलें ठाऊक आहे. पण अडचणी वाटेल त्या असल्या तरी सर्वसामान्य जनतेचें इतिहासाकडे दुर्लक्ष होण्याच्या अनेक कारणांपैकी परिष्कारविरहित साधनें छापणें हें एक महत्त्वाचें कारण आहे.

साधनांच्या प्रकाशनाबाबत मला आणखी एक मुद्दा स्पष्टपणें मांडला पाहिजे. एक काळ असा होता की, तेव्हा हातीं लागेल तो जुना ऐतिहासिक कागद प्रकाशित करणें आवश्यक व उचित ठरलें. पण सामान्यतः गेल्या पन्नास वर्षांत आणि विशेषतः गेल्या पंचवीस वर्षांत इतके कागद प्रसिद्ध झाले आहेत की आता कागद प्रसिद्ध करण्याबाबत डोळ्यांत तेल घालून जागृत राहिलें पाहिजे. 'नास्ति मूलमनौषधम्' म्हणून सांपडेल ती मुळी घरी आणून रोग्यावर तिचा प्रयोग करूं पाहणारा वैद्य जसा मूर्ख समजला जाईल तद्वत् 'नास्ति पत्रमनैतिहासिकम्' अशा भावनेने जुन्या पत्रांचा संग्रह करून त्यांतून जमेल तें प्रसिद्ध करणाऱ्यास ऐतिहासिक दृष्टि नाही असेंच म्हटलें पाहिजे. विशेषतः इतकी साधनें प्रसिद्ध झाली आहेत की, नवीन कागद हातीं आल्यावर त्यांतील कोणत्या कागदांतील अगदी नवीन माहिती कोणती, उपोद्बलक किंवा पाठपुरावा करणारी हकीकत कोणती आणि दुबार, तिवार झालेली माहिती कोणती हें चटकन् सांगणें प्रायः दुरापास्त असतें. त्यांतल्या त्यांत राजकीय घटनेविषयी अंदाज करणें कांहीसैं सोपें जातें, पण कागद सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक अशा बाबींपैकी असला तर मग विचारावयासच नको. म्हणून मी वारंवार मित्रांपाशीं म्हणत आलों आहे व आज जाहीर रीतीने म्हणतो की, आता प्रथम

प्रसिद्ध झालेल्या कागदांचें उत्तम तऱ्हेने मंथन करून स्वच्छ व शुद्ध असें संकलन व्हावयास पाहिजे. तसें झालें म्हणजे या इतिहास-प्रासादांत फटी व भगदाडें कोटे आहेत, खांब, तुळवटें कोटे नाहीत, छतें किंवा गच्ची करणें शक्य आहे कीं नाही, का माळे व कौलारू इत्यादिकांवरच भागविलें पाहिजे, याचा सर्व नीट पत्ता लागेल. नाही तर अमेरिकेंतील प्रसिद्ध पुरा तत्त्ववेत्ता डॉ. हेर्नफील्ड याने म्हटल्याप्रमाणे पण उत्खननाऐवजी संचरण ऐवढा बदल करून मी त्याच्याच शब्दांत असें म्हणेन की, The material collected by these explorations has become boundless and urgently needs systematic research and elaboration. That talk to-day is more urgent than the continuation of explorations. If research does not keep pace with exploration the explorer is like an experimenter run away from the scientist. He collects at random and misses that matter, for not everything is of equal importance.

खुलासा, महत्त्व इत्यादि टिपणाविरहित साधनें प्रसिद्ध करण्याचा सपाटा सुरू असल्यामुळे मराठी इतिहासाच्या साधनांची स्थिति तंतोतंत अशीच झाली आहे.

आधुनिक वाङ्मय

आधुनिक इतिहासवाङ्मयांत सत्तात्रयच्या आंदोलनास फार महत्त्वाचें स्थान आलें आहे. आणि तें योग्य नाही असें कोण म्हणेल ? तेव्हा त्या बिंदूभोवती पुष्कळ वाङ्मय निर्माण झालें तर त्यांत नवल तें कोणतें ? स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचें 'स्वातंत्र्यसमर' हें पुस्तक त्या सर्व वाङ्मयाचा मुकुटमणि होय. वाचतांना एखादी कादंबरी तर वाचीत नाही ना असा भास होतो, असें माझे एक प्रौढ मित्र मजपाशी उद्गारले. मी पुस्तक चाळलें तेव्हा काही ठिकाणी काल्पनिक काव्यमय वर्णन असल्याचें मला आढळलें. तरी सर्वत्र तसें नसल्याचेंहि प्रत्ययास आलें. मात्र मला इतिहासग्रंथांत जरूर तर प्रत्येक वाक्यासहि आधार दिलेले असावेत

असें वाटतें. पण यांत दहा दहा पानें उलटलीं तरी आधार नाहीत असें पाहिलें तेव्हा मनास वाईट वाटलें. पण अशा पुस्तकाकडे मी इतिहासाचें सर्वमान्य पुस्तक म्हणून पाहतच नाही. कै. राजवाड्यांचे लिखाणांत कितीतरी दोष आहेत हें आता दिसत असलें तरी ज्या वेळीं मी तें प्रथम वाचलें तेव्हा तें मला अतिशय स्फूर्तिदायक व तेजस्वी असें वाटलें. तद्वतच या पुस्तकाचें आहे असें मी समजतो. कालान्तराने त्यांत चुका आहेत हें ध्यानांत येईल. पण तसें झालें तरी त्याचें स्फूर्तिदायकत्व हें आंगिक वैशिष्ट्य कायम राहणारच. मात्र आपण सर्वजण असें इच्छूं या— नव्हे त्यासाठी झटूं या— की, अशा स्फूर्तिदायक पुस्तकांतूनहि स्फूर्ति घेऊन कार्य करण्याचा प्रसंग न यावा. मिळालेलें स्वातंत्र्य टिकवूं या आणि देशाभिमानाचा नंदादीप इतिहासज्ञानाच्या तेलाने अखंड तेवत ठेवून देशद्रोही लोकांचे पतंग त्यावर जळून जातील असा प्रयत्न करूं या.

परदेशी वाङ्मय

मराठी इतिहासवाङ्मयांत मराठीत लिहिलेली परदेशांच्या इतिहासाची पुस्तके व लेख येतात. या बाबतीत प्रस्तुत वर्षांच्या पाठ्य पुस्तकांतून आलेली माहिती सोडली आणि आजकालचा चालू इतिहास वगळला तर प्रायः लिखाण झालेलेंच नाही असें म्हणावें लागतें. वास्तविक असें होऊं नये. इतिहासाचा अभ्यास करणें आवश्यक आहे हें कबूल असेल तर ज्यांचा आमच्या देशाशी शेजारधर्म किंवा इतर कोणत्याहि कारणांनी नित्य संबंध येत आहे— आणि शास्त्रीय शोधांचा तात्काल व्यावहारिक उपयोग होऊं लागल्याने सर्वच देश एकमेकांचे शेजारी बनले असून नित्यसंबंधी झाले आहेत— अशा सर्व देशांचे इतिहास आम्हीं नीट समजावून घेतले पाहिजेत. सर्व परदेशी लोकांची संस्कृति, त्यांच्या मानसिक पिंडाची वनावट, त्यांच्या आकांक्षा, तेथील वैचारिक अन्तर्बाह्य प्रवाह व त्यांचा जोरदारपणा इत्यादि अनेक गोष्टींचा आम्हीं आमूलग्र अभ्यास केला पाहिजे. पण या वर्षी अशा प्रकारचा अभ्यास दाख-

विणारें एकहि पुस्तक मराठींत प्रकाशित झालेलें माझ्या पाहण्यांत नाही. आणि केवळ आजकालचा इतिहास घेतला तरी डॉ. शि. चिं. लेले यांच्या ' इस्लामीकरणार्ची कारस्थानें ' व श्री. अ. ज. करंदीकर यांचें ' दुसरें महायुद्ध ' (पूर्वार्ध) यांशिवाय इतर पुस्तकांतून परक्या देशांतील आंदोलनाविषयी माहिती आल्याचें दिसत नाही. सोव्हियट देश व लोक, त्यांचे आचारविचार, त्यांची समाजरचना इत्यादीविषयी माहिती देणारे लेख आले आहेत; पण त्यांत आता नाविन्य व मद्दत्त्व कांही फारसें राहिलेलें नाही. सोशालिझम, कम्युनिझम इत्यादि वाद आता सर्वसाधारण सुशिक्षित समाजाच्या चांगले परिचयाचे झाले आहेत. त्यांतील गुणदोषहि लोकांस उमगूं लागले आहेत. पण एकंदरीत परदेशी इतिहासाविषयी पुष्कळ वाङ्मय व्हावयास पाहिजे असें मला वाटतें.

पाठ्य पुस्तकें

इंग्रजी सातवी किंवा कॉलेज यांमध्ये इतिहासासाठी लावलेल्या पुस्तकांचेकडे मी थोड्या निराळ्या दृष्टीने पाहतों. ती सामान्यतः पाठ्य पुस्तकेंच असलीं तरी ती अशा वयांतील व समजुतीमधील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींकडून वाचलीं व अभ्यासिलीं जातात की त्या वेळीं झालेलें संस्कार मनावर आमरण राहतात. आणि तो काल निघून गेल्यावर अनेकांना इतिहासाचें पुस्तक उघडण्याचा प्रसंग येत नाही. म्हणून अशीं पुस्तकें निर्दोष होण्याबद्दल शक्य ते सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत. या दृष्टीने अशा पुस्तकांकडे पाहिलें म्हणजे पुष्कळशी निराशाच पदरी येते. व्यक्ति व स्थलनामें यांचे चुकीचे उच्चार देण्यांत त्यांस कांहीच वाटत नाही. भलत्याच तारखा दिल्या तर त्यांची त्यांना क्षिति नाही आणि विपरीत माहिती पुरविली तर आपण गुन्हा करूं हें त्यांच्ये गांवींही नसतें आणि वर्ज्यावर्ज्य व प्रमाणबद्धता यांबाबतचा विचारच त्यांना शिवत नसतो. चांगल्या सुशिक्षित मान्यवर गृहस्थांनी लिहिलेल्या पुस्तकांतून अशा प्रकारचा भोंगळपणा; मग प्राथमिक किंवा दुय्यम शिक्षकांनी लिहिलेल्या पुस्तकांतून काय गांधळ उडाला असेल तो ज्यांनी

तीं पुस्तकें बारकाईने वाचलीं असतील त्यांसच ठाऊक. पण त्यांनी घातलेले गोंधळ मी एक वेळ क्षम्य मानीन, कारण त्यांचें ज्ञान अत्यल्प व पोट भकाळीस गेलेलें. त्यांजकडून प्रमाणभूत लेखनाची कशी अपेक्षा करावी ? चांगल्या सुशिक्षितांचे गुन्हे मात्र क्षम्य नव्हत. ज्या पुस्तकांच्या कित्येक आवृत्त्या निघाल्या, अर्थात् ज्यामुळे लेखकास पैसा मिळाला, त्यांच्या लेखकाने आपलें पुस्तक माहितीच्या दृष्टीने विनचूक करूं नये काय ? अशी पुस्तकें सरकारकडून मंजूर कशी होतात याचेंहि मला आश्चर्यच वाटतें. एक तर गुळाचा गणपति आणि गुळाचाच नैवेद्य असें असले पाहिजे किंवा परीक्षकहि लेखकाइतकेच अडाणी असले पाहिजेत. तिसरें कारणच संभवत नाही.

एक दालन

इतिहासवाङ्मयांतील एका दालनाविषयी येथे थोडा विचार करणें आवश्यक आहे. आतापर्यंत अनेक स्त्रीपुरुषांनी व मुलांमुलींनी मंडळांत येऊन सिंहगड आणि कमलकुमारी व देवलेदेवी यांच्या संबंधाविषयी अधिक माहिती मिळविण्यासाठी मोठ्या आस्थेने पृच्छा केली. आम्हां इतिहासाभ्यासूंना उपर्युक्त स्त्रिया व किल्ला यांच्या संबंधाविषयी कोणतीच माहिती नाही हें सागतांच त्या सर्वांची आश्चर्ययुक्त निराशा होई. चौकशी करतां कै. हरिभाऊ आपटे यांनी आपल्या 'गड आला पण तिंह गेला' ह्या कादंबरीत उपर्युक्त स्त्रियांची पात्रें घातली आहेत असें समजलें. कादंबरी म्हटली की तिजमध्ये पुष्कळसा कल्पित भाग असावयाचाच. आणि मराठ्यांचा अतिशय तपशीलवार इतिहास अद्यापि उपलब्ध व्हावयाचा आहे येवढेंच नव्हे तर बहुधा तसा इतिहास उपलब्ध होणारहि नाही. यामुळें मराठ्यांच्या इतिहासांतील प्रसंगांवर लिहिलेल्या कादंबरीत अतोनात काल्पनिक भाग येणार हें ठरलेंलेंच. हे होन मुद्दे ज्यांच्या अजून लक्षांत यावयाचे आहेत अशा शैक्षणिक अवस्थेंतील स्त्रीपुरुषांना ऐतिहासिक कादंबरी-वाचनाने विपरीत इतिहासज्ञान होणार हें उघड आहे. हा त्या वाङ्मयप्रसाराने होणारा तोटाच आहे. त्याऐवजी माझे एक तरुण मित्र व. मो. उर्फ

बाबा पुरंदरे यांनी लिहिलेल्या 'जाळत्या ठिणग्या' हे पुस्तक लिहून केलेला उपक्रम अभिनंदनीय आहे. यांत कादंबरीसारखे पुष्कळ वेळ मनोरंजन करणारे कथानक नाही. यांत लहान लहान कथाच आहेत हे खरे. पण त्यांत माणसे, प्रसंग, संवाद, स्थले यांविषयी कोणत्याही कल्पना करावयाच्या नाहीत, अशासाठी त्यांनी शक्य ती खटपट केली आहे. अशा कथांमुळे इतिहासाचे फार ज्ञान नाही होणार कदाचित्, पण निदान विपरीत ज्ञान होण्याचे तरी टोळे. म्हणून असे प्रयत्न निःसंशय पुरस्काराई आहेत. ह्याच धोरणाने त्यांनी पुढील लेखन करावे असे मी त्यांस व इतरांनाही आग्रहाने सुचवितो.

'पराग' मासिक

शहर वाचनालय, सातारा

सध्या धंदा, वैयक्तिक हौस, कर्तव्यताबुद्धि इत्यादि अनेक कारणांनी दैनिके, साप्ताहिके, मासिके निघत आहेत आणि जगण्यास समर्थ नसल्याने मरत आहेत. यांत इतिहास विषयास वाहिलेले मासिके नव्हतेच. ती उणीव भरून काढण्यासाठी माझ्या कांही मित्रांनी 'पराग' नावाचे मासिके काढले ही फार चांगली गोष्ट झाली. पण मी त्यांस पहिल्यापासून धोक्याची सूचना देत आलो आहे. ऐतिहासिक लेखनास बाजारांत भाव फार थोडा असल्याने अगोदर ऐतिहासिक लेखन फारसे कोणी करीत नाही. केलेच तर त्यांत उच्च दर्जा नसतो. अशा परिस्थितीत ते मासिके मोठ्या आकारांत व पुष्कळ पानांचे काढले तर त्याचा दर्जा वरचा राहणें अशक्यच आहे. माझी ही सूचना संपादक व चालक अवश्य विचारांत घेतील अशी आशा आहे.

वर्तमानपत्रांची इतिहासाभ्यासास मदत

हल्ली वर्तमानपत्रे ही इतिहासवाङ्मयास कशी मदत करतात याचे एक उदाहरण देतो. श्री. साने गुरुजींचा पंढरपुरास प्राणांतिक उपास चालू होता. त्या सुमारास पंढरपूरच्या विठ्ठलासंबंधी एक लेख येथील एका वर्तमानपत्राकडे आला. त्यांनी तो लेख मला, मी त्यावर एक पुस्तक लिहिल्यामुळे, पंढरपूरच्या विठोबाविषयी पुष्कळ समजते अशा भावनेने मजकडे पाठविला.

त्या लेखांतील प्रत्येक वाक्यांत इतिहासाचा खून होऊ न म्हणून मी तो लेख प्रसिद्ध करूं नका असें कळविलें. त्यांनी सदसद्विवेकबुद्धि जागृत ठेवून तो लेख छापला नाही. लेखक मजकडे आले. त्यांस स्पष्ट दाखविलें की त्या लेखांतील प्रत्येक वाक्य चुकीचें होतें. त्यांनी दुसरीकडे छापू का विचारलें. मी 'बेशक' म्हणून उत्तरलों. पण मला विचारलें तर मी प्रत्येकास सांगेन की छापू नका असें बजाविलें. आणि आश्चर्य हें की, एका पत्रकाराची भ्रामक न्यायबुद्धि जागृत होऊन त्यांच्या पत्रांत दोन तीन दिवसांतच तो लेख प्रकट झाला. अहो, हें काय छापलेंत तुम्हीं? त्यांत कांही तरी सत्यांश असावा? असें विचारतांच उत्तर आलें की 'तुम्हीं खुलासा द्या. छापू.' चिखल उडवून धुवत बसण्याऐवजी चिखल न उडेल अशी काळजी घेणें हें पत्रकारांचें कर्तव्य नाही का? का वाटेल तो मरमसाट मजकूर छापण्यांत त्यांस कांही वाटत नसेल तर अशी पत्रे चालू राहणें म्हणजे ती एक सामाजिक आपत्तीच म्हणावी लागेल. त्यांतहि दुःखाची गोष्ट अशी की, असे प्रकार कमीजास्त प्रमाणांत चांगल्या चांगल्या पत्रकारांकडूनहि होत आहेत. ऐतिहासिक सत्याचे खून पाडून ऐतिहासिक दृष्टीच्या खांचा करण्यांत येत आहेत. ऐतिहासिक दृष्टि नका असेल तर तसें धोरण ठेवून नका करूं एकहि ऐतिहासिक लेख, अभिप्राय इ० प्रसिद्ध; पण अर्धवट, विपरीत ज्ञानाचा प्रसार होऊं देऊं नका येवढीच मी सर्व पत्रकारांस विनंती करीन.

वाद : हर्षे-ज्ञानेश्वरी; भगवा झेंडा; कोकणस्थांची मूळपीठिका; गाथा सप्तशतीचा काल

श्री. डॉ. हर्षे यांनी प्रसिद्ध केलेली ज्ञानेश्वरी हें पुस्तक अंशतः इतिहासवाङ्मयांत पडणारें आहे. पण त्यांनी त्या पुस्तकांत त्याचे मते सिद्धान्त पण माझे मते अपसिद्धान्त प्रतिपादिले आहेत. त्यासाठी त्याचा येथे थोडासा प्रपंच केला पाहिजे. त्यांना मिळालेली ज्ञानेश्वरीप्रत श. १२७२ मधील आहे हें ठरविण्यासाठी त्यांनी पुढील विधानें व गोष्टी केल्या आहेत. (१) १२७२ मधील शतस्थानीय २ चा

आंकडा मूळ पोथीत नसल्यामुळे तो उडून गेला असें गृहीत धरले. (२) अक्षरवटिकांवरून अमुक पोथी अमक्या काळांतील आहे या-संबंधीचें अनुमान करण्याचा जो प्रघात आहे तोहि भ्रममूलक आहे असें अक्षरवटिकांची जी कोष्टके दिली आहेत त्यांवरून दिसून येईल. केवळ अक्षरांच्या वळणावरून पोथीच्या कालाबद्दलचें विधान करणें धोक्याचें आहे असें दिसून येईल (३५, ३६). (३) पोथ्यांच्या जुनेपणाचें पृष्ठमात्रा हें महत्त्वाचें गमक आहे अशी आणखी एक भ्रामक समजूत आहे.....परंतु वस्तुस्थितीचें अज्ञान हेंच त्याचें कारण आहे (३६). कालदृष्ट्या सिद्धनाथ प्रतीहतके जुने मराठी हस्तलिखित अद्याप उपलब्ध झालेले नाही (४०). एकदा लिपी सुप्रतिष्ठित झाल्यावर अक्षरवटिकांचे जे फरक आढळतात ते लेखकाच्या परिचित वळणामुळे किंवा लहरीमुळे होत व त्यावरून कालनिर्णय करूं पाहणें चुकीचें आहे हें पुनःपुनः सांगितले पाहिजे (३६). भाषाशास्त्राचा पुरावा निर्णायक नाही हें सांगण्याचें धोरण ठेवलेले दिसते.

या सर्व सिद्धान्तांचा विचार करण्यासाठी किंवा यावरील माझे विचार मी विस्ताराने सागावे व ते तुम्हीं ऐकावे यासाठी आपण येथे जमलों नाहीं. पण मला त्याविषयी थोडासा ऊहापोह करणें जरूर आहे. पोथी-मधील आंकड्यापैकी ज्यावर डॉ. हर्षे यांची सर्व मदार तोच आंकडा सध्या पोथीत नाही. तेव्हा तो अमुक असला पाहिजे असें पकें गृहीत धरणें व त्यावर सिद्धान्तांची उभारणी करून त्यांच्या पाठपुराव्यासाठी लेखविद्या, भाषाशास्त्र यांविषयी कांहीतरी विधानें ठोकून देणें हें संशोधनाच्या दृष्टीने अगदी हानिकारक आहे. हा आंकडा उडाला आहे की खोडून काढला आहे ? उडून गेला असता तर उडण्याचें नैसर्गिक स्वरूप असें की जें अक्षर पूर्ण उडालें त्याच्या आजूबाजूची वरखालची अक्षरे जवळ जवळ यावें तों तों अधिकाधिक उडावयास पाहिजेत. येथील प्रकार अगदी उलट. मुख्य, महत्त्वाचा आंकडा पूर्ण उडालेला तर बाजूची अक्षरे किंवाहुना सर्व पान पूर्णपणें शाबूत. मी शेकडों पोथ्या

पाहिल्या व हाताळल्या आहेत. शेकडों चिकटलेलीं पानें सोडविलीं आहेत. पण डॉ. हर्षे यांच्या पोथीतील अक्षर उडण्याचा कृत्रिम प्रकार कोठेच आढळला नाही. तो आंकडा उडाला नसून खोडून काढला असावा असें आज तरी मला वाटतें. पण मला त्या पोथीचें एकदाच ओझरतें दर्शन घडलें आहे. त्यामुळे मी ठासून बोलत नाहीं एवढेंच. अशा तऱ्हेने कां असेना जो आंकडा अजिबात नाही त्यावर त्यानी जोर द्यावयास नको होता. विशेषतः पोथीची अक्षरवटिका त्यांच्याविरुद्ध जात आहे हें एका सभेंत अनेकांनी त्यांस सांगितलें असतां त्याजकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलें एवढेंच नव्हे तर आपल्या अपसिद्धान्तास मदत होईल या बुद्धीने त्यांनी माझे मित्र डॉ. दीक्षित यांचेकडून शिला-ताम्रशासनांतील अक्षरवटिका कालनिर्णयाचें निश्चित गमक नव्हे अशा सिद्धान्ताचें प्रतिपादन करणारा एक लेख लिहून घेतला. त्या लेखाचा त्यांना त्यांच्या वासनैप्रमाणे फारसा उपयोग होणार कीं नाही हा मुद्दा वादग्रस्तच आहे. डॉ. दीक्षित यांनी एकदा श. १०७२ ते ११०६ या ३५ वर्षांच्या काळांतील चार आणि श. ११०६ त १२२२ च्या म्हणजे ११७ वर्षांच्या कळांतील चार असे शिलालेख घेऊन त्यांतील एकेक अक्षराचा तौलनिक अभ्यास केला आहे. काल जाईल तमतसा दर एक अक्षराच्या वळगांत फरक पडतो. कुठे तो अधिक तर कुठे तो कमी एवढेंच. एकेका अक्षरांत थोडाच फरक पडतो असें गृहीत धरलें तरीहि विशिष्ट लेखांत अनेक अक्षरें असल्यामुळे त्या सर्वांच्या फरकाची बेरीज केली म्हणजे येणारें फलित मोठें होऊन फरक जाणवतो. हा फरक पन्नास वर्षांच्या अंतरावरील लेखांत कदाचित् फार उठून दिसणार नाही, पण १००, १५०, २००, २५०, ३०० याप्रमाणे अंतरें घेऊन पाहत गेलां तर हा फरक जाणवूं लागून ताबडतोब लक्षांत येतो.

याला मी एक उदाहरण देतो. इंग्रजी सातवी व सहावी यांमधील मुलांच्या २।४ जोड्या घेतल्या तर वयाने पडणारा फरक उठून दिसणार नाही. पण एका बाजूस सातवी व दुसऱ्या बाजूस सहावी, तिसऱ्या

बाजूस पांचवी उभ्या केल्या तर फरक अधिकाधिक जाणवूं लागतो.

प्रस्तुत प्रकरणां १२७२ कीं १५७५ हें सहज ठरवितां येण्यासारखें आहे. कारण येथे तीनशें वर्षांचें अंतर असून ऐवढें अंतर अक्षरांवरून कालनिर्णय करण्यास निश्चित पुरेसें आहे. पण येथे आणखीहि एक बलवत्तर मुद्दा आहे. आपणांस निश्चयाने श. १२७२ च्या सुमाराच्या पोथ्या थोड्यावहुत मिळूं शकतील आणि श. १५७२ च्या आसपासच्या तर किती तरी मिळतील. संस्कृत पोथीसाठी एक प्रकारची अक्षरवटिका आणि मराठीसाठी दुसरीच असें असणें शक्य दिसत नाही. श्री. हर्षे यांनी शिलाताम्रशासनांच्या अक्षरवटिकेची गैरलागू चर्चा न करवितां १२७२ व १५७२ च्या पोथ्यांच्या अक्षरवटिकेची चर्चा करून त्यांची पोथी ते श. १२७२ मधील दाखविते तर त्यास कांही अर्थ होता. शिवाय त्यांनी डॉ. दीक्षितांना या पोथीच्या अक्षरवटिकेवरून होणारें त्यांचें मत विचारून ते येथे उद्धृत कां केलें नाही? गैरलागू चर्चा करावयाची आणि १२७२ कीं १५७२ याविषयीचें त्यांचें मत टाळावयाचें हा सरळ मार्ग नव्हे असें मला वाटतें. त्यांचें मत घेतलें असतें तर डॉ. हर्षे यांस कदाचित् ऐवढा ग्रंथ करण्याची आवश्यकता राहिली नसती. पण याहून बलवत्तर मुद्दा संशोधनाच्या तंत्राविषयी आहे. ज्या ठिकाणी जो अंक अवश्य पाहिजे होता तो तिथे नाही हें स्पष्ट असतां आणि लेखविद्या व भाषाशास्त्र गृहीत धरलेल्या आंकड्यास अनुकूल तर नाहीतच पण विरोधी आहेत हें दिसत असतांहि गृहीत २ या आंकड्याचा आग्रह डॉ. हर्षे यांनी धरावयास नको होता. जेथे शंका असल तेथे बलवत्तर पुराव्याच्या अभावी ५ हा आंकडा गृहीत धरून पोथी १५७२ मध्ये घालावयास पाहिजे होती. हा संशोधनांतील नेहमीचा क्रम असतां स्वतःचा विक्रम दाखविण्यासाठी त्यांनी व्युत्क्रम केला. पण कै. राजवाडे यांनी ज्ञानेश्वरी आणि कांही ताम्रशिलाशासनै हीं प्रसिद्ध करतांना चुकीच्या गृहीतां-विषयी आग्रह धरून जसें स्वतःस पूर्ण फजीत करून घेतलें तशीच स्थिति डॉ. हर्षे यांची झाली आहे. कै. राजवाड्यांच्या वरील कृतीपैकी ज्ञानेश्वरी,

मंगळवेढें व इतर ठिकाणचे श. ४११ चे ताम्रपट हीं प्रकरणें लोकांच्या किंवा अभ्यासकांच्या चांगलीं परिचयाचीं झालीं आहेत. पण एका शिलालेखाविषयी त्यांनीं केलेला गडबडगुंडा फार थोड्यांच्या लक्षात आला असेल. पूर्वखानदेश जिल्ह्यांतील चोपडें तालुक्यापैकी लासूर गांवीं एक लेख होता. तो वस्तुतः श. १४४६ मधील व जुन्या मराठीतील आहे. पण कै. राजवाड्यांनीं पूर्वग्रह करून घेतला की हा लेख श. ११४६ मधील व संस्कृत आहे. मग काय विचारातां ? १४४६ चे ११४६ व्हावयास तर वेळच लागला नाही. आणि कै. राजवाडे कवि नसले तरी शब्दसृष्टीचे ईश्वर खास होते. त्यांनीं करून टाकलें पाटैलूचें पाल. मलाहि प्रथम वाटलें होतें की फार छान लेख आहे तो. पण एकदा सहज त्याच लेखाचा फोटो पाहावयास मिळाला. तेव्हा क्षणार्धांत भ्रमनिरास झाला. पुढे एका ऑर्किऑलॉजीच्या रिपोर्टांत त्याची यथादृष्ट प्रतहि सांपडली. सध्या मला वाटतें तो लेख प्रिन्स ऑफ वेल्स म्यूसियममध्ये आणून ठेवला आहे. पण दरम्यानच्या काळांत त्याचें संरक्षण न झाल्यामुळे तो बराच अस्पष्ट झाला आहे.

डॉ. हर्षे यांच्या पुस्तकांत संशयित कालनिर्देश १२७२ शकाचाच आहे असें ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याचेंहि वैफल्य श्री. स. वि. आपटे यांनी याच दिवाणखान्यांतील एका व्याख्यानांत स्पष्टपणें दाखविलें आहे. त्या बाबतींत डॉ. हर्षे यांना मला असें विचारावयाचें आहे की, ग्रहलाघवांतील ज्या पद्धतीने कांही कालनिर्देश, इतर पद्धतीने चुकत असतां, बरोबर जमतात असें तुम्ही म्हणतां त्या पद्धतीने इतर कालनिर्देशहि बरोबर जमलें पाहिजेत. तरच ती पद्धत इतर पद्धतींहून श्रेष्ठ ठरेल. उदा० पहिले जंत्रीप्रमाणे प्राचीन ताम्रशीलाशासनांतील शेकडा ९० कालनिर्देश बरोबर जमतात. शेकडा दहापैकी कांही कालनिर्देश उघड उघड बनावट शासनांतील असून अगदी थोडे कोणत्याहि पद्धतीने जमत नसल्याने त्यांस अनियमित सदरांत घालवें लागतें. हे अनियमितहि ग्रहलाघवी पद्धतीने जमून शिवाय नियमितहि जमतात हें त्यांनी दाखविलें

पाहिजे. तर त्यांची पद्धत अधिक विनचूक समजून तिचा उपयोग करतां येईल. त्यांचा कालविषयक मुद्दा सिद्ध होण्यास वरील पुराव्याची आवश्यकता होती. पण त्यास त्यांनी बगल दिली आहे किंवा त्यांच्या डोक्यांतच तो डोकावला नसेल. माषाशास्त्राविषयी त्यांनी असाच अपसिद्धान्त मांडला आहे. पण त्याचा विचार आजच्या विषयाला धरून होणार नसल्याने तो मुद्दा मी सोडून देतो. त्यांच्या पुस्तकांत आणखीहि कित्येक चिंतनीय गोष्टी आहेत; पण त्यांचा ऊहापोहहि आजच्या व्याख्यानाच्या कक्षेंत येत नसल्यामुळे हा विषय येथेच थांबवितों. मात्र या सर्वांच्या बुडार्शी काय असावे याची मी संशोधकच असल्यामुळे मला चांगली कल्पना आहे. सामान्यतः प्रत्येक संशोधकास आणि विशेषतः नवीन होऊं पाहणाऱ्या संशोधकास सारखें वाटत असतें की, आपल्या हातून असा शोध लागावा की लोक चकित होऊन आपली वाहवा व्हावी. त्यांच्या हें लक्षांत येत नाही की, असे शोध फार कमी असतात व ते लावून लोकांना चकित करून वाहवा मिळविण्याचें तर त्याहून थोड्यांचे नशिबी असतें. अनेक वर्षे संशोधन करित राहिलें म्हणजे पुष्कळ लहानमोठे शोध लागून संशोधकास स्थायी कीर्ति मिळते. पण हें ध्यानांत न घेतां जो उगाच धडपड करील त्याच्या पदरांत शाबासकीऐवजी फजितीच पडते व पडेल.

आणखी एका घटनेचा येथे उल्लेख केला नाही तर तो विषय स्वतःचा बचाव करण्यासाठी मी जाणूनबुजून टाळला असा आरोप तुम्ही मजवर कराल. तो म्हणजे माझे एक मित्र प्रा. शेजवलकर यांच्या पुस्तकावर माझे दुसरे मित्र प्रा. फाटक यांनी सुरू केलेली लेखमाला. मूळ पुस्तक इंग्रजीत असून इ.स. १९४६ च्या एप्रिलमध्येच प्रसिद्ध झालें असलें तरी त्यावरील लेखमाला बऱ्याच उशिरा सुरू झाली व अद्याप संपलेली नाही. लेखमाला संपूर्ण रूपांत आपल्यापुढे असल्याशिवाय तिजविषयी बरेवाईट कोणतेहि विचार प्रकट करणें योग्य नाही. पण ही माला कशी सुरू झाली तें किंवा शिवजन्मतिथीचा वाद कसा सुरू

झाला याविषयी मी जें ऐकलें तें येथे सांगण्याची विषयान्तरामुळे जरूरी नसली तरी, त्यावरून मी स्वतःच्या मनाशी एक खूणगाठ पक्की बांधली आहे, ती ही की, पुस्तकप्रकाशनापूर्वी तें पूर्ण निर्दोष करण्याची लेखकाने कोणत्याहि प्रकारच्या आळसास थारा न देतां शक्य ती सर्व खटपट करावी. तदनंतरहि त्यांत कांही दोष राहतील. इंग्रजांत "He who would write a flawless book writes nothing" असें एक प्रसिद्ध वाक्य आहे. त्यांतील मर्म ध्यानांत ठेवावें. जगांत निर्दोष असें कांही नाही. आपण सर्व खटपट करूनहि सर्व गोष्टी आपल्या हातांत नसल्याने आपल्या कोणत्याहि कृत्यांत—अर्थात् पुस्तकांतहि—दोष राहतात. हें जाणून अभिमान व अवमान हे दोन्ही विकार सोडून देऊन पुस्तक प्रकाशित करावें आणि निर्विकार मनाने त्यावरील अनुकूल-प्रतिकूल टीका वाचाव्या. आर्थिक मतभेदाविषयी उत्तरादाखल लिहूं नये. चर्चेने तें संपणार नाही. टीकाकारांच्या लेखांत घटनांचा विचारांत घेण्यासारखा विपर्यास झाला असेल तरच आणि त्याच्या खुलाशापुरतेंच लिहावें. खाजगी व जाहीर चर्चांत विकारवश होऊन बोलूं नये म्हणजे वादांना फारशी जागा राहणार नाही. झालेच व ते निरर्थक किंवा अल्पार्थक असतील तर तद्विषयक वाङ्मय फार काल टिकूं शकणार नाही. त्यांतील दुर्गुणांमुळे तें आपोआप मरेल हेंहि लक्षांत असू द्यावें.

आणखी तीन वादांचा येथे उल्लेख करतो. एक म्हणजे भगव्या झेंड्यासंबंधी. आजचे आपले अध्यक्ष यांची एक मुलाखत एका वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाली. ती वाचून माझे मित्र श्री. य. न. केळकर यांनी भगवा झेंडा व जरीपटका यांचे अधिकांत अधिक निर्देश एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. माझे सहकारी बंधु श्री. शं. ना. जोशी यांनीहि कांही निर्देश जमविले. त्या सर्वांचा स्वतःपुरता निष्कर्ष मी काढला तो असा. भगव्या झेंड्याची परंपरा जरीपटक्याहून प्राचीन आहे, एवढेंच नव्हे तर दोहोंमध्ये भगव्या झेंड्यास किती तरी अधिक महत्त्व होतें आणि तें महत्त्व पेशवाईतहि अव्याहत टिकून होतें. पेशवाईत

मगव्या झेंड्याच्या खालोखाल महत्त्व जरिपटक्यास होतें. शिवाय पथकांची किंवा सेनाविभागांची निरनिराळी निशाणें होतीच. पण यावरून सुचलेला एक मुद्दा अवश्य लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. ज्यावर वाद मांजण्याचा संभव आहे त्याची भूमिका केवळ मुलाखतीच्या रूपाने प्रसिद्ध होऊं नये, स्वतंत्र लेखरूपाने प्रकाशित व्हावी, म्हणजे वादाचे मुद्दे कोणते हें चटकन् समजूं शकेल असें वाटतें.

दुसरा वाद श्री. ना. श्री. राजपुरोहित व मी यांमध्ये झाला. श्री. राजपुरोहित यांची अशी कल्पना झाली होती की, चित्पावनांची पूर्वपीठिका किंवा उत्पत्ति यांचें सम्यज्ञान आपणांस झालें. म्हणून त्यांनी त्यांच्या उपपत्तिविषयक एक लेख 'प्रबुद्ध कर्नाटकांत' प्रसिद्ध करून त्याची एक प्रत मला पाठाविली. मला त्यांचें म्हणणें पटलें नव्हतें. तथापि ते येथे आले तेव्हा येथील चित्पावन संघांत त्यांचें व्याख्यान कराविलें. त्यांच्या आग्रहावरून त्यांचा लेखकहि बनलों. मात्र प्रत्येक वेळेस सांगत होतों की, तुमचें म्हणणें तर्कशुद्ध नाही. त्यांत फार महत्त्वाच्या गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत, साम्यें ओढूनताणून आणली आहेत, कितीतरी गोष्टींचा निर्गम करतां येत नाही. त्यांचें एकच उत्तर होतें. होतील मतभेद. आपणांस वाटलें तें प्रसिद्ध करण्यास हरकत कोणती ? मग माझा उपायच हरला. त्यांचा लेख प्रसिद्ध झाला. मला विचारण्यांत आलें, मला वाटलें तें मी लिहिलें, तेव्हा त्याजकडून एक पूर्वींहुन मोठा लेख आला. त्याचा संक्षेप कै. तात्यासाहेब केळकर यांनी करून त्यावर माझें म्हणणें मुद्यास एक वाक्य अशा प्रमाणांत लिहून देण्यास सांगितलें. मी दिलें. सर्व प्रसिद्ध झालें. वास्तविक मी एकहि शब्द वावगा लिहिला नव्हता असें अजूनहि मला वाटतें. आपणहि तें ठरवूं शकतां. पण दुसऱ्याच लेखाच्या भाषेवरून माझे मित्र माझ्यावर रागावल्याचा भास झाला. असें होऊं नये. खेळाडू वृत्तीने आखाड्यांत उतरलें तर त्याच वृत्तीने आखाड्यांतून बाहेर निघालें पाहिजे. विरुद्ध लिहिणारा आपला शत्रु असतो असें थोडेंच आहे ? पण उपक्रम करणाऱ्यांमैकी बऱ्याच जणांस तसें वाटतें खरें. या दृष्टीने युगवार्णीत

हालाच्या गाथा सप्तशतीच्या कालनिर्णयाविषयी झालेले जावसाल अनु-
करणीय आहेत. श्री. घुलेशास्त्री व श्री. मिराशी दोघेहि महामहोपा-
ध्याय आहेत. त्याची विद्वत्ता कोणत्या तोलाची असेल हें सामान्यतः या
पदवीवरून सहज समजून येतें. त्यांनी घातलेला वाद उच्च पातळीवरून
चालावा अशी अपेक्षा कोणीहि करणार आणि तशा तऱ्हेनेच दोघांनीहि
लिहिलें हें सांगण्यास मोठा संतोष वाटतो. अशा तऱ्हेने वाद खेळला
म्हणजे त्याचा निकाल लागतोच असें मात्र नाही. तो प्रमाणांच्या खंबिरी-
वर अवलंबून आहे. पण निकाल न लागला, ज्ञानांत भर पडून प्रगति
न झाली तरी वितुष्ट आलें नाही, मनमोकळेपणा राहिला, हा काय कमी
महत्त्वाचा फायदा आहे ?

बेळगांव ऐतिहासिक ग्रंथ-प्रकाशन-समितीचें कार्य

बेळगांवच्या ऐतिहासिक ग्रंथ-प्रकाशन-समितीने प्रसिद्ध केलेली दोन
पुस्तकें व तिचें कार्य याविषयी जर मी दोन शब्द बोललों नाहीं तर
तुम्ही मजवर त्यांना अनुलेखाने मारून टाकण्याचा प्रयत्न केला असा
ग्रह करून घ्याल. म्हणून मला त्या कार्याविषयी दोन शब्द बोलले
पाहिजेत. गेल्या तीन वर्षांपासून त्या समितीने मराठ्यांच्या इतिहासावर
विविध पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचें कार्य चालविलें आहे. वैद्याचा धंदा
करण्यासाठी आता सरकारी परवानगी लागते, हत्यारासाठी लायसेन्स
काढावा लागतो, पेशवे दत्तरांत संशोधनासाठी जावयाचें तर जाणारा
खुराखुरा संशोधक आहे की नाहीं हें पाहावें असा अलिखित नियम तरी
आहे, सर्कारी नोकरी पाहिजे असेल तर निदानीचे गुण (essential
qualifications) लागतात. पण इतिहास-संशोधक-संकलक बन-
ण्यास अशा कोणत्याहि गोष्टीची आवश्यकता नसल्याने कोणीहि संशोधक-
संकलक बनावें व लिहावें आणि पैशाची व्यवस्था असली म्हणजे किंवा करून
तें प्रकाशित करावें. लघुकथा, कविता, कादंबरी इत्यादि लेखनाची

कुणाला जशी बंदी नाही तशी येथेहि स्थिति आहे. यामुळे ज्यांना मोडी कागदपत्राचा एक ओळ तरी नीट वाचतां येते कीं नाही या-विषयी शंका ते पट्टीचे संशोधक बनले व सारा जन्म इतर व्यवसाय करणारे एकदम संकलक बनले. त्याचा परिणाम जो व्हावयाचा तोच झाला व होणार. घटनांच्या अर्थाचा उलगडा तुम्हांस पाहिजे तसा करा. पण तो करण्यापूर्वी घटनांचा काल ठरवून त्यांची आनुपूर्वी तर लावा. तें करण्यासाठी पत्रांचे अर्थ तरी नीट ध्यानांत आले कीं नाही हें पाहा; विरोधी पत्रें पुराव्यांतून काढून कां टाका-वयाचीं याचीं कारणें तर नमूद करा; आणि एखाद्या घटनेचा तुम्ही लावतां तेवढाच अर्थ बसतो कीं आणखी कांही बसतो तें पाहा आणि मग काय लिहावयाचें तें लिहा. जुनीं पत्रें वाचीत असतां मला तरी अनुभव असा येतो की, वारंवार पत्र वाचल्याने त्यांतून नवीन नवीन अर्थ ध्यानांत येतो. ऐतिहासिक सत्य, पत्रें, एकएकदा वाचून नीट ध्यानांत येत नाही, पुन्हा पुन्हा वाचावी लागतात. त्यांचे काल ठरविण्यांत किंवा तपासण्यांत वारंवार वेळ मोडावा लागतो. त्यांचे इतर पत्रांशीं मुकाबले करण्यासाठी दिवसांमागून दिवस व महिन्यांमागून महिने जातात, आणि मनन व लेखन तर वर्षानुवर्षे चालवावे लागते. अशा परिस्थितींत वरील समितीचे बहुतेक ग्रंथ पाहिले म्हणजे प्रथम असें वाटते की आपण किती मंद आहों. पण आंतली मांडणी पाहिली म्हणजे त्यांच्या लेखनाचा वीट येतो व पूर्ण निराशा होते.

उणीवा

हिंदुस्थानविषयक इतिहासवाङ्मयाचें परिशीलन करित असतां मला आणखी एक दोन उणीवांची जाणीव झाली. लेखविद्येंत यंदा मर घालणारे फक्त एकच पुस्तक प्रसिद्ध झालें आणि नाणकशास्त्रा-विषयी तर कांहीच लिखाण झालें नाही. इतिहाससामुग्रीच्या या दोन महत्त्वाच्या शाखा आहेत. पण अगोदरच वर सांगितल्याप्रमाणे व्यासंगी विद्वानांचा तुटवडा. त्यांतून त्या शाखांच्या अध्ययनासाठी लागणारे

भांडवल जवळ असणारे अभ्यासू क्वचित्च. एखाद्यास भाषा येतात तर लेखाविद्या हस्तगत नसते; दुसऱ्यास नाणकशास्त्र समजतें तर इतिहास उमजत नसतो; अशा एकांगीपणामुळे नीट अभ्यास होत नाही आणि या विषयांवरिल लिखाणाहि पाहावयास मिळत नाही. इतिहासासारख्या सर्व अंगांवर प्रायः वाङ्मय तयार होत नाही हीहि कार मोठी उणीव आहे. पण त्यावर विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे.

: : एम्. व्ही. फाटक

नाट्य : :

— ५ —

नाट्यप्रेमी रसिक मित्र हो,

मानवी जीवन रमणीय करणाऱ्या ज्या विविध कला आहेत त्यांमध्ये ललितवाङ्मयालाच अग्रस्थान दिले जाईल याविषयी दुमत होणार नाही. आणि या ललितवाङ्मयांतहि जो एक प्रकार सर्वश्रेष्ठ मानला जावा अशी अपेक्षा 'काव्येषु नाटकं रम्यं' या सुभाषितांत व 'नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्' या कालिदासाच्या उक्तीमध्ये प्रकट झालेली आहे त्याचें मर्म आज ज्या उल्लसित मनाने आपण येथे आलेले आहांत त्यावरून सहज प्रत्ययास येतें. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेकडून गेल्या डिसेंबरपासून या डिसेंबरपर्यंत जें नाट्यवाङ्मय प्रसिद्ध झालें त्याचें समालोचन करण्याचें कार्य मजवर सोपविलें गेलें व तें कार्य स्वीकारून हें समालोचन आपणापुढे सादर करीत आहे.

१८४३ मध्ये मराठी रंगभूमि आणि तिच्या अनुषंगाने मराठी नाट्यवाङ्मय यांचा जन्म झाला ही गोष्ट सर्वश्रुत आहेच. १८४३ पासून १९४३ पर्यंत मराठी रंगभूमीचें शतसांवत्सरिक जीवन निरनिराळ्या स्थली आपणांस दिसूनहि आलेलें असेल. किलोस्कर, देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर, केळकर, गडकरी, वरेरकर, जोशी या साहित्यिकांनी विविध नाटके लिहून रंगभूमीचें वैभव ज्याप्रमाणे वृद्धिगत केलें त्याचप्रमाणे मराठी नाट्यवाङ्मयहि वृद्धिगत व संपन्न केलें. १९३० पर्यंत मराठी रंगभूमीचें वैभव सारखें वाढत गेलें. त्यानंतर मात्र बोलपटांचें युग सुरू झालें आणि मराठी रंगभूमीचें वैभव कमी होऊं लागलें. खाडिलकर, केळकर यांनी नाट्यसंन्यास घेतलेला; वरेरकरच फक्त तत्कालीन प्रश्नांचे 'नाटक'कार राहिलेले. प्रसिद्ध नटांचें अर्धें लक्ष बोलपटांकडे लागलेलें आणि स्त्रियांना स्त्रियांच्या भूमिका द्या ही नवी घोषणा होऊं लागल्यामुळे 'स्त्रीपाटी' निःसत्त्व वाटूं लागलेले—अशी मयंकर अवस्था निर्माण झाली. मराठी रंगभूमि व नाट्यवाङ्मय अशा रीतीने कालक्रमणा करीत असतांना अत्रे पुढे सरसावले व त्यांनी 'साष्टांग नमस्कार'पासून 'जग काय म्हणेल' पर्यंत मजल गांठली. तथापि हा सर्व प्रयत्न आकाशाला ठिगळच लावण्याचा ठरला व मराठी रंगभूमीच्या वैभवाला जी घसरगुंडी लागली ती कमी होण्याची चिन्हें दिसेनात. १९४३ मध्ये शहरोशहरी नाट्यमहोत्सव झाले व जनतेत पुनश्च नाट्यकलेला उत्तेजन देण्याची इच्छा बळावली. गंधर्व व ललितकला यांचें पुनरुज्जीवन झालें. बालमोहनसारख्या कंपनीने तरुण नट पुढे आणले. नाट्यमन्वंतरसारख्या संस्थेने जें नवनाट्याचें तंत्र 'आंधळ्यांच्या शाळे'पासून सुरू केलें त्याचा मागोवा रांगणेकर व नाट्यनिकेतन यांनी घेऊन पुनश्च रंगभूमीला वैभव आणून देण्याचा प्रयत्न चालविला.

तथापि हा प्रयत्न नाट्यवाङ्मय किंवा नाट्यप्रयोग यांना पूर्ववैभव प्राप्त करून देऊं शकलेला नाही हें कटु सत्य मान्य करावेंच लागेल. प्रत्यक्ष रंगभूमीचें गतवैभव कां प्राप्त झालें नाही याची कारणें विविध आहेत. त्यासाठी नाट्यवाङ्मय सोडून आपणांस 'नाटक मंडळीच्या बिन्हाडी' जावें लागेल

व नामवंत नट कुठे गेले, नाटक मंडळ्या स्थिर कां राहिल्या नाहीत, नवे नट कोण आहेत, त्यांच्या कलेचा अभ्यास कां होऊ शकत नाही, इत्यादि उपप्रश्नांचा विचार करावा लागेल. परंतु ते आजचे प्रतिपाद्य नाही.

आधुनिक नाटके मुख्यत्वे सामाजिक स्वरूपाची आहेत. पूर्वी पौराणिक व ऐतिहासिक नाटकांचा कालखंड होऊन गेला. आज पौराणिक नाटके नवीन लिहिलेली दिसत नाहीत. ऐतिहासिक नाटके मात्र तुरळक आढळतात. आणि गेल्या वर्षीच्या नाट्यवाङ्मयाचे समालोचन करतांना प्रथम त्यांचाच आपण विचार करूं.

ऐतिहासिक नाटके

गेल्या मे महिन्यांत मुंबईला जो नाट्यमहोत्सव झाला त्यांत ज्या नाटकाला पारितोषिक मिळाले त्याचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. श्री. वि. वा. शिरवाडकर यांचे बाजीराव व मस्तानी यांच्या जीवनावर आधारलेले 'दुसरा पेशवा' हे नाटक या वर्षीच्या केवळ ऐतिहासिक नव्हे तर सर्वच प्रकारच्या नाटकांत श्रेष्ठ मानावे लागेल. ऐतिहासिक नाटकांत 'इतिहास' जसा आहे तसाच तो नाट्यमय मांडण्याची कलाहि आहे हे विसरून चालणार नाही. बाजीरावाने बाळाजीच्या मृत्यूनंतर पेशवाईची वस्त्रे स्वीकारली त्याबद्दलच्या पहिल्या प्रवेशापासून तो बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांस पेशवाईची वस्त्रे दिली जाण्यापर्यंतचा सुमारे वीस वर्षांचा कालखंड यांत आलेला आहे. नाटकाचे स्वरूप त्यामुळे ऐतिहासिक चरित्रात्मक वाटते. आणि जुन्या नाटकांच्या पद्धतीनुसरच याची रचना झालेली असल्यामुळे एका अंकांत अनेक प्रवेश, विविध देखावे, आत्मपर भाषणे—स्वगतें यांत आहेत. Aristotle ने सांगितलेली Unity of time, place and action यांचा येथे मागमूसहि नाही. किंबहुना खाडिलकर, केळकर, गडकरी व टिपणीस यांच्या ऐतिहासिक नाटकांचा अभ्यास करून त्या घर्तीवरच हे नाटक लिहिलेले आहे. खुद्द नाटककारासहि हे अभिप्रेत असावे म्हणून त्यानेहि खाडिलकर व गडकरी यांच्या प्रतिभेस हे नाट्यवाङ्मय अर्पण केले असावे.

Unity of time च्या दृष्टीने बघितल्यास यांत वीस वर्षांचा काल-खंड येतो. Unity of place या दृष्टीने बघितल्यास त्यांत सातान्या-पासून बुंदेलखंडापर्यंतची विविध स्थलें येतात. Unity of actions बघितली तरी एक महान् व्यक्ति व तिच्या परिसरांतील पण भिन्न व विविध मनोवृत्तींच्या लोकांच्यामुळे ज्या घटना घडतात त्यांतहि ही एकता आढळत नाही. तोतयांचे बंड, भाऊबंदकी, चंद्रग्रहण, राजसंन्यास या चार उत्तम नाटकांतहि ही एकता कितपत आहे ? तरी ही चारी नाटके उत्कृष्ट मानली जातात; आणि मला वाटते की त्यांच्याच तोडीचे म्हणून 'दुसरा पेशवा' हें नाटक उत्तम मानलें जाईल.

या नाटकाची प्रकृति Romantic-रम्य-मानली जाईल इतकी भाषा व वातावरण यांची यांत मदत आहे. अगदी आधुनिक युगांत राहूनहि यांतील संवाद Modern पेशा Melodramatic या सदरांत जमा होतील. त्यांत काव्यात्मकता, उदात्ताव भावनोत्कटता यांची बैठक आहे. शिरवाडकरांनी हें नाटक लिहिलेले असले, किंवा वैष्णव ही कादंबरी लिहिलेली असली, तरी त्यांची मनाची बैठक ही कल्पनापूर्ण व भावनातरल अशा कवीचीच आहे हें येथे वारंवार दिसून येईल. पृष्ठ २० वरील बाजीराव-मस्तानी-संवाद या काव्यात्मकतेची साक्ष देईल. मधून मधून सुभाषितवजा वाक्यांची पेरण पाहून खाडिलकर-गडकरी यांचे गुरुत्व नाटककाराने मान्य करण्यांतहि औचित्य आहे. याची ही नमुन्याची उदाहरणे बघा—

१ पराक्रमाचें वरदान ईश्वरानं कांही श्रीवर्धनकर भटांच्याच घराण्याला दिलं नाही.

२ मान तुटून पडल्याविना कारस्थानाची सत्यता सिद्ध व्हावयाची नाही.

३ सूर्य उमाठ्यावर आला की चंद्राला पंडुरोगानं ब्रिळान्यावर पडलेल्या रुग्णाइताची कळा येते— यांत कांही सूर्याचा दोष आहे काय ?

४ ब्राह्मणांना दोन जन्मांप्रमाणं दोन जिभाहि असल्या पाहिजेत.

५ करवतीवर किनखाप चढवून चाकराचें अंतःकरण असं कापूं नये.

६ पूर्वी आम्ही-पिंगळे होतो. पण प चा लोप झाला व आम्ही इंगळे झालो. पुन्हा पंतप्रधानकी मिळतांच मी परत पिंगळे होईन.

७ देव हें देवापेक्षा सुद्धा एका मात्रेने अधिक आहे. त्याच्यापुढे मात्रा कोणाचीच मात्रा चालत नाही.

८ तळहातावरच्या रेघोऱ्यांवर पेशवाई मिळत असती तर या पुणें शहरांत एकहि शागीर्द शिल्क राहिला नसता.

कोटीबाजपणा, चटकदारपणा, कल्पनाविलास या गुणांप्रमाणेच ऐतिहासिक नाटकांत आवश्यक ठरणाऱ्या ओजोगुणाचाहि नमुना शिरवाडकरांनी दाखवला आहे. शाहूच्या दरबारांतील (पृष्ठ ८) बाजीरावाचें 'मराठा'विषयक भाषण या ओजस्वी शैलीची आठवण करून देईल. आणि त्यामुळे आपणांस राघोबा, रामशास्त्री, धैर्यधर, शिवाजी, सवाई माधवराव, हंबारराव यांच्या भूमिकांना ओजोगुणाची जोड देणाऱ्या खाडिलकरांच्या प्रभावी, हृदयाची पकड घेणाऱ्या, घणाघाती भाषाशैलीचें आधुनिक काळांत दर्शन होईल.

ऐतिहासिक नाटकांत इतिहासगत जें सत्य असतें तें फक्त सूत्ररूपापुरतेंच मर्यादित असतें. सर्व पात्रें, प्रसंग व स्थल-काल यांना त्या मर्यादा लागू करणें शक्य होत नाही; किंबहुना त्या मर्यादा सैल करूनच कलेचा विलास प्रकट करावा लागतो. भाऊवंदकी, तोतयाचें बंड, आश्याहून सुटका या मराठी रंगभूमीवरील अजबल दर्जाच्या नाटकांत हीच गोष्ट प्रमुख आहे की कलावताने ऐतिहासिक सत्य फक्त मध्यवर्ती सूत्रापुरतेंच— बिंदूपुरतेंच— राखून त्याच्या भोवतीचें वर्तुळ आपल्या कल्पकतेने रंगविलेलें आहे. त्यांत कल्पित व्यक्ति निर्माण केल्या, कल्पित प्रसंग उत्पन्न केले आणि त्याबद्दल कलावंतास कोणीहि दोषी ठरवले नाही. ऐतिहासिक व्यक्ति किंवा सत्य प्रसंग यांचा अपलाप न करता व ऐतिहासिक वातावरणाचा अपकर्ष न करता, जेवढें नवें कल्पनेने रंगवता येईल व ज्यामुळे नाट्यात्मकता वाढेल तें तें सर्व नाटककार करीत असतो. शेक्सपियरसारख्या जागतिक नाटककारांच्या हेन्री VII, VIII या प्रसिद्ध नाटकाचें किंवा Joan of Arc

या नाटकाच्या यशस्वितेचें बीज या कलात्मक निर्मितीमध्ये आहे असेंच पाश्चात्य टीकाकारांनी मान्य केलेलें आहे. या दृष्टीने बाजीराव, चिमाजी, मस्तानी, काशीबाई, शाहू या ऐतिहासिक व्यक्तिरेखा व महत्त्वाचे प्रसंग 'सत्य' राखूनहि मनोवेधक कल्पकता आणण्यांत नाटककाराने चतुराईचें प्रकट केलेली आहे. ऐतिहासिक पत्रें व बखरी यांचा आधार लेखकाने घेतलेला आहे. मस्तानीची पहिली भेट कशी झाली व कुठे झाली किंवा तिचा शेवट कसा झाला याविषयी दुमत इतिहास संशोधक प्रकट करीत असले तरी त्यांचें जें चित्र नाटककाराने रंगविलें तें मात्र अधिक कलात्मक नाटक रचण्याच्याच दृष्टीने झालेलें आहे. मध्यरात्रीच्या निवान्त एका-न्तांत बाजीरावाच्या डेव्यांत एकाकी शिरण्यांत मस्तानीची व्यक्तिरेखा रंगवून हा प्रसंग नाट्यमयच बनवलेला नाही काय ?

या नाटकांतील बाजीरावाची व्यक्तिरेखा नाटककाराने अप्रतिम रंगविलेली आहे. त्याची भाषणें, त्याची कृति, त्याच्याविषयी काशीबाई, चिमाजी व जनता यांचीं मते या सर्व साधनांचा मार्मिकपणें उपयोग करून घेण्यांत आलेला आहे. एका दृष्टीने तर खाडिलकर गडकरी यांच्यापुढेहि लेखकाने उडी मारून मनाचा विश्लेषणात्मक खेळ मनोरंजकतेने दाखवलेला आहे. बाजीराव अंतर्ब्राह्म जनतेसमोर उभा राहतो. त्याचा आत्मविश्वास, त्याचें शौर्य, अपंग पत्नीबद्दलचें प्रेम व अनुकंपा, शाहूराजा-विषयीची निष्ठा, चिमाजीबद्दलचें प्रेम व आदर, मस्तानीबद्दलची रासिक आसक्ति—स्वतःच्या दुर्गुणाची जाणीव या सर्वच गोष्टी नाटककाराने झगझगीतपणें प्रदर्शित केल्या आहेत.

केवळ बाजीरावाचेंच स्वभावचित्र उत्तम आहे असें नव्हे तर मस्तानी, काशीबाई, शाहू व चिमाजी यांचीहि स्वभावचित्रें उत्कृष्ट आणि तीहि थोड्या शब्दांत रंगविलेली आहेत. मस्तानी-बाजीरावाच्या भेटीचा प्रसंग, काशीबाई व चिमाजी यांचा पहिल्याच अंकांतील प्रवेश, बाजीरावाच्या मृत्यूच्या वेळचा प्रवेश हे अत्यंत बहारदार वाटतात.

काशीबाई आणि चिमाजी यांचा पहिल्या अंकांतील संवाद तर इतका

नाट्यपूर्ण, भावनोत्कट आहे की 'तोतयाचे बंडां'तील नाना व पार्वती यांच्या संवादाशिवाय इतका अन्य सरस प्रसंग मराठी नाट्यरसिकांना अन्यत्र कुठे दिसू नये.

ज्या हातांनी सवाई माधवराव रंगविला, बेवंदशाहींतील संभाजी आणि राजसंन्यासमधील साबाजी रंगवला तेच हात या ठिकाणी बाजीरावाचें चित्र रंगवायला आलेले वाटतात. किंबहुना १९३० नंतरचें (आग्न्याहून सुटका अपवाद मानल्यास) उत्कृष्ट ऐतिहासिक नाटक म्हणून शिरवाडकरांनाच धन्यवाद द्यावेसे वागतील.

एक गोष्ट नजरेस आणली पाहिजे. आणि ती म्हणजे शिरवाडकरांना विनोदी प्रवेश साधलेले नाहीत. ऐतिहासिक नाटकांत सामान्यतः भटर्जांना ओढून आणून रस्त्यावरचे विनोदी प्रवेश रंगविण्याच्या चाकोरीतून शिरवाडकरांनी वास्तविक बाहेर पडावयास हवें होतें. माऊबंदर्कीतील नमकचमकशास्त्री, तोतयाच्या बंडांतील बंगभट यांच्यापेक्षा शिरवाडकरांचा विषाजी निराळा नाही. वस्तुतः शिरवाडकरांची मनःप्रकृति विनोदास (निदान नाटकी विनोदास) अनुकूल नाही, आणि त्यांतहि या नाटकाची धोरगंभीर प्रकृति थिल्लर विनोदास अनुकूल नाही.

या नाटकाच्या तुलनेने आपण गेल्या वर्षी लिहिल्या गेलेल्या नाटकांकडे बघू लागलों तर निराशाच पदरी पडेल. नट व नाटककार म्हणून माहीत असलेले गणेश कृष्ण बोडस (सुंदर संगीत मंडळीचे गंधर्व कंपनी Bodas, the great नव्हेत) यांनी भगवा झेंडा हें नाटक लिहिलें आहे. ऐतिहासिक सत्याचा येथे मागमूसहि नाही. प्रथमतःच जो सिद्धान्त सांगितला की ऐतिहासिक नाटकांत निदान इतिहासाचें सूत्र मध्यवर्ती हवें तेंच येथे नाही. या नाटकातील शिवाजी हा शिवाजीच कां ? तर त्या पात्राचें नांव शिवाजी ठेवलें आहे व तें डोक्यावर लोकांना माहिती असलेला शिवाजीचा टोप घालतो म्हणून ! शिवाजीची व्यक्तिरेखा इतकी कमकुवत व चुकीची रंगविलेली आहे की हें विडंबनपर नाटक रंगविण्याचा तर लेखकाचा उद्देश नाही ना असा संशय येतो. पुरंदरच्या किल्ल्याचें वातावरण

अत्यंत सदोष आहे. राधिकेसारख्या मुलीशी जाफरखानासारखा मोठा प्रतिष्ठित सरदार पुरंदरच्या दुर्गादेवीजवळ लगट करतो हेंच अत्यंत विपरीत, तेथे शिवाजी अकस्मात् उगवतो हें त्याहून विपरीत आणि त्यांतहि जाफरच्या शब्दावर शिवाजी त्याला एकदाच नव्हे तर अनेकदा सोडून देण्याचा बावळटपणा दाखवतो हें त्याहूनहि विपरीत. सारांश, शिवाजीची ही गत तर इतर व्यक्तिरेखा— राधिका, मानाजीराव, जाफर, चांदणी, राजाराम— यांच्याविषयी काय लिहावें ? भाषाविषयक समा-लोचन करावें तर बालराजे राजाराममहाराज (संभाजी कुठे होता ?) गडकऱ्यांना लाजवतील व चंद्रोजी व चंद्रिका कोट्यधीश खांडेकरांचा गर्व हरण करतील. या नाटकांत राधिकेचा प्रियकर रंगवलेला नेताजी घड ऐतिहासिकहि नाही व घड काल्पनिकहि नाही. शिवाजीची वाटाघाट करण्यास आलेला मानाजी तरी ऐतिहासिक आहे काय ? आगऱ्या-हून सुटका या नाटकांतील जयसिंग व शिवाजी या व्यक्तींच्या मुलाखतीचा जो एक मव्य व रम्य उठावदार प्रवेश आहे त्याची भ्रष्ट नकल येथे केलेली वाटते. सारांश व्यक्ति, प्रसंग या सर्व दृष्टींनी ' ऐतिहासिक ' खेरीज येथे इतर सर्व कांही आहे : दिखाऊ वीररस आहे, कृत्रिम शृंगार आहे आणि घाऊक विनोद आहे. पण नाटक-काराचें चातुर्य तर यापुढे आहे. या शिवकालीन वातावरणांत जीं पदें आहेत त्यांत पुढील लोकप्रिय गीतांचा समावेश आहे:—

१ नव राष्ट्र धर्म झेंड्या । प्रणामा घे० ॥

२ अखिल हिंदुविजयध्वज हा० ॥

३ या उंच उंच नर्मी डोलतसे की० ॥

सारांश, ऐतिहासिक नाटक कसें असावें याविषयीचा नमुना जर शिरवाडकरांनी दाखवला असेल तर ऐतिहासिक नाटक कसें नसावें याचा नमुना बोडसांनी दाखवला आहे.

' झांशीची राणी ' लिहिणाऱ्या बोडसांची ही जर कलाकृति तर

नाटकाच्या रंगणांत नुकताच प्रवेश करून घेतलेल्या लेखकांच्याविषयी काय सांगवें ? चव्हाण यांचें 'संताजी घोरपडे' हें नाटक अगदी सामान्य आहे. राजारामकार्ळीन महाराष्ट्राचें— विस्काळित राज्ययंत्राचें— दुफळीचें— वैयक्तिक स्वार्थ व महत्त्वाकांक्षेचें चित्र रंगवितांना पूर्वीचें वातावरण कसोशीने पाळलें जाणें आवश्यक ठरतें; पण त्याच्या अभावीं प्रतीकात्मक पद्धतीने आजच्या महाराष्ट्राचेंच दर्शन रसिकांना अधिक जवळून होतें.

'जावळीचा राणा' हें नाटक शिवाजीने जावळी ताब्यांत घेतली व त्यासाठी मोन्यांचा वध करविला या सत्यावर आहे. परंतु भाषा, व्यक्तिरेखा, प्रसंगरचना या सर्वच दृष्टींनी यांत कांहीहि दमदारपणा आढळत नाही.

स. अ. शुक्ल यांचें 'लोकसिंहासन' हें नाटक याच सुमारास प्रसिद्ध झालें आहे. नाटककाराने हें नाटक अठरा वर्षांपूर्वीच आराखडा होऊनहि पूर्ण होऊं शकलें नाही असा निर्वाळा दिला आहे. हें नाटक आहे संपूर्ण काल्पनिक, तरी एकंदर पेहेराव आहे मध्ययुगीन ऐतिहासिक नाटकाचा— आणि त्यामुळेच तें शबल या संज्ञेत मानलें जाईल. मराठीमध्ये अशीं नाटके अधूनमधून लिहिलेली आहेत. कोल्हटकरांचें प्रेमशोधन, खरेशास्त्री यांचें तारामंडळ, वीर वामनरावांचें राक्षसी महत्त्वाकांक्षा हीं नाटके शबल होत. शबल नाटके त्यांतील रम्यतेने व त्यांतील कलात्मक रचनेने रंजक सहज होऊं शकतात. ऐतिहासिक नाटकाचें 'सत्य'विषयक बंधनहि येथे नसतें. १५-१६ पात्रे असलेलें, १५-१६ प्रवेश असलेलें चारअंकी पण अत्यंत गुंतागुंतीच्या कथावस्तूचें हें नाटक आहे. नाटक सुबोध असावें हा दंडक येथे मुळीच पाळला नाही. संजय, धारिणी, कृतान्त, इंद्रजाल, संजीवनी यांच्या परस्परसंबंधांचा गोंधळ चाणाक्ष रसिकासहि उलगडणें अशक्य ठरेल. संजय ह्या राजपुत्राचा गादीवरील हक झुगारला गेल्यामुळे तो 'लोकराज्या'ची घोषणा करतो यांत उदात्तता फार नाही. इंद्रजाल व कृतान्त यांची खलजोडी उगाचच भडक रंगविलेली आहे. धारिणीचें चित्र उदात्त दाखविण्याच्या प्रयत्नांत अतिशयोक्ति वाटते.

स्वभावचित्रें रंगविताना जो नैसर्गिकतेचा भाग असतो तोच येथे अभावरूपाने असल्यामुळे आणि कथावस्तूची गति ही कृत्रिम रीतीने ठेवलेली असल्यामुळे आणि रंगराज राजवहादुरासारख्या विनोदी दुय्यम दर्जाच्या पात्रापासून धनंजयासारख्या चिमुकल्या राजपुत्रापर्यंत सर्व दिखाऊ उदात्तेची व कृत्रिम अलंकारिक भाषा वापरली असल्यामुळे एकंदर नाटक रसोत्कर्ष करूं शकत नाही. आधुनिक लोकशाहीचे विचार या नाटकांत- शबल वातावरण रंगवले असूनहि- प्रकट केले आहेत ते फारच कृत्रिम वाटते. रणदुंदुभी, राक्षसी महत्वाकांक्षा ही नाटकें बघून रंजित झालेल्या रसिकाचें समाधान या नाटकाने शुद्ध करूं शकत नाहीत. प्रतिपाद्य विषय कितीहि उदात्त असो, परंतु तो ज्या नाटकाच्या चौकटीत बसवायचा असतो त्या चौकटीचें तंत्र पाळलेच जाणें अपरिहार्य ठरते. केवळ या गेल्या वर्षाचा नव्हे तर गेल्या पंधरा वर्षांचा जरी आढावा घेतला तरी श्रेष्ठ नाटककाराची उणीव व श्रेष्ठ नाटकांची उणीव आपण ऐतिहासिक नाट्य-सृष्टीत तरी मान्य केलीच पाहिजे. १९०० पासून १९२५ पर्यंत खाडिलकर, गडकरी, केळकर, वरेरकर, गुप्ते, टिपणीस, औंधकर यांनी ऐतिहासिक नाटकांनी रंगभूमि गाजवल्याची आणि मराठी नाट्यवाङ्मय समृद्ध केल्याची परंपरा आज कुठे आहे? शिगवाडकरांचें 'दुसरा पेशवा' हें एकच एक नाटक सोडले तर गेल्या पंधरा वर्षांत भाऊवंदकी, तोतयाचें बंड, राजसंन्यास या दर्जाचें एक तरी नाटक दाखवतां येईल काय!

आज ऐतिहासिक नाटकांची अभिरुचि जनतेत नाही असें कांही आक्षेपक म्हणतील. पण मला वाटते हें संपूर्ण सत्य नाही कारण ऐतिहासिक काय, पौराणिक काय किंवा सामाजिक काय सर्वच उत्कृष्ट नाटकांत रंगवले जाणारे मानवी अंतःकरणाचे पैलू स्थलकालाच्या बंधना-पलीकडचे असतात. अक्षरवाङ्मयांत जीं नाटकें जमा होतात तीं शिवाजीच्या नांवावर नव्हे किंवा अन्य घोषवाक्यांवर नव्हे, तर त्यां नाटकांतील मानवी मूलभूत भावनांचें जें कलात्मक वर्णन नाटककार घडवून आणतो त्या प्रतिभेवर व कौशल्यावर अवलंबून आहे.

राजकीय नाटक

गणेश कृष्ण बोडस यांचें 'नेताजी सुभाष' हें नाटक 'राजकीय' या संशेखाली जमा होईल. नेताजी सुभाषचंद्र हे २६ जानेवारीला हिंदु-स्थानांतून एकाकी गुप्त झाल्यापासून त्यांच्या प्रयाणाविषयी नानाविध तर्क सुरू होतात. काबूलमध्ये लाला उत्तमचंद, त्याची पत्नी उमाशशी एका थंड सायंकाळीं हेच तर्क लढवीत असतांना रहमतखान तेथे येतो व झियाउद्दीन या नांवाने सुभाषचंद्रांना अज्ञातावस्थेंत त्यांच्या घरीं ठेवण्याची गळ घालतो. पतिपत्नी कबूल करतात, व त्याप्रमाणे एका खोर्लीत रहमतखान व झियाउद्दीन राहूं लागतात. त्याच वेळीं उमाशशीची बहीण—कानन पतीसह तेथे राहावयास येते. तिचा पति रायब्रह्मादूर भोलानाथ हा सी. आय. डी. इन्स्पेक्टर असतो व सुभाषला शोधण्यास तो काबूल-मध्ये पाठवलेला असतो. नाटकांत त्यामुळे रहस्य चढतें. काननचा संशय जसा जसा बळावतो तसतशी उमाशशी सावधगिरी घेते व अगदी शेवटच्या क्षणीं—गौप्यस्फोट होऊं नये म्हणून—काननला एका खोर्लीत अडकवून टाकते. एका महिन्याच्या या अवधींत जर्मन व इटालियन सरकारकडून पासपोर्ट मिळवून सुभाष उमाशशी व उत्तमचंदचा निरोप घेतो. या त्यांच्या पलायनाने फजित झालेला भोलानाथ राजीनामा धाडतो.

कथानकाची निवड नावीन्यपूर्ण, व्यक्ति नजीकच्या काळांत वावरून गेलेल्या ही सामग्री असूनहि योग्य रचनाकौशल्याच्या अभावीं नाटक फारसें रंगत नाही. कर्मीत कमी पात्रें निवडण्यांत कौशल्य असलें तरी विविध घटनांतून वावरतांना जो स्वभावदर्शनाचा भाग येतो, तो उठावदार साधावयास हवा. भाषाशैलीची जाणीव त्या वेळीं विशेषच होते. निकृष्ट भाषाशैलीमुळे उत्तम कथावस्तूची सामग्री असलेला भावनोत्कट नाट्यभाग कमजोर वाटतो. भावनोत्कटता व नाट्यमयता निर्माण होत नाही. कथेस जी action—घटनात्मक गति—असावी तिचा प्रत्यय येत नाही.

स्थलाची एकता आहे— कारण सर्वच प्रसंग उमाशशीच्या घरांत घडतात. काळाची मर्यादा एक महिना आहे.

संगीत पदांमध्ये जीं पदें सुभाषनेंत तयार झालीं त्यांचा उपयोग केला आहे. 'हम है साथी मुसाफिर—', 'कदम कदम बढ़ायजा०—' हीं पदें केवळ लोकप्रियतेच्या आधारे निवडलीं तरी काळाच्या दृष्टीने औचित्यपूर्ण वाटत नाहीत. त्याचप्रमाणे 'जय हिंद' हें घोषवाक्य नंतरच्या काळांतील आधीच ओढून आणलें आहे. हिंदी व मराठी पदांची खिचडी अशीच अप्रासंगिक वाटते.

कांही कांही ठिकाणीं विनोदासाठी कोटिक्रम केलेला आहे— (१) नवरा व निखारा सारखाच ! (२) बायकांत तीन अग्नि असतात : क्रोधाग्नि, मत्सराग्नि व कामाग्नि. (३) तर्क वाहतो—अगदी धो धो वहातो. (४) अमृतधारा कीं पॉयशाचा फवारा.

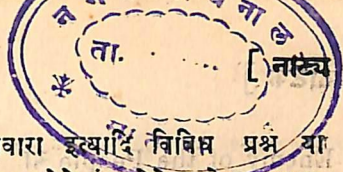
उत्तमचंद्रकडे आल्यावर रहमतखानाचा संवाद (अंक १) निर्जीव वाटतो.

प्रचलित प्रश्नावरील राजकारणाचा डावहि यांत सुभाषच्या तोंडून वदविण्यांत आलेला आहे. राजकीय नाटक ही संज्ञा या नाटकास देतां आली तरी तें यशस्वी मात्र झालें नाहीं. राजकीय नाटकाचे आदर्श, आपला देश आतापर्यंत गुलामगिरींत असल्यामुळे, मराठी नाट्यवाङ्मयांत आढळत नाहीत. प्रच्छन्न राजकारण मात्र पूर्वी खाडिलकरांनी कीचकवध, मेनका, भाऊबंदकी या नाटकांतून रंगवलेले प्रेक्षक अद्याप विसरले नसतील. ' सत्तेचे गुलाम ' हें नाटक राजकीय आहे असें मामा वरेरकर म्हणत असले तरी तसें वाटत मात्र नाही. या निमित्ताने राजकीय नाटकांची थोडी मीमांसा करणें अप्रस्तुत होणार नाही. मराठीमध्ये केवळ परवशतेमुळेच राजकीय नाटक होऊं शकलें नाहीं हा निष्कर्ष मान्य केलाच पाहिजे. बर्नाड शॉ याचें Apple's-Cart हें नाटक राजकीय संज्ञेत येईल. शॉने राजाची पोकळ जागा, विविध पक्षांची चंचलता, मुख्य प्रधानाची मुत्सद्देगिरी, पार्टी प्रोग्रॅमचा निवडणूक जिंकण्यापुरताच

पोकळपणा या बाजू झगझगीतपणें कोरडे उडवीत बाहेर आणल्या आहेत. सिंज या आयरिश नाटककाराने आयरिश राजकारणाचें स्वरूपहि याच पद्धतीने मांडलें आहे. देश स्वतंत्र असल्यामुळे अशी राजकीय टीका correlative या दृष्टीने मान्य होऊन राजसत्ता त्याविरुद्ध जात नाही. पाश्चात्य नाटकांत राजकीय पक्षांच्या समर्थनासाठी नाटकें लिहिलीं जातात. लिबरल, कम्युनिस्ट, सोशॅलिस्ट, फॅसिस्ट, नात्सी या पक्षांनी स्वमतप्रतिपादन व परमतखंडनार्थ नाटकांचा व रंगभूमीचा आश्रय घेतलेला आहे. राजकीय नाटकांतहि भावनेपेक्षा वैचारिक मूमिकेवरच अधिक भर दिलेला असतो. राजकारण हें 'वारांगनेव' असल्यामुळे पुष्कळदा आजचें लोकप्रिय राजकीय नाटक उद्या मागे पडण्याचा संभव असतो. राजकीय नाटक त्यांतील शाश्वत विचारप्रणालीशिवाय किंवा मानवी भावनांच्या रंगतीशिवाय अक्षरवाङ्मयांत जमा होत नाही. मामा वरेकर यांचें 'सिंगापुराहून' या नाटकाचें आयुष्य अल्पच राहिल हें सांगावयास म्हापणकर नको. उलट कीचकवध हें कर्जनशाहीवर नाटक असलें तरी लोकप्रियतेंत अमरच राहिल. याचें कारण तें पौराणिक वातावरणाचें म्हणून नव्हे, तर शंभर वर्षे पारतंत्र्यांत अडकलेल्या तीस कोट लोकांचें हृद्गत त्यांत प्रभावाने वर्णन केलें आहे व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळालें असलें तरी त्यांतील विचारसरणी व विविध पात्रांचे स्वभावधर्म शाश्वत आहेत हें होय !

सामाजिक नाटक

सामाजिक नाटकांकडे नजर टाकल्यास यंदाच्या नवीन नाटकांकरवीं आपली निराशाच होईल. मराठी नाटकांत अव्वल दर्जाचें सामाजिक म्हणून आतापर्यंत शारदा, मतिविकार, प्रेमसंन्यास, एकच प्याला, सत्तेचे गुलाम, हाच मुलाचा बाप, उद्याचा संसार या नाटकांचा उल्लेख आदराने करावा लागेल. या सर्वच नाटकांतून समाजांत बहुजनांकडून आचरण्यांत येणाऱ्या रूढीविरुद्ध हल्ला चढवलेला दिसून येईल. बालावृद्धविवाह, पुनर्विवाह, मद्यपान, कोर्ट व रूढी यांची गुलामगिरी, हुड्याची चाल, चालू

फाटक]

लग्नपद्धतीमुळे उडालेला संसाराचा बोजवारा इत्यादि विविध प्रश्न या नाटकांतून हिरीरीने पण तितक्याच कलात्मकतेने रंगवलेले आहेत. आतापर्यंत (१९३५) ही सामाजिक स्वरूपांत येणारी नाटकं दुहेरी वळणाची होती. त्यांपैकी सामाजिक ज्वलंत प्रश्न घेऊन तो रंगवणें हें एक वळण वरच्या नाटकांत आलेले आहेच. दुसरें वळण विनोद व उपहास यांच्या साह्याने सामाजिक दोषांवर कोरडे ओढून जनमनरंजन करणाऱ्या नाटकांत दिसून येतें. संशयकळोळ, म्युनिसिपालिटी, साष्टांग नमस्कार, मी उभा आहे ही प्रसिद्ध नाटकं उदाहरणादाखल सांगतां येतील.

यावरून असें स्थूलपणाने म्हणावयास हरकत नाही की मराठी सामाजिक नाटकांचें प्रतिपाद्य निर्भेळ बुद्धिवादावर अवलंबून नव्हतें. मराठी वाङ्मयांत न आलेला विचार शुद्ध बौद्धिक भूमिकेवरून मराठी सामाजिक नाटकांत आला असें फारसें झालेले नाही. आगरकरांसारख्या द्रष्ट्या लेखकाच्या निबंधांतून जे विचार बाहेर पडले, जो जीर्ण रूढींवर हल्ला झाला, त्याचाच एक पडसाद त्या वेळेपासून मराठी कादंबरी, काव्य व नाटक या प्रभावी ललितवाङ्मयप्रकारांत उमटूं लागला. अधिक स्पष्टपणें असें म्हणतां येईल की पुनर्विवाहाच्या विरुद्ध सनातनी असले तरी सुशिक्षित व सुधारक पुनर्विवाहास अनुकूल होते. अशा परिस्थितींत मतिविकार व प्रेमसंन्यास यांचा जन्म झाला; बालावृद्धविवाह हे फारसे संमत नव्हते अशा अवस्थेंत शारदा लोकप्रिय झालें; हुंज्याच्या चालीविरुद्ध गवगवा फार झाला; बंगाली कुमारीने जाळून घेतलें तेव्हा हाच मुलाचा बाप दिसून आला. मद्यपानाविरुद्ध ओरड पुरातन आहेच; ती एकच प्याल्यामध्ये दिसून आली. त्यामुळे या नाटकांत उत्पन्न झालेले सामाजिक प्रश्न किंवा प्रमेय लोकांना कधीच धक्के देणारे ठरले नाहीत.

त्या सामाजिक नाटकांच्या कलात्मकतेने लोकांना रडविलें, भावनावश केलें, सामाजिक दुष्ट रूढींच्या विरुद्ध उठविलें—परंतु कांही मौलिक विचार करावयास लावला असेल काय ? या दृष्टीनेच पाश्चात्य नाट्यसृष्टींत इन्सेनने क्रांति घडवून आणली. इन्सेनच्या A Doll's House,

Enemy of the People या नाटकांच्या श्रेष्ठत्वाचें मर्म केवळ बाह्य नाट्यतंत्रांत नाही तर अंतरंगांत आहे. Psychological intellectual play असें त्याचें सार्थ वर्णन करतां येईल. एखाद्या सामाजिक प्रमेयाची शुद्ध बौद्धिक, शास्त्रीय व मानसशास्त्रीय भूमिकेवरून छाननी करावयाची, उलटमुलट बाजू argument ने पडताळून घ्यावयाची व सत्याचें कठोर अनपेक्षित दर्शन घडवून समाजाला धक्का (बौद्धिक) द्यावयाचा हें नवनाट्याचें प्रमुख वैशिष्ट्य आहे व त्या दृष्टीनेच स्विनर्टनने इब्सेनची तरफदारी केली. शोसारख्या नाटककाराच्या कृतींत त्याने इब्सेनचा मागोवा घेतला याची कितीतरी उदाहर्णे—Doctors' Dilemma, Mrs. Warren's Professions, Pigmallin या नाटकांतून देतां येतील.

गॉलस्वर्दीची सामाजिक नाटके Joy, Strife, Silver-box यांच्या प्रकृतीची ठेवण आपल्याकडील सामाजिक नाटकांसारखी आहे. त्यांत मूलमूत सार्वत्रिक भावनेला प्राधान्य आहे. आमच्या सुप्रसिद्ध सामाजिक नाटकांतहि भावनात्मकतेलाच प्राधान्य आहे. 'सोन्याचा कळस', 'स्वयं-सेवक', 'घराबाहेर' या गाजलेल्या नाटकांतहि मूलमूत धर्म—दया-सहानुभूति—यांचाच आश्रय नाटककारांनी घेतला. प्रमेयाची चिरफाड करून बौद्धिक चर्चेतून कठोर नग्न सत्य कां उतरलें जाऊं नये? : मराठी सामाजिक नाट्यसृष्टीचें स्वरूप हें असें आहे.

१९३० नंतर पाश्चात्य नाटकांची नवी सामाजिक प्रकृति कळूं लागली व आमचे नाटककार नवें तंत्र योजू लागले. नाट्यमन्वतराने हें श्रेय मिळवलें. पण 'आंधळ्याच्या शाळे'पलीकडे यशाची मजल गेली नाही. अत्रे यांनी फक्त बहिरंग उचललें. गाण्याची बैठक कमी झाली, स्वगतें कमी झाली, एका अंकांत एकच प्रवेश राहिला; परंतु वैचारिक पातळीची उणीव तशीच राहिली. 'जग काय म्हणेल' या नाटकांतहि आर्थिक स्वातंत्र्य स्त्रीला हवें यापेक्षा ते पुढे गेलेले नाहीत. आणि त्यांतहि हा विचार प्रकट होण्याऐवजी अन्य भावना खेळवल्या गेल्या आहेत. रांगणेकर यांनी नाट्यनिकेतन या संस्थेतर्फें नवनाट्याची कल्पना थोडी-

फार आणून दिली. 'कुलवधू' हें त्यांचें सर्वप्रसिद्ध नाटक; परंतु त्याच्यावर Doll's House चा परिणाम अपरंपार झालेला आहे. परंतु तो गृहीत धरूनहि रचनाकौशल्य, मधुर संगीत व व्यक्तिविकासाची धडपड असणाऱ्या प्रमेयाची बौद्धिक पातळी आपणांस मान्य करावी लागेल. कुलवधूचें हें यश अन्य नाटककारांना व नाटकमंडळींना इतकें जाणवेलें की आत्मविकास, स्वतंत्र व्यक्तिजीवन या गोंडस नांवांचा उच्चार करीत कुलवधूचीं भ्रष्ट भावें तयार होऊं लागलीं. नव्या तंत्रमय नाटकाचा एक फॉर्म्युलाच तयार झाला म्हणा ना ! "नाट्यरचनेचे जुने संकेत जाऊन स्वगत, पुष्कळ प्रवेश, बदलते देखावे इत्यादि गळून त्यांऐवजी एकांकी मांडणी, ठोकळ्यासारखा एकच एक—शक्य तर—घराचा देखावा आला, नाटकाची जुनी लांबीरुंदी आटून तें तनितासी बनलें. संगीताचे जलसे वितळून त्यांची जागा हळव्या, कांप्या भावगीतांनी घेतली. माणसें तुमच्या आमच्या पोशाखांत येऊन बोलूं लागलीं. नाटकाच्या आरंभी ट्रेबलखुर्व्यांची धूळ झटकणारा नोकर आणि नाटकाच्या शेवटीं नायिका तिला झेपेल अशा एका कातड्याच्या बॅगेंत एकदोन कपडे फेकून सणक्याने घराबाहेर पडत असली कीं झालें नवें नाट्य—" ज्या या नवनाट्याचें विडंबन प्रा. भट इतक्या तपशीलवार सांगतात, त्या विडंबनाचेच एक भागीदार 'गृहदाह' या कृतीने प्रा. भटांनी व्हावें ही किती दुर्दैवाची कलाटणी !

पण प्रा. भटांनाच तरी दोष कां द्यावा ? आजचें नवनाट्यांतील सामाजिक जीवन म्हणजे एखाद्या कुलस्त्रीने सिनेमा किंवा नाटकांतच शिरणें, तिच्याबद्दल केंड्या उठणें, तिच्या नवऱ्याचें अखेरीस मांडण होणें व त्या स्त्रीने बॅग घेऊन घर सोडणें, हा प्रकार सर्वत्र झाला आहे. याशिवाय कोंकणांतून अचानक वृद्ध आईवडील इत्यादि ठेवणीतलीं रत्नें रंगभूमीवर आणण्याची जी पद्धत खडाष्टकापासून चालू आहे ती पराचा कावळा, कुलवधू, जग काय म्हणेल, स्त्री यांपर्यंत अव्याहत चालू आहे. वास्तविक कुलस्त्रीचा आत्मविकास किंवा व्यक्तिजीवन यावर नाटकांचें प्रमेय उभाराव-

याचें असेल तर त्यासाठी तिने सिनेमा किंवा नाटक याच क्षेत्रांत जाणें आवश्यक आहे काय ? परंतु कुलवधूचा नाट्यमयूर पिसारा उभारून नाचलेला पाहून अन्य नाटकांच्या लांडोरीहि अशा अप्रयोजक नृत्यास तयार झालेल्या आहेत. मराठी रंगभूमि काय किंवा नाट्यसृष्टि काय ही महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण जीवनाशी एकरूप झालेली आहे. महाराष्ट्राची संस्कृति, तिची सामाजिकता तिची राजकीय स्पृहा, तिचा विनोद यांच्या मर्यादा सर्वच लेखकांना महशूर आहेत. अशा वेळीं जे प्रश्न कधी सार्थपणें सामाजिक ठरतव नाहीत त्यांना हाताशी धरून सामाजिक नाटक रचण्यांत मतलब आढळत नाही.

ह. वि. वाडेकर यांनी ' स्त्री ' हें नाटक कुलवधूच्या धर्तीवर रचलें आहे. विनायक मास्तर आजारी पडले म्हणून सुलोचना सिनेमा नटी होते. इतर शिक्षकबंधू- सोले- बोले- टवाळखोरच असतात. त्याच वेळीं विनायकचे आईवडील- म्हाळसा व तात्या- येतात. त्यांना अर्थात्च सुनेचें हें सिनेमांतील पदार्पण पसंत नाही. त्यामुळे सुनेने सिनेमा सोडावा कीं आम्हीं तेथून जावें ? असा प्रश्न उत्पन्न होतो. अखेर विनायकास त्याच्या पत्नीने जो सेवाधर्म प्रकट केला त्याची जाणीव होते व तो तिची बाजू घेतो. आजारीपणांत त्याची नोकरी सुटते. नंतर तीहि नोकरी सोडते- कारण तिची फिल्म पडलेली ठरते. दुसऱ्या अंकांत सुलोचनेने घर सोडलेलें असतें. पण विनायक तिला घरी आणतो.

या कथानकांत भानुमति, देवदत्त, बाप्पा इत्यादि कुलवधूंतील मंडळींचा आपणांस कलाहीन स्वरूपांत भेटतील. नाटक कंपनीचा मालकहि भेटेल. ना घड व्यक्तिरेखन ना घड कथावस्तूची रचना. भाषाशैली अगदी सामान्य आणि रा. वाडेकरांची विनोदविषयक कल्पना ग्राम्यत्वाच्या पलीकडची नाही इतका थिल्लर व असभ्य विनोद यांत आहे. जिज्ञासुंनी मूळ नाटक वाचून काढावें- किंवा अजिबात न वाचणेंच चांगलें ! सोले-बोले म्हणजे कुटाळकंपू- ! पण या परक्यांनी केलेली सुनेची व पर्यायाने मुलाची अप्रतिष्ठा तात्या शांतपणें ऐकून घेतात हेंच विलक्षण !

खुद्द या वृद्ध तात्यांचें भाषण (अंक २) त्यांच्या वयास, नात्यास व संस्कृतीस सोडून आहे.

यानंतर नट व नाटककार म्हणून पुढे येत असलेले 'देवमाणूस'कें नागेश जोशी यांचें 'फुलपांखरें' हें नाटक पाहा. हें यंदाच सुधारलेली आवृत्ति म्हणून प्रसिद्ध होत आहे. प्रसाद, आनंद, शशिकान्त, अविनाश या चार कॉलेजतरुणांच्या जीवनावर हें नाटक आधारलेलें आहे. त्यांच्या जोडीस प्रसादची वहीण रजनी व सट्टेवाजाची वेदरकार मुलगी निशा आहेत. अखेरीस प्रसादचे धनाढ्य चुलते अण्णा व आनंदचे वडील तात्या येतातच.

प्रसादचे चुलते त्यास कमी पैसे घाडतात : हेतु हा की, त्यास थोडेंसे स्वावलंबन करतां यावें व पैशाचा योग्य उपयोग व्हावा. बाकीचे तिथे खुशालचेंडूच आहेत. सर्व नाटकभर क्रिकेटच! सामना चालू आहे. दोन दिवसांचा हा कालखंड घेतलेला आहे. एकाहि विद्यार्थ्यांच्या तोंडून प्राध्यापक, परीक्षा, अभ्यास हे विषय येत नाहीत. उलट हॉटेल, दारूपान, मांसभक्षण, क्रिकेट, पोरीवर पिकेटिंग हेच विषय आहेत. नाटककाराच्या कॉलेजविषयक विकृत कल्पना दिसतात. कदाचित् दहा वर्षांपूर्वी नवजीवन संगीत नाटक मंडळीचें एक 'कॉलेजियन' नांवाचें नाटक होतें. तिच्या परिणामाचें हें नटावरील फळ असावें. कथावस्तूस ना गति ना स्थिति, भाषेत ना हास्य ना गांभीर्य—असें हें नाट्यहीन सामान्य नाटक आहे.

खास शालेय विद्यार्थ्यांसाठी म्हणून स्त्रीपाठविरहित असें 'नवें पाऊल' हें तीनअंकी नाटक अ. वि. शाळिग्राम यांनी लिहिलेलें आहे. विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण उन्नति होणें जरूर आहे या शिक्षणविषयक ध्येयास अनुसरून एका शिक्षकाने हें नाटक रचलें आहे. विश्वास हा नायक कॉलेजच्या सुट्टीत खेड्यांत घरी आल्यावर बलवंत व देवदत्त या शालेय छोट्या मित्रांच्या सहकार्याने साक्षरताप्रसाराचें कार्य अंगावर घेतो. हेडमास्तर व इतर शिक्षक यांच्या मदतीने तो कार्याची दिशा ठरवतो व लोकांची

मोजदाद, साक्षरतेचें प्रमाण, आर्थिक स्थिति, वैद्यकीय स्थिति यांची पाहणी सुरू होते. केरूनाना हा कॉलेजकुमार खलनायक आहे. त्यास विश्वासचा नांवलौकिक न मानवून तो विश्वासच्या आजोबांना- आबासाहेबांना- इनामदारांना-विश्वासच्या विरुद्ध वृत्त देतो. विश्वासच्या साक्षरतेने शेतकरी सज्ञान होऊन बिथरतील असाहि इशारा देतो. केरूनानांचे वडील बाळशास्त्री मुलाचे दुर्गुण ओळखून असतात. ते इनामदारांना सत्य सांगतात; परंतु आबासाहेबांचें मन निवळत नाही व समर-प्रसंगास आरंभ होतो.

साक्षरताप्रसारासाठी शेतकरी-कामकरी लोकांची समा घेतलेली असते. ही समा उधळून देण्याचा नीच कट केरूनाना करतो व त्यासाठी आबासाहेबांकडून पैसे उपटतो. सभेच्या आरंभी निघालेल्या भिरवणुकीवर केरूनाना गुंड सोडतो. मारामारी होते; विलासला जखम होते; पोलीस येतात. कलेक्टरची सभेस सहानुभूति असते. त्याच वेळीं सी. आय्. डी. लोक केरूनानास त्याच्या पूर्वीच्या फसवाफसवीबद्दल पकडतात. आबासाहेबांना सत्य कळतें व विश्वासच्या कार्यास पैसा देऊन शेवट गोड होतो.

नाटकांत एकंदर गुंतागुंत अशी कांही नाही. पात्रांचे स्वभावहि धोपट रंगवलेले आहेत. रचनेंत नाट्यहि नाही व गतीहि (action) नाही. भाषा शाळकरी लेखनाप्रमाणे वाटते. त्यामुळे संवादात्मक स्वरूपाचें हें नाटक उतरलें आहे. विनोद अगदी मामुली स्वरूपाचा- केरोपंताच्या फॅशन्सवर आधारलेला आहे.

खास मुलांसाठी म्हणून जसें हें नाटक आहे तसें खास स्त्रियांसाठी म्हणून सौ. मालतीबाई बेडेकर यांनी 'पारध' हें पुरुषपात्रविरहित चार-अंकी सामाजिक नाटक लिहिलें आहे. रमा या एकाकी परित्यक्ता स्त्रीच्या जीवनावर हें नाटक आधारलेलें आहे. आईचें दारिद्र्य, नवरा विचारीत नाही, सासू-मथुराबाई-दाराशीं उभी करीत नाही, चिमुकला विनायक याची जबाबदारी अंगावर, अशी ही परित्यक्ता केतकी नांवाच्या फॅशनेबल स्त्रीकडे स्वयंपाकास राहते. रमा व केतकी या दोघांचे पति

वकील असतात. त्यामुळे रमेने नेमकें केतकीकडेच राहणें मथुरावाईस पटत नाही म्हणून ती स्वतःच्या सुनेच्या चारित्र्यावर शितोडे उडवून तिला गांवांतून पळवून लावण्याचा चंग बांधते. केतकी ही स्वैर स्वातंत्र्य, फॅशन यांच्या आचरट चाळ्यांस बळी पडल्यामुळे नट्टापट्टा करून घराबाहेर भटकते. अर्थातच नवऱ्याकडे व मुलांकडे तिचें दुर्लक्ष होतें. यांचें सर्वच काम रमेवर पडतें आणि त्यामुळे त्या नवऱ्याचें रमेकडे लक्ष जातें. या दुर्दैवाच्या भरीस तिच्यावर केतकीच्या हलगर्जीपणामुळे चोरीचा आळ येतो व तिला त्या घराबाहेर पडावें लागतें. (त्या गांवांत जानकीवाई ही उदार कार्यकर्त्री स्त्रियांची संस्था काढते व तेथे रमेली आश्रय मिळतो.) ती नंतर तिसऱ्या ठिकाणी जाते; पण तेथे घरमालकिणीचा दीर तिच्यावर खानगृहांत हात टाकतो. पुनश्च ती बाहेर पडते. एक वेद्या तिला स्वतःचा व्यवसाय सुचविते; पण तिचा धिक्कार करून ती जानकीवाईच्या आश्रमांत जाते. रमेवरचे आरोप खोटे असले तरी संस्थेवर आक्षेप येतील म्हणून जानकीवाई शंका प्रकट करतात— हाहि आधार पोकळ पाहून रमा तेजस्वीपणाने आश्रम सोडते.

या विविध घटनांतून हिंदू परित्यक्ता स्त्रीचें जीवन विधेवेपेक्षाहि किती विकट झालें आहे याचें करुण दर्शन घडवून आणलें आहे. नाटक स्वतः स्त्रीने लिहिलें आहे, त्यामुळे आपोआपच जिव्हाळा व वास्तवता सर्वत्र वाटते. रमेचें स्वभावचित्र करुण व बाणेदार रंगवलें असून प्रेक्षकांची सहानुभूति तिच्याकडे प्रथमपासून ओढून घेतली आहे. केतकीच्या द्वारें विनोद व उपहास या साधनानी फॅशन्सच्या आतिरेकावर विदारक प्रकाश पाडला आहे. मथुरा-जानकी हीं पात्रें व्यवहारांत आढळणारीं वाटून एकंदर नाट्य वास्तव वाटतें. (सुनंदा, मुली यांची भरती मात्र आवश्यक ठरत नाही.) मूळ कथावस्तु सरस व तिची रचना एका प्रवेशानंतर दुसरा अशी रंगतपूर्ण केली आहे. परित्यक्ता स्त्रीचा प्रश्न पांढरपेशा वर्गांत किती विकट रूप धारण करतो व ह्या स्त्रीची पारघ समाज किती विविध रूपांनी करतो याचा एकच एक वास्तवपूर्ण पण करुण संस्कार वाचकाच्या

सनावर उमटला जातो. नाटकाची भाषा सध्या व पोक्त असून स्त्रियांच्या तोंडी सहज खुलून दिसणारी आहे. केवळ स्त्रियांसाठी असे लेखल लावले आहे— नाही तर बाळासाहेब व रघुनाथराव या वकीलांच्या जोडीस रंगभूमीवर आणले असतें तर हें नाटक अधिक नाट्यमय व आकर्षक झालें असतें. नाट्यवाङ्मय व नाट्यप्रयोग या दुहेरी दृष्टीने हें यशस्वी ठरेल असें म्हणावयास हरकत नाही.

कुलवधू, आशीर्वाद, माझे घर, नंदनवन, वहिनी अशीं नवनाट्यतंत्र-मय नाटके लिहिणाऱ्या रांगणेकरांनी तीन एकांकिका या वर्षी लिहून रंगभूमीवर आणल्या आहेत. सहातासी नाटक एका बैठकीत वाचण्याची अथवा बघण्याची हौस आज नवनट्याने तीन तासांवर आणली असली तरी हे तीन तास एकाच वातावरणात असतात त्यामुळे लोकप्रियतेची फारशी ओढोटी नव्हती. परंतु तीन तासांत तीन एकांकिका दाखविण्याचें नाविन्य असलें तरी भरदार भावना वा संस्कार उमटविण्यास हा प्रकार तोकडा पडला आहे. त्यांतहि 'तुझे माझे जमेना' ही एकांकिका अगदीच सामान्य आहे. चाळीतील दोन तरुणांनी वडिलांच्या परवानगीशिवाय रजिस्टर्ड लग्न केलें व दूर विव्हाड करून कांही काळ लोटल्यावर पडदा उघडतो. त्या वेळीं या जोडप्याचा प्रेमकलह चालू असतो. मुलावरचा राग कमी झाल्यामुळे त्याचे आई वडील दोन दिवस राहण्याच्या बेतानें त्यांच्याकडे येतात. नेमकें त्याच कारणासाठी मुलीचे आईवडील त्यांच्याकडे त्याच वेळीं राहावयास येतात. ते येतांच दोघांच्या आईवडिलांचें परस्परांत मांडण सुरू होतें व अखेर दोघांचे आईबाप निघून जातात व पुनश्च हे दोघे उरतात. असें हें सामान्य कथानक आहे. ना कांही आत्रेय विनोद किंवा गंभीर सामाजिक प्रश्न ! फरारी ही नाटिकाहि अगदीच सामान्य वाटते. त्यापेक्षा माधव मनोहर यांनी लिहिलेली फरारी ही बेचाळीसच्या कार्य-कर्त्यांवरील नाटिका, त्यांतील व्यक्तिरेखन, त्यांतील भेदक संवाद, त्यांतील समुद्रकांठचें वातावरण यामुळे उठावदार वाटते.

रांगणेकरांची 'सतरा वर्षे' ही नाटिका (एकांकिका) मात्र अनेक दृष्टींनी उत्तम ठरेल. विवाहपूर्व मातृत्व आलेल्या स्त्रीने शंकररावांशी सतरा वर्षे संसार केला. त्यांची पद्मा सतरा वर्षांची झाली व तिने प्रियकर शोधून काढला; व आईवडिलांना तो दाखवण्यासाठी ती बाहेर पडली. त्याच वेळी शंकररावांनी आपल्या हेडक्लार्कचा १९-२० वर्षांचा मुलगा-भूपाल- आपल्या मुलीसाठी निवडून हेडक्लार्कला मुलगी बघण्यास घरी बोलाविले. हेडक्लार्कचा मुलगा हा रस्त्यांत त्यांस सांपडलेला, व तोच पद्मेने निवडलेला हे सत्य कळतांच शंकररावांची पत्नी हा विवाह मोडून काढते. हेडक्लार्क निराश होऊन परत जातो. आपल्या मैत्रीणीस लग्नपूर्व हा मुद्दा झाला अशी प्रथम संपादणी करून शंकररावादिकांची सहानुभूति ती संपादते व नंतर सतरा वर्षे जे गुपित तिने ठेवले व त्या लंक्याकरवी तिचे पाऊल वाकडे पडले तो इतिहास ती निष्कपटपणे शंकररावांस सांगून शिक्षेस तयार राहते. कटु सत्य व सतरा वर्षे पत्नीचा सहवास या दोन विचारांच्या कार्त्वीत क्षणभर शंकरराव सांपडतो; पण नंतर खोट्या नीतिनियमांची, दांभिक समाजबंधनांची मर्यादा दूर ठेवतो, आपल्या मुलीस बोलावतो व सांगतो की, 'तू निवडलेला मुलगा-भूपाल- हा तुझा माऊ आहे. माझ्या ऐन तारुण्यांत हा मला झाला. दुर्दैवी स्त्रीने हा हेडक्लार्कच्या दारांत टाकला होता.'

शंकररावांनी पत्नीची उणीव स्वतःच्या डोक्यावर घेतली. अत्यंत बुद्धिगम्य, तरल कल्पनामय, भावनोत्कट असे हे नाटक आहे. Psychological, intellectual social problem यांत आहेच पण त्याचे उत्तरही धीटपणे येथे आढळते. पत्नीच्या चुकीबद्दल तिला घरांत राहावयास नालायक ठरवणारा हेल्मर येथे नाही.

सर्व नाटक नाट्यपूर्ण घटनेवर उभारलेले आहे. भाषा धीरगंभीर व गतिमान असून करुणा, उत्कंठा इत्यादि भाव प्रकर्षाने प्रकट होत आहेत.

श्री. बा. रानडे यांनी 'कुंपणावरून' या नांवाचे एक छायानाट्य लिहिले आहे. वरेकरांनी ह्या वेगळ्या नाट्यप्रकारचे सकौतुक विवेचन

प्रस्तावनेत केलेले असले तरी टॅब्लो व त्यास भाषणांची साथ यापलीकडे त्यांत विशेष आढळत नाही. पूर्वी मूक चित्रपटांच्या युगांत पडद्यावर सावल्या अभिनय करीत, चालत, हसत; आज रेडिओवरून होणाऱ्या नाटकांत पात्रे दिसत नाहीत, फक्त भाषणे करतात. या दोन तंत्रांचे हे एक मिश्रण आहे. पांढऱ्या पडद्यावर मागील बाजूने पात्रांच्या छाया उमट-वायच्या व त्यांच्या हालचाली व अभिनय (मुद्राभिनय नव्हे) यांच्या अनुरोधाने इतर पात्रांनी सभाषणे करावयाची ही यांत कल्पना आहे. तंत्राबद्दलच बोलायचे तर बोलपटापेक्षा किंवा सजीव नाटकापेक्षा यात कांही विशेष नाट्यात्मकता व रसोत्कर्ष होतो असे वाटत नाही. उलट रंगभूमीवर हाडांमांसाचे, भावनाचे जिवंत नमुने दिसून एक प्रकारची आस्था प्रेक्षकांना वाटते, ती येथे सावल्यांबद्दल वाटत नाही. दुसरे असे की सावल्यांना आकार लांबीरुंदीचा असला तरी मर्यादितपणाचा (Breadth) नाही. तिसरे असे की सावली एकाची व वाणी दुसऱ्याची यांचा विसंवाद प्रयोगांत होण्याचे भय अधिकच राहणार. फार तर सावल्यांचा व अंधाराचा फायदा घेऊन ट्रिक्स करता येतील- पण ट्रिक्स सीन्स राजा मूरकर नाटक कंपनी काय कमी करीत असे!

सारांश, नवे तंत्र व मंत्र या दृष्टीने छायानाट्यांत केवळ शब्द-नाविन्याखेरीज अन्य कांही नाही.

कवि काजू व प्रदीप हे सखे जुळे भाऊ पण प्रदीप सुंदर तर काजू कुरूप. नेत्रा व पाकोळी या जुळ्या बहिणी पण पाकोळी नटवी व सुंदर तर नेत्रा प्रेमळ पण साधी. काजूला पाकोळीवर प्रेम करावेंचें वाटे पण पाकोळीचें प्रेम होतें प्रदीपवर ! प्रदीप बाँब हल्यांत मेलला तेव्हा तरी पाकोळी स्वतःवर प्रेम करील असे काजूस वाटले. पण अखेर निराशाच झाली. डॉ. विंदुमाधव त्यास प्रयोगशाळेत इंजेक्शन देतात व त्यामुळे काजूस प्रदीपचें रूप प्राप्त होतें. बदलत्या रूपाचा फायदा त्यास मिळतो: पाकोळी प्रेम करूं लागते. परंतु नेमके त्याच वेळी काजूचें सौंदर्य कमी होऊं लागतें व पाकोळी I hate you म्हणून त्याची संभावना करते. नेत्रा मात्र त्याच्यावरील प्रेम

कायम ठेवते व काजूस अंतरंगांचें प्रेम कळतें व तो नेत्राचा स्वीकार करून द्वंद्वगति सुरू करतो. यावरून कथावस्तूचा सहज बोध होईल.

उपसंहार

मराठीतील ऐतिहासिक आणि सामाजिक नाटकांचें स्वरूप हें असें आहे. या समालोचनांत अगदीच नवीन 'लक्षाधीश' किंवा 'बहीणभाऊ', 'पातिव्रत्य' अशीं नाटके गळलीं गेलीं याची जाणीव मला आहे; पण तसें होणें अपरिहार्य ठरतें. या सर्व आढाव्यावरून मराठी नाट्यवाङ्मय संख्येने जरी १०-१५ नाटकांनी वाढलेलें दिसलें तरी गुणांनी तें समृद्ध झालें असेल असें मला म्हणवत नाही. माझी भूमिका नाट्यवाङ्मयाच्या समीक्षकाची आहे : नाट्यप्रयोगाच्या समीक्षकाची नाही व तसा माझा अधिकारहि नाही (किंबहुना त्या दृष्टीनेच गोविंदराव टेंबे या अधिकारी अध्यक्षकी निवड झाली असावी. नाटक हें दृश्यकाव्य आहे आणि वाङ्मयीन मूल्या-प्रमाणेच त्याला प्रायोगिक मूल्याची आवश्यकता आहे. मला वारंवार जें वाटतें तें हें की वाङ्मयीन दृष्ट्या परीक्षकांनी गौरविलेलीं गृहदाह, जन्माचे सोबती, दुसरा पेशवा, पारध इत्यादि नाटके रंगभूमीवर प्रयोगरूपाने कां वारंवार उभीं राहूं नयेत ? त्यांचे प्रयोग करण्याच्या भानगडींत पडूं नये असें भय विविध नाटक कंपन्यांना कां पडलें असावें ? नाटककार, प्रेक्षक आणि नाटक मंडळ्या यांच्या अभिरुचीचा समन्वय घडत नाही का ?

दुसरा एक विचार प्रकट करावासा वाटतो. 'नाटक हें गर्दीसाठी आहे' या तत्त्वानुसार 'लोकनाट्य' 'Peoples Theatre' या संस्थेची उभारणी आहे असें वृत्तपत्रांतून मी वाचतो. जनाभिरुचीस सहज मान्य होणारा नाटकासारखा Democratic form of literature या युगांत मागे कां पडत आहे ? लोकनाट्य, पीपल्स थिएटर या शब्दांनी कांही विकृत कल्पना तर निर्माण होत नाही ना ?

'सशर्ची शिंगे' हा Squaring the Circle चा अनुवाद आहे. परंतु हें नाटक ज्या साम्यवादी भूमिकेवर व कम्युनिझम छेडण्यावर उभारलें आहे, ती प्रचारी भूमिका सामान्य जनतेस आकलन होणारी आहे काय ?

मराठी नाट्यवाङ्मयाकडे साहित्यिक- नवे साहित्यिक- नजर फिरवू लागले आहेत ही भाग्याची गोष्ट आहे. अद्याप उच्च स्थान मिळाले नाही हे खरे पण त्यामुळे मी निराश होत नाही. राष्ट्ररचनेच्या महान कार्याला नाटकासारख्या प्रभावी लोकसाहित्याची किती जरूरी आहे हे मी सांगावयास नकोच. Tomorrow to fresh fields and pastures anew याप्रमाणे नवे प्रांत जिंकित नव्या रचनेने मराठी नाट्य संपन्नच होईल.

कादंबरी : :

— ६ —

गेल्या दिवाळीपासून (१९४६) तों या दिवाळीपर्यंत (१९४७) कादंबरी विभागांत जें प्रकाशन झालें त्याचें समालोचन करण्याचें मी योजिलें आहे. या व्याख्यानानास जी कालमर्यादा आहे ती लक्ष्यांत ठेवूनच हें कार्य करावयाचें आहे. मी अनुवादित कादंबऱ्यांचा परामर्श घेऊं शकणार नाहीं. वस्तुतः अनुवादाच्या रूपाने या वर्षी मराठी कादंबरी विभागांत पुष्कळच चांगली भर पडली आहे. अनुवादविभाग संपन्न होत आहे. केवळ इंग्रजी वा इतर प्रांतभाषा न आल्याने मराठी वाचकांची होणारी कुचंबणा दूर होत आहे. वरेरकर, साने गुरुजी, हडप इत्यादि खंदे लेखक मराठी वाचकांस इतर भाषांतील अविस्मरणीय ग्रंथांचा लाभ करून देत आहेत. त्यांच्या कार्याबद्दल साभिनंदन कृतज्ञता व्यक्त करून मला त्यांचा निरोप घेतला पाहिजे.

अनुवादाचा विभाग वगळल्यावर राहिलेल्या 'स्वतंत्र' विभागांत या कालमर्यादेंत सुमारे चाळीस कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या असें मला वाटतें.

कांही वेळां प्रकाशक प्रकाशनकालच देत नाहीत यामुळे मोठी अडचण होते. मी स्वतः प्रत्येक कादंबरीचा प्रकाशनकाल पाहून छापलेला नसल्यास इतर मार्गाने निश्चित करून निर्णय घेतला. अशा रीतीने सुमारे चाळीस कादंबऱ्या या कालमर्यादेंत येतात. त्यांतल्याहि सर्वच कादंबऱ्यांची चर्चा एक तासांत करणे अशक्य आहे. म्हणून उदाहरणार्थ कांही घेऊन या विभागांतील वाङ्मयाचा आपणांस परिचय करून देणे एवढेंच शक्य आहे.

या चाळीस कादंबऱ्या वाचतांना आणि वाचल्यानंतर ठळकपणे एक गोष्ट लक्षांत येते. ती म्हणजे कादंबरी विभागांतली कलाकुसर. सांगावयाचें तें कांहींहि असो वा कांहींच नसोहि, सांगण्याच्या कलेमध्ये कादंबरीने मोठेंच यश संपादन केलें आहे. स्थूल मानाने ज्याला कादंबरी-लेखनाचें तंत्र म्हणतां येईल त्या बाबतींत आता अगदी नवोदित लेखकहि मोहिनी घालूं शकतात. कादंबरीचा वा प्रकरणाचा आरंभ, शेवट, कलाटणी, गुंतागुंत, उकल इत्यादि सगळें कांहीं आता सिद्ध झालें आहे. कलात्मकतेच्या या भागांतले जे अश्वर्युं हेतू त्यांची तीस चाळीस वर्षांची तज्ज्ञासफल झाली आहे असें त्यांनी व आपणहि समाधान मानावयास हरकत नाही. कादंबरी हातीं घेतल्यावर खाली ठेवत नाही असें खरोखरच ज्यांच्याविषयी म्हणतां येईल अशा बऱ्याच कादंबऱ्या मी वाचल्या आणि प्रत्येक वेळीं मी विचार करी की माझ्या मनाला इतका वेळ खेचून धरण्या-इतकें या कादंबरींत होतें तरी काय ? त्या वेळीं मात्र स्वतःच्याच प्रश्नाचें स्वतःलाच उत्तर देणें बऱ्याच वेळां कठीण जाई.

थोडक्यांत म्हणजे कांही वर्षांपूर्वी काय सांगावयाचें हा विचार तहकूब करून कसें सांगावयाचें हें शिकण्यावरच भर देण्याची चळवळ झाली ती फलद्रूप झाली असें म्हणावयास हरकत नाही.

तरी या वर्षांच्या कादंबऱ्यांत खाडेकर नाहीत, माडखोलकर नाहीत, कवठेकर नाहीत आणि असेच या क्षेत्रांत हमखास भेटत आलेले अनेक सहप्रवासी नाहीत.

आता अंतरंगाकडे वळू. त्या बाबतीतहि स्थूल मानाने असे म्हणता येईल की मोवतालच्या जीवनाची प्रतिबिंबे, पडसाद, प्रतिक्रिया, संस्कार इत्यादि कादंबऱ्यांतून दिसतात. मोवतालच्या जीवनांत जे लहान मोठे प्रक्षोभ झाले आणि होत आहेत, जी वैचारिक व प्रत्यक्ष आचारात्मक आंदोलने होतात त्यांकडे कलावंत आस्थेवाईकपणे पाहू लागले आहेत.

सर्वसाधारणपणे आपण अद्यापहि ज्याला 'राजकीय' म्हणतो ते थोडे-फार लेखकांनी लक्षांत घेतलेच आहे व त्यासंबंधी आपली मतप्रणालीहि व्यक्त केली आहे. कोठे ती स्पष्टच आहे तरी कोठे ती कादंबरीतील पात्रांच्या सवडीप्रमाणे त्यांच्या चालण्याबोलण्यांत व्यक्त होत आहे.

राजकीय घडामोडी प्रत्यक्ष वा दूरतः कथेंतील पात्रांशी संबद्ध झाल्या आहेत—केवळ त्यांची पुढे चढविली नाहीत. लेखकाने स्वतःचा राजकीय दृष्टिकोन आपल्या कथानकाचा ओघ संभाळून स्पष्टपणे मांडला आहे. लेखक कोणत्या मतप्रणालीविषयी निष्ठा बाळगतो हे या कथोघांत स्पष्ट दिसून येते. हे निहेतुकपणे झाले असेल किंवा होऊ शकते असे मला वाटत नाही. प्रचारवादी या शब्दाने जो तिरस्कार व्यक्त करण्याचा 'सभ्य' मार्ग रूढ होऊ पाहात आहे तसा प्रचारवाद अशा कादंबरीतून नाही. अर्थात् अपवाद असणारच. परंतु त्यांतहि कलेची मर्जी संपादन करूनच मतप्रदर्शन होत आहे. बोधवादाचा घसका घेत घेत कलावादाने बोधवादार्थी चांगले सख्य जमविले आहे. कलावाद की बोधवाद हे एक वेळ महाराष्ट्रांत माजलेले आणि अद्यापहि थोडेफार धुमसणारे भांडण मुळांतच केवळ वादासाठी वाद अशा स्वरूपाचे होते हे या वर्षांच्या कादंबऱ्यांनीहि सिद्ध केले आहे असे मला वाटते. आणि हेच बरोबर आहे. अगदी नैसर्गिक आहे. सुबुद्ध सुसंस्कृत माणसाच्या बाबतीत हे अपरिहार्य आहे.

मला असे वाटल्यामुळेच या कादंबऱ्यांत काय सांगितले आहे हे पाहणे आणि सांगणे हे टीकाशास्त्रास विसंगत नाही. दुसरे असे की, 'कसे' सांगितले आहे ते असे तोंडी इतक्या थोड्या वेळांत सांगणे अशक्य आहे. कसे सांगण्यातील सौंदर्य ज्याचे त्याने अनुभवण्याची गोष्ट आहे.

मी ती अनुभविली. आपणहि त्या आनंदाचा आस्वाद घ्यावा अशी आपणांस मुद्दाम शिफारस करतो.

उदाहरणार्थ, या वर्षांच्या दिवाळीत प्रसिद्ध झालेली प्रा. फडके यांची 'अंजली' ही कादंबरी घ्या. निवेदनकथेच्या सौंदर्याचा मनमुराद आस्वाद आपणांस तेथे घेतां येईल. त्यांनी त्या कादंबरीत आपल्या तंत्रकौशल्याची कमाल केली आहे असें मला वाटलें.

या कादंबऱ्यांतील विचारप्रवाहांचें आता समालोचन करतो. लेखकांचा लिहिण्याचा हेतु काय आणि तो आपल्या म्हणजे वाचकांच्या दृष्टीने कितपत साधला हें आता पाहावयाचें.

विषयवारीने पाहिल्यास बऱ्याच कादंबऱ्यांत वैवाहिक जीवनाची चर्चा आहे. वैवाहिक हाहि शब्द येथे तितका समर्पक नाही. स्त्रीपुरुष-तरुण स्त्रीपुरुषसंबंधाचे जे अनेक प्रकार असतात त्यांपैकी एका प्रकारास वा पर्यवसानास विवाह म्हणतात. या कादंबऱ्यांना 'स्त्रीपुरुषसंबंध' इतकें व्यापक नांव दिलें पाहिजे. तरुण स्त्रीपुरुषांच्या जीवनांत जे नवे नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत त्यांचें जें नवेपण दिसतें तें सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालें आहे.

तरुण स्त्रीपुरुष अविवाहित स्थितीत प्रौढत्व पावतात, वयांत आल्यावर विवाहापूर्वी बराच काळ अनेक निमित्तांनी एकत्र येतात, ही सामाजिक परिस्थिति आहे. या परिस्थितीत मूळच्या नैसर्गिक भावनांचा आविष्कार ज्या पद्धतीने ज्या स्वरूपांत होतो तें कालामानाप्रमाणे नवें आहे. पत्नीवर उत्कट प्रेम असूनहि विवाहबाह्य अशा स्त्रीचा सहवाग लाभल्यामुळे त्या स्त्रीविषयी आकर्षण वाटणें, ओढ वाटणें, प्रेम वाटणें, यांत अनैसर्गिक काय आहे ? हें विवाहबाह्य प्रेमहि पत्नीवरील प्रेम इतकेंच खरें उत्कट असतें, हें कादंबरीकार आवर्जून सांगत आहेत. या दुसऱ्या प्रेमाचा 'वासना', 'मोह' अशा शब्दांनी अधिक्षेप करण्याचें, तें हिणकस लेखण्याचें, कारण नाही हें लेखकांना वाचकांस पटवावयाचें आहे. हें

एक सत्य आहे. अप्रिय असेल, समाजास निषिद्धहि वाटत असेल, पण तें सत्य आहे, तें प्रभावी आहे. त्याचा नुसता धिक्कार करून त्याचे परिणाम टळत नाहीत. नव्या सामाजिक जीवनांत प्रेमाच्या या नव्या अंकुरांना नीट वाट करून दिली पाहिजे. त्या कार्मी अनेक मार्ग आजपर्यंत लेखकांनी दाखविले. मनोवृत्तीचें उन्नयन हा एक मार्ग आहे असें 'अंजली' (प्रा. फडके) या कादंबरीत दाखविलें आहे.

जयंताच्या कुटुंबांत कांही रोगाची बीजे असल्याने तो स्त्रीसहवास टाळतो. आपल्यामुळे दुसऱ्यांना आपल्या कौटुंबिक प्रसादाचा उपद्रव होऊं नये अशी त्याची इच्छा असते. परन्तु शेवटीं रोडिओचा व्यापार करण्याच्या निमित्ताने त्याची अंजलीशी गांठ पडते. अंजलीने जयंतावर एक प्रकारे अतिक्रमण केलें आणि आईवापांच्या विरोधाची पर्वा न करतां त्याच्याशी विवाह केला.

जयंताच्या व्यापाराच्या कांही योजनेंत सहकारी म्हणून मनोहर त्याच्याशी मैत्री करतो. जयंताच्या घरांत उपकारकर्त्यांच्या भूमिकेंत 'नो-हराने प्रवेश मिळविला. तो अंजलीशीं लगट करूं लागला. मनोहरमुळे आपल्या नवऱ्याचें भाग्य उदयास येत आहे हें अंजलीस माहित असल्याने ती मनोहरच्या असभ्य वर्तनाचा जाच सहन करण्याचा प्रयत्न करते. परंतु जयंतास आपल्या या दोस्ताच्या या वृत्तीची कल्पनाहि नसते. शेवटीं एक दिवस अंजली मनोहरला स्पष्टपणें हाकलून देते ! अर्थात् मनोहर याचा सूड घेतो ! जयंत उबघाईस येतो आणि शेवटीं त्यास तुरुंगाचा आश्रय घ्यावा लागतो.

याहि स्थितींत अंजली धिमेपणानें जगत राहते. ती शिक्षकिणीची नोकरी धरते. तेथे शाळेचे मुख्याध्यापक म्हणून माधवशी तिचा परिचय होतो. माधवला अंजलीच्या सहवासाची अतिशय ओढ वाटते. आपल्या सहवासा-मुळेच माधवच्या जीवनांत सुखाचे कांही क्षण येतात याची अंजलीलाहि जाणिव आहे. परंतु ती एक विवाहित स्त्री आहे. नीतीचा विचार तेथे येणें अपरिहार्य आहे. 'प्रेम नीतीला विरुद्ध असलें तरी मन नीतीला गप्प बसवतें'

असें असले तरी अंजली व माधव यांचे मन तितके बनलेले नाही. आपण एकमेकांना मोहांत अडकवीत आहोत याची दोघांनाहि जाणीव आहे. शेवटी अंजली माधवला वासनात्मक मोहावर विजय मिळविण्याची शिक्षा हळू हळू देते आणि त्या दृष्टीने माधवचीहि तयारी होत असते. एकमेकांना स्पर्श करतांना मनाचा प्रक्षोभ होऊं न देणे ही ती तयारी ! हेंच वृत्तीचें उन्नयन होय. असें माधवचें उन्नयन झाल्यानंतर मोहापासून ती दोघे पूर्णपणे निर्धास्त झाल्याचें लेखकाने दाखविलें आहे. पाण्यांत हातांत हात घालून ती बसली आहेत आणि निकट स्पर्शाच्या अशा क्षणीं पूर्वीसारखी त्यांच्या मनाची खळबळ वा शरीराची वेड्यासारखी धरपड होत नाही ! उन्नयनाचें हें स्वरूप मोठें आकर्षक आहे खरें परंतु आपल्या प्रियेच्या सहवासाचा इतक्या शांतपणे माधव आस्वाद घेत असलेला दिसत असला तरी त्याचें उन्नयन झालें आहे यावर विश्वास ठेवणे काठिण जातें. सामाजिक इभ्रत, सामाजिक नैतिक बंधने इत्यादि अडचणींतून वाट काढीत मिळेल तेवढ्या सुवावर दिवस कंठणें हा मनाचा समजुतदारपणा आहे यांत मनावर घातलेले नियंत्रण सुसंस्कृत माणसास शोभेसें आहे. परंतु तेथे उन्नयन हा शब्द फारच बेडौल वाटतो. माधवाच्या मनाची तशी कांही उंची वाढली असती तर अंजलीपासून दूर राहवें लागल्याबद्दल तिच्या व आपल्यामध्ये अभेद्य असे कांही बंध असल्याबद्दल माधव अतिशय उदासीन मनःस्थितीत दिसला नसता ! अंजलीपुढे त्याने उन्नयनाचें नाटक केलें असलें (कारण ती अट पूर्ण करीपर्यंत तिच्या सहवासाचें थोडेंफारहि सुख मिळत होतें तेंहि अशक्य झालें होतें) तरी अंजलीपासून दूर असतांना त्याच्या मनांत जी विलक्षण विषण्णता माजते ती उन्नयनाची निदर्शक नाही ! विवाहित स्त्रींवर प्रेम करणाऱ्या व्यक्तीस त्यांतल्या त्यांत कमीत कमी धोक्याचा असा मार्ग लेखकाने दाखविलेला दिसतो. असे प्रेमसंबंध अपरिहार्य आहेत हें म्हणणें निराळें आणि या प्रेमसंबंधांत उन्नयनाचें वातावरण निर्माण झाल्याचा आभास करणें निराळें. वैवाहिक जीवनांतील व्यावहारिक बंधने म्हणजे 'नीति' संभाळून प्रिय व्यक्तींना एकमेकांना सुखी करण्याची धरपड

करावी; त्यामुळे दुःख थोडेंफार हलकें होईल; परंतु एकमेकांच्या निर्वेध सहवासाच्या सुखाची भरपाई त्याने होत नाही.

अंजलीमध्ये जो त्रिकोण दाखविला आहे (प्रियकर, प्रिया आणि तिचा पति) तसा अनेक कादंबऱ्यांतून यापूर्वीहि दाखविला होता. अद्यापहि तो रंगविला जात आहे. कांही कादंबऱ्यांत विवाहबंधनांनी उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीस मुकाट्याने मान वाकवून प्रिया आणि प्रियकर एकमेकांपासून दुरावलेली दिसतात. तेथे अशी सहवासाची (= मोहाची) परिस्थिति निर्माण होत असतांनाच दोघांची कायमची ताटातूट झालेली दिसते. परंतु अंजलीमध्ये उन्नयनाचा प्रयोग करून प्रिया आपल्या प्रियकरास आश्रय देत आहे असें दिसते. अंजली व माधव यांनी एकमेकांच्या सहवासाचे इतक्या 'शांत'पणे सुख अनुभवणे हे जयंतास (अंजलीच्या पतीस) कितपत मान्य झाले असते हे कादंबरीत कळत नाही. माधवने आपल्या मनावर कमालीचे नियंत्रण ठेवून अंजलीस आपले उन्नयन झाल्याचे दाखविले आहे एवढेच ! तिला विचारीला वाटते आपण माधवला त्याच्या वासना-विकारांवर विजय मिळविण्यास शिकविले ! त्याच्या स्पर्शात मोह उत्पन्न करण्याची शक्ति राहिली नाही !

पण माधवच्या जीवनातील औदासीन्याची तीव्रता मुळीच कर्मा झालेली नाही हे निदान वाचकास स्पष्ट दिसते.

कादंबरीच्या शेवटी प्रिया, प्रियकर आणि पति ही मोठ्या समजूतदारपणे एकत्र नांदतांना दिसतात !

कथावस्तु या दृष्टीने अंजलीत तसा कांही दम नसला तरी प्रा. फडके यांच्या कलेचे वैभवं येथे अगदी उत्कर्षास पोहोचले आहे. चराचराची वर्णने करतांना त्यांनी दाखविलेली सूक्ष्मता अविस्मरणीय आहे. अकारण औदासीन्य उत्पन्न करणारी निसर्गाची वर्णने, मानवी मनांतील विविध भावनांची विविध दर्शने मनसोक्त ध्यावयाची असतील तर प्रा. फडके यांच्याखेरीज ते कोड कोण पुरवणार ! आधुनिक जीवनांत वैवाहिक

संबंधांतून निर्माण होणारे पंचप्रसंग बऱ्याच कादंबऱ्यांतून रेखाटले आहेत. या विषयाने ललितवाङ्मयांत बरीच जागा अडवलेली असते. या वर्षाच्या ललितवाङ्मयांतहि हेच आहे.

पुसलेलीं चित्रें ही सौ. मालतीबाई साठे यांची कादंबरी या सदरांतलीच आहे. नायिकेच्या मनांत स्वतःच्या कर्तृत्वाविषयीच्या मोठमोठ्या आकांक्षा आहेत. त्या पूर्ण होण्यापूर्वीच तिचा एका प्राध्यापकाशी विवाह झाला. प्राध्यापकाचें बौद्धिक जीवन पाहिल्यावर तिला आपलें जीवन जास्तच निरर्थक वाटूं लागलें. पतीच्या बुद्धिवैभवाचें कौतुक करणें आणि त्याला लाभणाऱ्या मानमान्यतेचा अनायासे होणारा लाभ उपभोगणें एवढ्यावर त्या नायिकेचें समाधान होत नाही. रूढ पद्धतीने संसार करण्यांत मग्न असलेल्या तिच्या भैत्रिणीचे संसार ती पाहते. त्यांना एक अनुकूलता नसल्याने त्यांचा कोंडमारा अपरिहार्य म्हणतां येईल परंतु आपल्याला तसें कांही समर्थन करतां येणार नाही हें नायिकेस सारखें वाटत राहतें.

इकडे तिचा रसिक बुद्धिवादी प्राध्यापक पति एका शिष्येच्या सहवासांत जास्त जास्तच रमत जातो. नायिकेच्या डोळ्यांसमोर हें होत आहे. आपले पतिराज हे त्या शिष्येच्या आकर्षणांत जास्त रममाण होत आहेत, हें तिला दिसत असतें. आणि तिचे पतिराजहि एक दिवस स्पष्टच सांगतात की, तुला माझ्या वृत्तीशीं समरस होतां येत नाही त्याला मी काय करणार ? पत्नी जर पतीची बौद्धिक भूक पूर्ण करूं शकली नाही आणि अशी भूक हें जर आधुनिक जीवनाचें लक्षणच आहे आणि ती अपरिहार्य आहे तर पत्नींना कुचंबणा पत्करावी लागणार असा कादंबरीचा एकंदर रोख आहे ! आपण वैवाहिक जीवनाची वैयक्तिक कर्तृत्वाची जीं चित्रें रंगविली तीं अशी पुसट होत गेलीं याचें नायिकेस फारच दुःख होतें. परंतु कादंबरीत तिने आपल्या आकांक्षापूर्तीचे प्रत्यक्ष असे फारसे प्रयत्नच केले नाहीत. पति प्रोत्साहन देत असतांहि, सर्व अनुकूलता असतांहि, तिला कांहीहि बौद्धिक कार्य करतां येऊं नये हें पटत नाही ! नायकाच्या विवाहवाह्य स्त्रीसंबंधाचें

बौद्धिक सहवासाचें समर्थन पटणें जितकें कठीण अहितितिकेंच नाथिकेचें दुःखहि कळणें कठीण आहे !

आधुनिक सुशिक्षितांच्या जीवनांतील वैवाहिक मागाचा थोड्या निराळ्या दृष्टीने विचार करण्याचा प्रयत्न मी माझ्या भूकंप कादंबरीत केला आहे. कांही वर्षापूर्वी लिहिलेल्या 'जीवननृत्य' कादंबरीचा हा उत्तरार्ध आहे.

वैवाहिक जीवनांतील सुखदुःखांचा विचार करणाऱ्या कादंबऱ्या वाचीत असतां मला त्यांत असें दिसून आलें की, वैवाहिक असंतोषाचा विचार करतांना पति हा अरेराव दाखविणें, स्वैराचारी दाखविणें, आणि पत्नी ही त्याची सेवा करण्याची पराकाष्ठा करणारी आणि अतिशय निरपराधी दाखविणें असा जणू काय संकेत ठरल्यासारखा दिसतो. वैवाहिक असंतोषाचें हें एकमेव कारण आहे का? मला असें वाटलें की, वैवाहिक जीवनांतील सुखदुःखांचा विचार यापेक्षा जास्त व्यापक दृष्टीने केला पाहिजे. पति व पत्नी या दोन व्यक्ती व्यक्ति म्हणून आपापल्यापरी अतिशय सुबुद्ध, सुसंस्कृत, विवेकी असूनहि त्यांचें सहजीवन सुखी होऊं शकेलच असें नाही. पत्नीचा किंवा पतीचा कांही अपराध नसतांनाहि वैवाहिक जीवनांत दुःख निर्माण होतें. तें दुःख आजच्या समाजस्थितीत आहे असेंहि मला वाटलें. मी हें कथेच्या द्वारें सांगण्यांचा प्रयत्न केला आहे.

'भूकंप' कादंबरीतील नायकाचा प्रेमविवाह झालेला आहे हें काहींना पटत नाही. परंतु तो सहवासोत्तर विवाह आहे एवढें तरी सर्वांना पटतें. नायकाने आपल्या पत्नीपदासाठी उषेची निवड केली. तिच्यापेक्षा सौंदर्यसंपन्न अशा मुर्लीना त्याने जाणूनबुजून बाजूस केलें. श्रीमंती, उन्मादकारक सौंदर्य इत्यादि गोष्टी बाजूस सारून त्याने 'सौम्य' अशा तरुणीचा स्वीकार केला. दोघांनीहि एकमेकांचा स्वीकार करतांना केवळ तारुण्यसुलभ वृत्तींच्या तृतीपेक्षा एकमेकांच्या कर्तृत्वाचा विकास करण्याची आकांक्षा बाळगली आहे. एकमेकांच्या शारीरिक सहवासाच्या ओढीने जीवनांत नुसती धुंदी वा कर्तृत्वशून्यता येऊं नये अशी दोघेहि काळजी घेत आहेत.

नायकास आपल्या आवडीचे असे कार्यक्षेत्र मिळाले. त्यास मोठ्या उत्साहाने प्रोत्साहन देणाऱ्या नायकेस मात्र असे दिसून आले की, आधुनिक समाजांत स्त्रीच्या विकासास अनुकूल असे कार्यक्षेत्रच नाही. शिक्षकण होणे हे कांही कर्तृत्वाचे समाधान नव्हे असे तिला वाटते ! सुशिक्षित स्त्रिया विवाहोत्तर जीवनांत अशा रीतीने मानसिक बेकारीची दुःखे अनुभवीत आहेत. अर्थात् या अवस्थेची जाणीव असणाऱ्या, बोचणी असणाऱ्या, स्त्रिया संख्येने कमी असतील कदाचित् ! परंतु मला मुख्यतः हे दाखवयाचे आहे की, सुशिक्षित स्त्रीला वैवाहिक जीवनांत असे रिकामपण अनुभवावे लागणे हा तिचाहि दोष नाही; तिच्या पतीचाहि दोष नाही. गृहिणीच्या कर्तव्याचा कितीहि गवगवा केला तरी सुशिक्षित स्त्रीला कर्तृत्वाचे पूर्ण समाधान देण्याइतके त्यांत कांही नाही.

कादंबरीतला नायक हा बौद्धिक व्यवसायाच्या निमित्ताने घराबाहेर राहत असतां एका तरुण स्त्रीच्या सहवासाच्या सुखाविषयी ओढ वाटण्यासारख्या घटना अगदी सहज घडून येतात आणि त्या वेळी तो एकदम घरी परत येतो आधुनिक समाजजीवनांत असे प्रसंग येणे फार शक्य असते. नीति-अनीतीच्या रूढ संकेतांचे बुद्धिजीवी मनावर पुरेसे दडपण राहिलेले नाही. लोकमताचा धाकहि पुरेसा संरक्षक ठरत नाही. अशा स्थितीत आपले 'घर' हेच सुरक्षित ठिकाण आहे, घराबाहेरच्या जीवनांत असा कांही भूकंप होण्याचा संभव दिसतांच घर हीच आश्रयाची एकमेव जागा आहे, हे हि मला सांगायलाचें आहे. आजच्या समाजांतील सुशिक्षित माणूस नीति-अनीतीचा विचार धर्म वा लोकमत याच्यापेक्षा स्वतंत्रपणे करू शकतो. त्याच्या नीतिमत्तेचे श्रेय त्याच्या वैयक्तिक संस्कृतीलाच दिले पाहिजे ! धर्मास तो जुमानीत नाही. लोकमत त्याला डरवीत नाही. भूकंपांतला नायक घराकडे परत येतो यांत हे मला दाखवयाचें आहे. या त्याच्या कुट्या-मुळे माझ्या कांही टीकाकार मित्रांनी त्यास अगदी प्रतिगामी ठरविला आहे ! पण स्वतःच्याच कादंबरीबद्दल इतके विस्ताराने सांगण्याइतका वेळ नाही. मला मिळालेल्या वेळेचा मी असा गैरफायदा घेणे बरे नाही.

म्हणून आता पुढील कादंबरीकडे वळतो. स्त्रीविषयी पुरुषास वाटणारे विवाहबाह्य आकर्षण हा विषय असलेली कोजागिरी ही लहानशी कादंबरी शांता शेळके यांनी लिहिली आहे. नायकास मेहुणीविषयी आकर्षण वाटत गेल्यामुळे पत्नीचा कोंडमारा होत आहे. प्रत्यक्ष आपल्या बहिणीकडूनच आपल्या पत्नीपदावर आक्रमण व्हावे याचा त्या पत्नीस अतिशय संताप येतो. ती शेवटी गृहत्याग करते.

दरम्यान त्या मेहुणीस असे आढळून येते की या माणसाचे आपल्यावर जे प्रेम आहे तो आकर्षणाचा उन्माद आहे. त्याचे अंतःकरण त्याच्या घराशीच निगडित झाले आहे. काही उन्मादक सुखासाठी हा आपल्याला जवळ करणार. नंतर ? नंतर आपल्याला याच्या जीवनांत तसे काही स्थान नाही. हे कळल्यावर ती 'प्रिया' आपल्या बहिणीची क्षमा मागते आणि पतीच्या विवाहबाह्य प्रियाराधनेने उत्पन्न झालेले वादळ शांत होऊन पति-पत्नी आणि मेहुणी गुण्यागोविंदाने राहू लागतात.

स्त्रीविषयी वाटणारे आकर्षण हे नैसर्गिक असते; ते विवाहापूर्वी जसे संभवनीय आहे तसे विवाहोत्तरहि. विवाहोत्तर त्या आकर्षणामुळे उत्पन्न होणारे पेशप्रसंग सोडविताना उन्नयन, कर्तव्य, विवेक इत्यादिकांची जाणीव साहाय्यक होते इत्यादि गोष्टी अशा कादंबऱ्यांतून सांगितल्या आहेत.

या आकर्षणाचे तात्त्विक भूमिकेवरून केलेले आविष्करण श्री. तळवळकर यांनी आपल्या 'मालकंस' कादंबरीच्या द्वारे केले आहे. एखाद्या व्यक्तीविषयी आकर्षण वाटावे, आकर्षणानंतर प्रेम आणि नंतर सहकंपलाभावा, असे होतां होतां प्रेम या कल्पनेवर व विश्वात्मक सौंदर्यावर प्रेम करणे ही परिणामतस्था प्राप्त होणे हा सौंदर्यवाद होय. सौंदर्यवादाचे स्थूल वर्णन श्री. तळवळकर यांनी 'मालकंसा'च्या प्रस्तावनेत केले आहे. पत्नीखेरीज इतर स्त्रीविषयी पतीस आकर्षण वाटणे हे नैसर्गिक आहे. तरुण स्त्री-पुरुषांना परस्परांच्या सहवासाची ओढ वाटतांना ती आपल्या जीवनांत उत्पन्न झालेल्या नैतिक बंधनांचा विचार करू शकत

नाहीत. तो विचार त्यांना थांबवू शकत नाही, इतकें हें अपरिहार्य आहे. या नैसर्गिक आकर्षणाची—सौंदर्याची—उपासना करण्यांतच जीवनास पूर्णत्व लाभेल अशी सौंदर्यवादी माणसाची श्रद्धा आहे.

या उपासनेचा आरंभ स्त्रीसौंदर्योपासनेपासून व्हावा हें साहजिकच आहे. त्याची परिणति ' विश्वात्मक ' झाली पाहिजे. अद्वैताचें एकदम आकलन होत नाही म्हणून साधन म्हणून द्वैताची भूमिका पत्करून सगुणोपासना करावी लागते, तसेंच सौंदर्यवादाचें आहे !

सौंदर्यवादी व्यक्तीच्या उपासक अवस्थेंतील यातनांची ओळख वाचकांस व्हावी असा त्यांचा हेतु आहे. सौंदर्यवादी माणसास उल्लू म्हणून उपेक्षिणें हें मोठें अज्ञान होय. तो एक वाद आहे; तें एक तत्त्वज्ञान आहे. भोगवादाशी त्याचें थोडेंफार साम्य दिसल्यामुळे सौंदर्यवादी व्यक्तीस लोक भोगलोलुप समजण्याची मोठी गफलत करतात. एका तत्त्वज्ञानाविषयी माजलेले हे लोकभ्रम दूर करण्यासाठी मालकंस ही कादंबरी लिहिली आहे. त्यांनी केवळ कथानकावरच विसंबून न राहतां प्रस्तावना व ('यशवंत'च्या दिवाळी अंकांत) एक लेखहि लिहिला. त्यांच्या 'अनुराधा' या ग्रंथांतील सौंदर्यवाद वाचकांस कळना नाही; उलट गैर आणि विकृत समजच माजले. 'मालकंस' नंतर या वादाविषयी वाचकांची समजूत पटेल अशी त्यांना आशा आहे.

या दृष्टीने लेखकानेच केलेल्या मार्गदर्शनाप्रमाणे 'मालकंस' वाचला तर आपणांस सौंदर्यवादाचें कितपत आकलन होतें हें ज्या त्या वाचकाने स्वतःशी विचार करून ठरवावें. मी इतरांच्या वतीने कसलाहि हवाला देऊ शकत नाही. मला स्वतःला काय वाटलें तेवढें थोडक्यांत सांगतां. या-विषयी पुष्कळ विस्ताराने 'यशवंत'च्याच दिवाळीनंतरच्या अंकांत 'गदाधरची कैफियत' या लेखांत मी सांगितलें आहे.

सौंदर्यवादी भाईची सुखदुःखें श्री. तळवळकर यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणें सांगितली आहेत. असा नि इतका प्रामाणिकपणा लेखकाने दाखविणें हे अनेक वेळां धोक्याचें ठरतें. ग्रंथाकडून ग्रंथकाराकडेच वाच-

कांचा लोंढा वळतो ! (अभिप्रायांतून या कादंबरीच्या निमित्ताने असें झालेलेहि दिसलें !) हें सगळें माहीत असूनहि श्री. तळवळकरांनी भाईचें जीवन अत्यंत स्पष्टपणें वाचकांपुढे ठेविलें आहे.

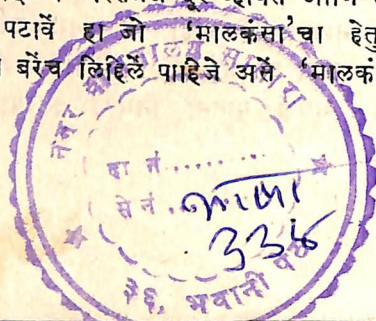
‘मालकंसांत’ला भाई हा असा सौंदर्यवादी आहे. त्याच्या जीवनांत सौंदर्यसंपन्न व्यक्तीने प्रथम प्रवेश केला त्या वेळीं तो वयाने केवळ शाळकरी पोरगा होता. इतक्या लहानपणींच सौंदर्याविषयी विलक्षण आकर्षण वाटणें, त्या व्यक्तीच्या सहवासाबद्दल ओढ वाटणें, दूरतेमुळे उदासीन होणें, हें एखाद्या वाचकास विचित्रहि वाटेल. परंतु त्यावरूनच भाईची ती वृत्ति आहे, वयोमानापुर्तीच मावना नव्हे, हें वाचकास पटावयास हरकत नाही. भाईला यापुढे अनेक सौंदर्यसंपन्न रमणींचा सहवास लाभला हा केवळ योगायोग असेल; परंतु भाई हा भोगवादी नाही. त्याला सहकंप पाहिजे होता. त्या सुंदर सुंदर देहांतील अंतःकरणाचा तो क्रानोसा घेत होता. झेलमकडून सहकंप मिळेल अशी त्यास आशा होती परंतु ती पूर्ण होऊं शकली नाही. निर्वाणीच्या क्षणीं झेलमने कानांवर हात ठेवले. आपल्याविषयी भाईच्या अपेक्षा काय आहेत याचा तिनें कधी विचारहि केला नाही. आपलें अंतःकरण अगदी कोव्या पाटीसारखें असल्याचें ती सांगते ! भाईने झेलमच्या सहकंपाची अपेक्षा केली, परंतु त्याची आराधना त्या अपेक्षापूर्तीवांचून थांबली नाही. झेलमला कांहीहि वाटो, त्याला तिच्याविषयी वाटलें तें वाटतच राहणार ! तो त्याचा धर्म आहे; ती वृत्ति आहे. त्यापायीं आपली पत्नी सुनेला ही दुःखी होत आहे; तिने आपल्याला स्वास्थ्य, स्थैर्य, प्रतिष्ठा यांचा लाभ करून दिला; एकनिष्ठपणें ती आपली सेवा करीत आहे; आपण तिचा विश्वासघात करीत आहोंत, हें सगळें भाईला कबूल आहे. इतर कादंबऱ्यांतील नायकांप्रमाणे तो या विवाहवाह्य आकर्षणाचें उथळ समर्थन करीत नाही. तो तें नाकारीतहि नाही. तो सरळ सांगतो—हें असें आहे खरे पण माझा त्याला इलाज नाही ! सुनेत्राच्या जीवनांत आपल्या सौंदर्यवादी वृत्तीमुळे असह्य यातना निर्माण झाल्या याबद्दल त्यास

अतिशय दुःख होतें, तरी पण तो झेलमबद्दल वाटणारी ओढ लपवीत नाही. हें असें होणें न होणें हें आपल्या हातीं नाही अशी अगतिकता या बाबतीत तो दाखवीत आहे. झेलमखेरीज पूर्णिमा वगैरे स्त्रिया त्यांच्या परिचयक्षेत्रांत आल्या. त्यांच्या सुखवादी वृत्तीबद्दल त्याला त्यांचा थोडा तिरस्कारहि वाटला. तरी त्यांच्या सहवासांत वाटणारें सुख भाईने कुतज्ञपणें स्वीकारलें आहे आणि सहकंप देणाऱ्या स्त्रीहृदयाचा त्याचा शोध चालूच आहे.

ज्या वृत्तीच्या स्त्रियांमध्ये भाईचा हा शोध चालू आहे त्यांच्यांत भाईच्या वृत्तीची, अपेक्षांची, दुःखाची जाणीव असण्याची लायकी नाही हें भाईचा मित्र गदाधर त्यास सांगत आहे. पण भाईला त्याची पर्वा नाही. समानधर्मा मित्र हजरत त्यास धीर देत आहेत की, या पंथांत अशी दुःखें वारंवार आली तरी सहन करीत राहिलें पाहिजे. या पंथांत याच रीतीने जीवनाचें उदात्तीकरण नि सार्थक होत असतें! भाईहि प्रस्तावनेत सांगतो की, आज ना उद्यां आपलें जीवन सफल होईल अशी आपली श्रद्धा आहे!

हें सगळें मान्य करूनहि मला असें म्हणावेंसें वाटतें, भाईस सांगावेंसें वाटतें, की सौंदर्यवादाची फलश्रुति जर तथाकथित आधुनिक अशा सुंदरींच्या सहकंपावरच अवलंबून असेल तर त्या सहकंपाचा शोध करण्याचा भाईचा मार्ग व्यर्थ ठरण्याचाच संभव आहे! निरपेक्ष सौंदर्योपासनेची अवस्था सहकंपाच्या अपेक्षेच्या वरची, पुढची आहे. याच मार्गाने त्या पदापर्यंत जातां येईल अशी जी भाईची श्रद्धा आहे तिचें स्वरूप 'मालकंसा'वरून तरी कळत नाही. 'मालकंसा'त सौंदर्यवादातील तपश्चर्येची ओझरती ओळख फार तर होईल. यातनांची स्पष्ट जाणीव तर होतेच. त्यांतून पार पडण्याचा मार्ग—? भाईसहि अद्याप त्याची कल्पना नाही.

सौंदर्यवादाबद्दलचे गैरसमज दूर व्हावेत आणि तें एक तत्त्वज्ञान आहे असें वाचकांस पटावें हा जो 'मालकंसा'चा हेतु आहे, तो सिद्धीस जाण्यास अद्याप बरेंच लिहिलें पाहिजे असें 'मालकंसा'च्या परीक्षणावरून दिसतें.

आधुनिक वैवाहिक जीवनांतून उत्पन्न होणारे प्रश्न, आधुनिक जीवनां-
तील स्त्री-पुरुषसंबंध, पुरुषाच्या व स्त्रीच्या नैसर्गिक प्रवृत्ति हे व असे
विषय हे ललितवाङ्मयातील मुख्य विषय झालेले आहेत. या वार्षिक
समालोचनप्रसंगी कादंबरी विभागांत तेंच दिसून येत आहे. म्हणून या
पोटविभागाचा इतक्या विस्ताराने विचार केला. विचारप्रवाहाची कल्पना
येण्यासाठी चार दोन कादंबऱ्यांविषयी विस्तार केला. या पोटविभागांत
यापेक्षा कितीतरी जास्त लेखन झाले आहे याची मला जाणीव आहे.
त्याचा पूर्ण परामर्श घेणे मी योजलेल्या कालमर्यादेंत अशक्य आहे. म्हणून
दुसऱ्या पोटविभागाकडे वळतो.

या विभागांत स्त्रीच्या जीवनाचा प्रामुख्याने ऊहापोह केला आहे.
आपल्या समाजपद्धतीने आणि स्त्रीच्या ठिकाणच्या जन्मसिद्ध गुणाव-
गुणांमुळे तिच्या आयुष्याचा कोंडमारा कसा होत आहे हे लेखक-लेखि-
कांनी कथेच्या द्वारे दाखविले आहे.

स्त्रीचे आर्थिक स्वातंत्र्य हा एक आधुनिक प्रश्न आहे. नुसत्या सेवेने
वैवाहिक जीवनांत स्त्रीचा विकास तर राहोच पण संरक्षणहि होत नाही.
कारण पत्नीने केलेली सेवा, त्याग हा आपला हक्कच आहे अशी पतीची-
पुरुषाची- वृत्ति आहे. श्री. बोकील यांच्या 'सखी' या कादंबरीतील
वेणूचा हा अनुभव आहे.

घरांत पांजरपोळांतल्या जनावरासारखे जीवन घालविल्यावर वेणूचा एका
डॉक्टरशी विवाह झाला. तिला जीवनांत पहिल्याने घर मिळाले. डॉ. मधु-
कर यांना वेणूच्या ठिकाणच्या गुणांची जाणीवहि नाही. तो घंघ्याच्या
निमित्ताने एका स्त्रीच्या प्रकरणांत सांपडतो ! वेणू मोठ्या शिताफीने नव-
ऱ्याची उबू वांचवून त्याची सुटका करते. परंतु याबद्दल नवऱ्याला कांहीहि
कृतज्ञता न वाटल्याने तिला आपले जीवन निरर्थक वाटू लागते !

वेणूचे हे दुःख अत्यंत परिणामकारक रीतीने रंगविले आहे. परंतु या
स्थितीत वेणूने आर्थिक स्वातंत्र्याबद्दल केलेला ऊहापोह कथानकास विसंगत
वाटतो. वेणूची जी दुःखे आहेत, ज्या अरेरावीपुढे तिला मान वाकवावी

लागली, ती केवळ तिच्या आर्थिक परावलंबनामुळे निर्माण झालेली नाहीत. ती दुःखे नवऱ्याच्या वृत्तीमुळे निर्माण झालेली आहेत. वेणूला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले तर तिच्या उपजीविकेची सोय होईल, परंतु पतीच्या वृत्तीमुळे होणारा वैवाहिक जीवनातील जो अन्याय तिला भोगावा लागतो त्याचे निराकरण कसे होणार ?

स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याची एक निराळीच बाजू एका कादंबरीत आढळली. 'विजू' ही त्यांची दुसरी कादंबरी लेखकाच्या राजकीय मतासाठी वाचनीय आहे. परंतु तेथे नवी शिक्षणपद्धति या विषयाचा उगाच गवगवा केलेला आहे. शिक्षणसंस्थांची पोलादी चौकट कायम ठेवून आंतल्या व्यक्तींची नुसती खांद्यालट करून आदर्श नागरिक कसे निर्माण होणार कळत नाही. या विषयाखेरीज ४२ ची चळवळ, क्रिप्स योजना वगैरे विषयांवर या कादंबरीत बराच मजकूर आहे. पण तो वाचण्यासाठी मी या ग्रंथास कादंबरी म्हणू शकत नाही.

पति आळशी होईल म्हणून स्वतः अर्थोत्पादन करावयाचे नाही असा निश्चय करणारी नायिका त्या कादंबरीत दिसते. डॉ. चिटणीस यांनी लिहिलेली 'कुसुम' ही ती कादंबरी होय. डॉ. चिटणीस यांच्या दोन कादंबऱ्या या समालोचनाच्या कक्षेत आल्या. त्यांच्या ललिततर लिखाणाबद्दल मला नेहमीच जिज्ञासा वाटते. म्हणून मी कादंबऱ्या या नांवाखाली खपणारी दोन पुस्तके वाचली आणि माझी सर्वप्रकारे निराशा झाली !

स्त्रीजीवनातील दुःखे लेखिका रंगवू लागली की त्यांत जिवंतपणा कसा येतो हे सौ. मालतीबाई दांडेकर यांच्या चञ्चलेख या कादंबरीवरून दिसते. विवाहाच्या प्रथम क्षणापासूनच छानेच्या जीवनाची वातावात सुरू झाली. वधूरीक्षा केली एका तरुणाने आणि पाणिग्रहण केले एका वृद्धाने ! अशी फसवणूक करून तिच्या जीवनाचा ताबा घेणारा तो वृद्ध पतिसुद्धा महारोगी ठरला ! छाना त्याच्यापासून बचाव करण्यासाठी पळून जाते ! परंतु गृहत्याग करतांनाहि पतीची परवानगी घ्यावी लागते ! कायदा असा विचित्र आहे. आणि समाज, लोकमत, कायद्याचा

पाठपुरावा करणार ! नवरा म्हणे 'सभाळावयास' तयार आहे म्हणून छायेस घरी परत गेलेच पाहिजे. अन्नवस्त्राची तरतूद करणे एवढेच नवऱ्याचे कर्तव्य कायद्याने मानले आहे ! छाया अगतिक होऊन घरांत परत येते पण पुन्हां बाहेर पडते. पण त्या वेळपर्यंत देशमुख बिल आले आणि छायेची सुटका झाली ! तिच्या कपाळी लिहिलेला वज्रलेख अशा रीतीने दुरुस्त झाला ! पतीच्या अरेरावीपासून पत्नीला संरक्षण देण्यासाठी कायद्याचा आधार पुरेसा आहे असें लेखिकेने दाखविले आहे. एका लेखिकेनेच या मार्गाविषयी असमाधान व्यक्त केले आहे. स्त्रीजीवनावर इतकी बंधने आहेत की, कायद्याने एखादे बंधन ठिले केले किंवा दूर केले तरी तेवढ्याने स्त्रीची मुक्तता होत नाही. छायेला तिच्या मावशीने काढलेल्या आश्रमांत आधार मिळाला. यांत छायेवर झालेल्या वैवाहिक अन्यायाचे निराकरण होत नाही पतितांसाठी अर्भकालये काढल्याने पतितांचा प्रश्न सुटत नाही, तसेच आहे हे. छायेच्या मुक्ततेच्या मार्गाविषयी वाचकास अशी साशंकता वाटत असली तरी तिच्या वैवाहिक जीवनातील बाबतां-विषयी त्यास पूर्ण सहानुभूति वाटते ! नवरेपणाची ही अरेरावी आपण जोंपर्यंत अगतिकपणे आणि कायदेशीरपणाचा आव आणून बघत राहिलो आहोत तोंपर्यंत स्त्रीच्या जीवनाचा विध्वंस होण्याचे पातक आपल्या शिरावर चढत राहणार ! पुन्हा कायद्याने सामाजिक मते बदलण्याचे कार्य होत नाही. ती बदलण्याचे कार्य अन्यायग्रस्त व्यक्तींनाच करावे लागते. तेवढे धैर्य स्त्रियांमध्ये आले पाहिजे. या कार्यात कायदा त्यांना आणी-वाणीच्या वेळी धीर देईल एवढेच ! सौ. मालतीबाईंनी स्त्रीजीवनातील दुःखाची आपणांस तीव्र जाणीव करून दिली आहे. ती दुःखे वाचतांना आणखी असे वाटते की, इतर बाबतीत कांहीहि असो, वैवाहिक जीवना-तील पुरुषी अरेरावीचे स्वरूप अद्याप पूर्वी होते तसेच आहे ! साच्या माणुसकीचाच जेथे तुटवडा आहे तेथे प्रेम वगैरेच्या अपेक्षांची चर्चा कशाला ? पुरुष लेखकानी रंगविलेले वैवाहिक जीवन आणि स्त्रीलेखिकांनी रंगविलेले वैवाहिक जीवन यांत असा फरक दिसणे हे आश्चर्यकारक नाही

का ! पहिल्यांत थोडेंफार स्वप्नरंजन दिसतें, दुसरें पुष्कळच वास्तव निव्यापक आहे. परंतु त्या वास्तवावरून काढलेले निष्कर्ष तर्कबुद्धीचें दुबळेपण दाखवितात ! असें असले तरी आपलें कौटुंबिक जीवन, त्यांतील स्त्रियांची सुखदुःखे यांची ओळख करून घेण्यास लेखकापेक्षा लेखिकाच जास्त साहाय्यक ठरतात असें वाटतें.

समाजास अस्वस्थ करणारा असा कुमारीमातांचा प्रश्न आहे. या प्रश्नावर श्री. ना. ह. आपटे यांची पांच ते पांच ही कादंबरी आहे. ना. ह. आपटे यांचें कादंबरीकार या दृष्टीने वैशिष्ट्य सर्वश्रुत आहे. आपल्या पांढरपेशा वर्गातील कौटुंबिक जीवनावर त्यांचें विशिष्ट लक्ष आहे. त्या कुटुंबांतील सुशिक्षित स्त्री-पुरुषांच्या आकांक्षा, गुणावगुण आणि त्यांच्या घरांतील वडील मंडळी यांच्यातील संघर्ष कसे दूर होतील याविषयी त्यांना चिंता वाटते. आणि ते संघर्ष टाळून सुखासमाधानाने राहण्याचा हितोपदेश ते आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारे करीत असतात. त्यांच्या कादंबऱ्या ज्यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ झालेला नाही व पाश्चात्य वाङ्मयाच्या प्रत्यक्ष वाचनाचा लाभ होत नाही अशा मुलांमुलींना विशेष प्रिय झाल्या आहेत. कांही तरी बोध देण्याचा हेतु ते स्पष्टपणे आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवूनच लेखन करतात. आणि प्रचलित जीवनांतील सामाजिक प्रमेये सोडविण्याची तळमळ त्यांच्या लेखनांत स्पष्ट दिसते. परंतु नुसत्या तळमळीने हें कार्य साधत नाही. त्यांची ' पांच ते पांच ' ही कादंबरी हें याचें ताजें उदाहरण आहे. मुलीला कौमार्यावस्थेतच मातृत्व घेण्याचा प्रसंग निर्माण होतो. हें कळतांच तिचे आई, वडील, भाऊ सर्वजण तिच्यावर संतापतात. माणिकला मरणाखेरीज, आत्महत्येखेरीज, दुसरा मार्गच दिसत नाही. अशा स्थितीत एकदम घटनांचें घड्याळ उलटें फिरूं लागतें. इतका वेळ स्वस्थ बसलेला भाऊ कोणी तरी त्याला चेतविल्याने जागृत होतो. बाप बंदुक उपसणार तों तेथे गोळीच नसते. आईहि वास्तव्याने विव्दल होते. आणि शेवटीं माणिक वांचते ! कुमारी मातेच्या संरक्षणाचा प्रश्न ' पांच ते पांच ' एवढ्या काळांत किती वेगाने सोडविला आहे !

त्या प्रश्नाचे सामाजिक स्वरूप तर कोठे दिसत नाही. आईबापांचे कुमारीमाता होऊं घातलेल्या मुलीविषयीचे वात्सल्य जागृत करणें असा मोठा सोज्ज्वल मार्ग कादंबरीकारांनी सुचविला आहे. वस्तुस्थिति इतकी सरळ नाही. वैयक्तिक भावनांवरहि नियंत्रण गाजविण्याइतकी सामाजिक रूढ मते प्रभावी असतात आणि त्या वेळी आईबाप पोटाच्या गोळ्याचेहि मरण व्यस्थित अंतःकरणाने पाहात राहतात पण त्यांना क्षमा करूं शकत नाहीत, त्यांना आश्रय देऊं शकत नाहीत. 'समाज' त्यांना तसें करूं देत नाही. हा केवळ आईबापांच्या मायेचा प्रश्न नाही. त्यांचा मताचा आणि त्यांच्यावर नियंत्रण गाजविणाऱ्या सामाजिक रूढ मतांचा प्रश्न आहे ! पण हें सगळें 'पांच ते पांच' एवढ्या वेळांत कसें जमणार ?

लेखनपद्धति या दृष्टीने एक विलक्षण तंत्र या कादंबरीत वापरलें आहे. सिनेरियोचें हें तंत्र आहे असें म्हणतात ! मला तें माहीत नाही. परंतु देशी चित्रपटांत हें येऊं शकेल असें वाटतें. कारण यांत कॉग्रेस, गांधीजी, समाजसत्तावाद, हिंदुमहासभा सगळें कांही झालें आहे ! कथेच्या शेवटी वाचकापुढे एक प्रश्नावली ठेविली आहे. असें बरेच नावून्य या पुस्तकांत आहे. परंतु मुख्य भाग आहे त्याचें स्वरूप वर सांगितलेंच. ४२ ची चळवळ कादंबरीकारांच्या हातून सुटणें शक्यच नाही. अनेक कादंबऱ्यांतील पात्रें या चळवळीच्या वातावरणांतून स्वैरविहार करित आहेत. मला स्वतःला त्या चळवळीची प्रत्यक्ष अशी माहिती फारशी नाही. परंतु त्या चळवळीचे कांही प्रमुख सूत्रधार माझे जिवलग मित्र आहेत. त्यांना मी या कादंबऱ्यांविषयी विचारलें त्या वेळी त्यांनी असें मोठ्या दुःखाने सांगितलें की आमच्या कार्याची यापेक्षा जास्त विटंबना सरकारानेहि केली नाही ! राजकीय कार्यकर्त्यांनी ललितवाङ्मयाची अपेक्षा न करतां त्याची निदान सत्यासत्यापुरती तरी चिकित्सा वेळीच करणें जरूर आहे असें मला वाटतें. लोकमताची इतर दृष्टींनी इतकी कदर बाळगळणाऱ्यांनी ललितवाङ्मयासारख्या परिणामकारक माध्यमाविषयी गाफील असणें बरें नाही असें राजकीय वा सामाजिक कार्यकर्त्यांना नम्रपणें सांगावेंसें

वाटते. तसा कांही संभव नसल्याने ४२ च्या चळवळीचा लेखकांनी मन-
मुराद उपयोग करून घेतला आहे. मगठी वाङ्मयांत वास्तववादाबरोबर
रुचिपालट म्हणून ही अद्भुतता आलेली दिसते.

कादंबरीकारांनी ४२च्या चळवळीचा असा उपमर्द केला आहे
खरा; परंतु त्याबरोबर मला हेंहि सांगितलें पाहिजे की भोवतालच्या जीवनां-
तील विचारप्रवाहांचा आणि घडामोडींचा मुद्दाम विचार करण्याची प्रवृत्ति
या पुस्तकांत दिसून येते. आपलें जीवन या घडामोडींपासून अलिप्त
राहणेंच शक्य नाही, तें तसें राहिलेलें नाही हें कथालेखकांना पटलेलें दिसते.
देशव्यापी घटनांची उपेक्षा करणें शक्य नाही एवढी वास्तवाची जाणीव
ललितलेखकास असणें हें मी स्वागतार्ह समजतां. त्या घटनांचा अर्थ
लावण्याचा प्रयत्न अनेक विचारवंत करित आहेत. ललितलेखकांनीहि आप-
आपल्या मगदुराप्रमाणे प्रयत्न केला. प्रयत्न करण्याच्या इच्छेत प्रामाणिकपणा
आहे पण तो प्रयत्न अयशस्वी ठरला. त्याला विपरीत फळ आलें. याचें कारण
त्या घटनांवर भाष्य करण्यापूर्वी जो अभ्यास लागतो त्याचें महत्त्व त्यांनी
ओळखलें नाही.

या राजकीय घडामोडींचा स्वैर उपयोग कसा होतो हें स्पष्ट करण्या-
पुरता दोन तीन कादंबऱ्यांचा विचार करतो. श्री. हडप हे कादंबरी-
वाङ्मयांत गाजलेले लेखक आहेत. परंतु आपल्या मतप्रचारासाठी कादंबरीस
रावविण्याचा त्यांचा अट्टाहास अलीकडील कांही कादंबऱ्यांतून दिसतो.
उदाहरणार्थ गोदारानी वाचावी. वारल्यांचा प्रश्न अगदी ताजा आहे.
त्यांच्या पक्षाच्या दृष्टीने तो फार महत्त्वाचा आहे हें पाहून श्री. हडप
यांनी आपल्या पंथाच्या त्या प्रश्नाविषयीच्या मताच्या प्रचारासाठी ताडकन्
गोदारानी लिहिली ! मला वाटते त्या कादंबरीविषयी वारल्यांना काय
वाटलें हें कळलें असतें तर बरें झालें असतें. कम्युनिस्ट हेच आपले स्वरे
उद्धारक आहेत हें वारल्यांना पटविण्यासाठी जे काँग्रेसवाले येथे रंगविले
आहेत नि भाई रंगविले आहेत ते त्यांच्या त्यांच्या राजकीय मतप्रणालीचे
प्रातिनिधिक आहेत काय हा पहिला प्रश्न आहे. प्रत्येक पक्षांत

चांगली नि वाईट माणसें असतात. एखाद्या प्रश्नाचा विचार करतांना निरानिराळ्या मार्गाचा वा विचारपद्धतीचा विचार करावा लागतो. श्री. हडप हे आपल्या वाचकांनाहि वारल्यांसारखेच समजत असावेत नाही तर त्यांनी इतकी हातचलाखी केली नसती ! आपल्या स्वीकृत मतप्रचारासाठी आपल्या ठिकाणच्या कलेचा असा उपयोग केल्याने कलेचा तर अधःपात होतोच पण मतप्रसारासहि फारशी मदत होत असेल असें मला वाटत नाही.

श्री. भा. द. खेर यांची क्रांतीच्या वाटेवर ही कादंबरी ४२ च्या वातावरणांतच रंगविलेली आहे. क्रांतिकथांविषयी सामान्यतः मोठे आकर्षण असते खरे; परंतु त्यांत संभवनीयतेचा विचार वर्ज्य आहे असें नाही. या कादंबरीतील रमेश याला जे. पी. चा (जयप्रकाश ?) खास निरोप येण्याइतका तो प्रखर कार्यकर्ता असेल असें त्याच्या हालचालीवरून दिसत नाही. देव परतंत्र आहे म्हणून तो मंगलेशी विवाह करण्याचें तहकूब करतो ! त्याच्या जीवनाशी देशाच्या पारतंत्र्याचा इतका निकट संबंध आहे का ! त्याला सहज एखाद्या वेळीं वाटणें निराळे आणि त्या विचाराने कथानकास बळण लागणें निराळे ! क्रांतीचे वृत्तान्त सर्वश्रुत असतात. त्यांत कल्पनेस ताग देण्याचें कारणच नसतें. त्या वृत्तान्तांची चार दोन व्यक्तींच्या जीवनाशी सांगड घालतांना मानवी मनाचे सर्वसाधारण धर्म पाहिले पाहिजेत. कोणता माणूस काय करूं शकेल याविषयी वाचकासहि कांही समजतेंच. तें अगदीच कसें डावलतां येईल ?

श्री खेर यांनी 'प्रायश्चित्त' ही आपली कादंबरीसुद्धा राजकारणांतील एका ताज्या प्रश्नाच्या रोखानेच लिहिली आहे. तो प्रश्न म्हणजे हिंदुमुसलमानांचे संबंध हिंदु व मुसलमान या दोन जमातींमध्ये जें वैर माजले आहे त्याची बरोबर कारणमीमांसा झाल्याखेरीज त्याचें निराकरण होणार नाही. श्री. भा. द. खेर यांनी आपल्या परीने एक मीमांसा केली आणि निराकरणाचा मार्ग दाखविला. दोन्ही जमातींतल्या तरुणांनी या जातीय वैरापासून अलिप्त राहावयास पाहिजे. त्यांची वृत्ति ही जातिधर्मभेदातीत असूं शकते हें समीर (हिंदु) व शिरीन (मुसलमान) या तरुण-तरुणींच्या जीवनावरून

लेखकाने दाखविले आहे. शिरीनने हिंदूशीच विवाह करण्याचा निश्चय केला आहे. या निश्चयांत वैयक्तिक प्रेमापेक्षाहि दोन जातींमधील ऐक्याचे प्रात्यक्षिक करणे हाच विचार जास्त प्रबळ आहे. परंतु इतकी पूर्वतयारी करून शेवटी त्यांचा विवाह होत नाही. शिरीनच्या वडिलांच्या हातून समीरच्या वडिलांचा खून घडला ! ते दोघे एकमेकांचे जिवलग मित्र असूनहि असे झाले. याचे कारण जातीय दंग्यांचे सूत्रधार जे गुंड त्यांनी तसे त्यांच्यावर दडपण आणले. जातीय दंग्यांचे मूळ कारण जर लेखकास इतके अचूक ओळखतां आले असेल तर कादंबरीचा शेवट कांही निराळा व्हावयास पाहिजे होता. समाजांतिल दोन्ही जमातींतील गुंड शोधून त्यापासून तरुण पिढीस अलिप्त ठेवणे हे मोठे कार्य शिरीन आणि समीर यांच्यापुढे आहे. केवळ आकर्षणापार्थी विवाह करून 'आंतरजातीय' विवाह असे पांघरूण घेणारे ते दोघे नाहीत.

परंतु बापाच्या चुकीचे प्रायाश्चित्त म्हणून शिरीन समीरचा स्विकार करित नाही ! आपल्या हाताने तो आपल्या एका रम्य स्वप्नाचे तुकडे करतो. प्रायाश्चित्ताची ही पद्धति वैयक्तिक दृष्ट्या अतिशय उदात्त आहे. परंतु कादंबरीतले ते प्रमेय नाही. जगांत एक धर्म करण्याची कल्पना अत्यंत घातुक आहे असे शिरीनहि म्हणू लागते ! ही विसंगति सोडली तर जातीय वैमनस्याचे रानटी स्वरूप आणि सत्प्रवृत्त व्यक्तींचाहि त्या पार्थी होणारा विध्वंस याचे अतिशय परिणामकारक विवेचन श्री. खेर यांनी केले आहे. धर्मभेदाच्या त्रिपाचे हे भेसूर स्वरूप एका हिंदुत्वनिष्ठाने रंगविले आहे हे मला विशेष स्वागतर्ह वाटले. वास्तवाची इतकी स्पष्ट जाणीव झाली तर त्यास सुसंगत अनुमाने आज ना उद्यां पटू लागतील अशी आशा वाटू लागते.

राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर श्री. रामतनय यांनी प्रमिलाबेन ही कादंबरी लिहिली आहे. प्रमिलाबेन ही गुजराथी नायिका असल्याने गुजराथी समाजाची वाचकास ओळख करून देण्याचे पुण्य सहज साधतां आले आहे. वडिलांच्या व्यवसायाच्या निमित्ताने प्रमिलेचा मदन नांवाच्या एका मराठा तरुणाशी संबंध येतो आणि

महाराष्ट्रांत तिचें वास्तव्य होतें. त्या निमित्ताने मराठी समाजाचीहि जोड कथानकास मिळाली. असे धागेदोरे जुळवीत लेखकाने कादंबरीत बरीच विविधता आणली आहे. महात्मा गांधींच्या आश्रमांत प्रमिला कांही काळ काढते. तिचा बाप अट्टल सावकार असतो, तो मदनची इस्टेट गिळंकृत करतो, या निमित्ताने गांधीवाद, सावकारशाही हेहि विषय चर्चिण्यास लेखकास निमित्त सांपडलें. दुसऱ्या महायुद्धांत कथानकांतील बेपारी प्रमिलेचा पति नि बाप काळा बाजार करूं लागतात. म्हणून काळ्या बाजारावरहि सडेतोड लिहिण्याची संधि लाभली ! लेखकाने लिहिलेले हे छोटे छोटे निबंध वा ही प्रचलित घडामोडींवरची भाष्ये स्वतंत्रपणें परिणामकारक आहेत. पण यांतच पात्रांची येजा चालू आहे ! दोन्ही गोष्टींचा सांधा न जुळव्यामुळे दोन्ही गोष्टींची गळचेपी होत आहे. कादंबरी म्हणण्यापुरतें कथानक आहे एवढेंच. श्री. रामतनयांचें प्रचलित प्रश्नाविषयांचें विवेचन वाचनीय असतें पण तें कळण्यासाठी कादंबरी म्हणून त्यांचे ग्रंथ वाचणें भाग आहे !

या वर्षांच्या कादंबऱ्यांत अगदी निराळ्या वातावरणाने उठून दिसणारी श्री र. वा. दिघे यांची गानलुब्धा मृगनयना आहे. अद्भुतरम्यतेकडे लेखकांचा ओढा आहे. आणि आपल्या कृतीशी तो प्रामाणिक आहे. त्यामुळे वास्तववादी वाङ्मयाची चलती असलेल्या या काळांतहि श्री. दिघे यांची ही अद्भुतरम्य कादंबरी वाचकास मुग्ध करूं शकते. अद्भुततेची इमारत उभी करावयाची असल्याने त्यांनी इतिहासाचा थोडा आधार घेतला आहे. ग्वाल्लेरचा राजा मानसिंग यास संगीताचें शुद्धीकरण करण्याचें वेड आहे. या कार्यांत मग्न असतां त्याच्या जीवनांत दोन सुंदरी प्रवेश करतात. गुजरी आणि फुलवा या त्या दोन सुंदरी. गुजरीचें गानसौंदर्य आणि फुलवेचें रूपसौंदर्य यांत तो हेलकावत आहे.

शेवटीं गुजरी म्हणजेच मृगनयना हिचा तो स्वीकार करतो आणि तिच्या सहकार्याने भारतीय संगीताचे शुद्धीकरण करण्याचें कार्य तो पूर्ण करतो. या रूक्ष आराखड्यांत कादंबरीतील अद्भुतरम्यतेची ओळख होणें

शक्य नाही. कथानकाचा घागादोरा किती सामान्य आहे हे निदान कलेल. यावर श्री. दिघे यांनी निसर्ग, रमणी आणि संगीत यांच्या बहारदार वर्णनांनी जी करामत केली आहे तोच कादंबरीवाचनांतला खरा आनंद आहे. म्हणून या अद्भुतरम्य कादंबरीचेहि वाचकांनी स्वागतच केले आहे.

‘औट घटकेचे राज्य’ ही या वर्षाच्या कादंबऱ्यांत विशेष लक्ष्यांत राहण्यासारखी कादंबरी आहे. प्रा. शं. गो. साठे यांनी ही लिहिलेली आहे. कलावंतांच्या जीवनांतील संघर्ष त्यांनी अतिशय मार्मिकपणे दाखविला आहे. कलावंतास कलेची उपासना मनसोक्त व्हावी असे वाटत असेल तर त्याला लौकिक जीवनापासून पूर्णपणे अलिप्त राहणे लागते. लौकिक जीवनांतील सुखाच्या मोहांत तो सांपडला तर त्याची कलानिर्मितीस आवश्यक अशी समाधि भंग पावते. कोणत्याहि अर्थाने म्हणा पण असे हे अलौकिक जीवन आहे. ही उघड उघड राजीखुशीने पत्करलेली फकिरी आहे. लौकिकाच्या दृष्टीने तो विचित्र ठरेल, वेडा ठरेल, परंतु ते सर्व पत्करुनही तो कलेची उपासना करीत राहिला तरच त्याच्या जीवनास पूर्तता येईल.

भार्गव हा एक असा अलौकिक कलावंत आहे. त्याचे आईबाप वारल्यानंतर त्याच्या काकाने त्याचे संगोपन केले. त्याने कलेच्या वेडाने घर सोडले आणि तो कलेच्या आनंदांत धुंदू होऊन जीवन घालवीत असता अनंत हा त्याचा एकमेव मित्र त्याची साथ करीत असतो. इंदुने ही वल्ली पाहिल्याबरोबर त्याच्याविषयी तिला विलक्षण आकर्षण वाटले. त्याच्या कलेविषयी तिला फारसे आकलन झाले नाही. त्याच्या व्यक्तित्वावरच ती लुब्ध झाली. जगाच्या दृष्टीने माणसांतून उटलेल्या या थोर कलावंतास आपण पुन्हा माणसांत आणू असा निर्धार तिने केला. परंतु तिने हरप्रकार प्रयत्न करूनही तिला यश आले नाही. एका श्रेष्ठ कलावंताच्या जीवनांत आपणांस प्रवेश मिळाला हा तिचा आनंद क्षणभंगुर ठरला. भार्गवने तिच्यासाठी आपल्या कलेवरचे प्रेम दावून ठेवून तिच्या इच्छेप्रमाणे चार माणसांप्रमाणे वागण्याची तयारीही केली. परंतु शेवटी त्याला तो ताण सहन झाला नाही. त्याने ते

सर्व झुगारून दिले. आपल्या आत्म्यावरची बंधने फेकून तो पुन्हां मुक्त झाला ! प्रा. साठे यांनी कलावंतांच्या या वृत्तीचे स्वरूप वाचकासमोर विशद करतांना अतिशय सूक्ष्मावलोकन केल्याचे पानोपानी दिसते. सामान्यतः विचित्र वाटणाऱ्या या जीवनातील अलौकित्वाची आपणांस या कादंबरीमुळे ओळख होईलच, परंतु अशा जीवनाकडे पाहण्याचा यथायोग्य असा दृष्टिकोन आपल्या ठिकाणी निर्माण होईल. असामान्य जीवनाविषयी विचार करतांना सर्वसाधारण जीवनाचे आडाखे अपुरे पडतात हे नायिकेप्रमाणे वाचकासहि पटू लागते. जीवनाविषयी कांही निराळी दृष्टि देणे हे कलावंतांचे यश प्रा. साठे यांनी या कथेने संपादिले आहे.

एक तासांत जेवढे सांगतां येईल तेवढे मी सांगितले आहे. आणखी बऱ्याच कादंबऱ्या आहेत. पण त्यांचा नुसता उल्लेख करून अनुल्लेखाच्या आरोपांतून व्यवहारतः फार तर सुटतां येईल. परंतु मला इतक्या उथळ आरोपाची भीति वाटत नाही.

या समालोचनावरून मराठी वाङ्मयाचे कादंबरी दालन विविधतेने समृद्ध होत आहे हे आपल्या लक्षांत येईल असे वाटते. लेखक आपापली मतप्रणाली निश्चित करून लिहित आहेत, भोवतालच्या जीवनाशी समरस होण्याचे महत्त्व ओळखू लागले आहेत आणि त्या जीवनातील समस्यांच्या रोखाने आपल्या कलेचा आविष्कार करीत आहेत.

तंत्र आणि भाषा या दृष्टीने मराठीबद्दल निःसंकोचपणे अभिमान बाळगावा असा या ग्रंथांच्या वाचनावरून निर्वाळा देतां येईल.

या निमित्ताने मला जीवनाची विविध दर्शने झाली, विविध भावनांचा तन्मयतेने आस्वाद घेण्याचा आनंद लाभला याबद्दल मी सर्व कलावंतांचे अंतःकरणपूर्वक अमार मानतो. त्यांच्या कलाकृतीविषयी मी माझा असंतोष जरा स्पष्टपणे व्यक्त केला असला तरी त्यांच्या सामर्थ्यावर माझी पूर्ण श्रद्धा आहे. जीवनाचे भाष्यकार म्हणून मी त्यांच्याकडे कृतज्ञपणे वारंवार जातो आणि जात राहीन.

: : प्रा. रा. शं. वार्लिंबे.

टीका : :

— ७ —

गतवर्षी २ डिसेंबर रोजी साहित्य परिषदेच्या वतीने १९४६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या टीकावाङ्मयाचे मी समालोचन केले होते. त्या प्रसंगी मी सर्व वर्षांत निरनिराळ्या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेले टीकालेख, कांही साप्ताहिकांतील टीकालेख व ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झालेले टीकावाङ्मय यांचा समावेश माझ्या समालोचनांत केला होता.

चालू वर्षीहि समालोचनासाठी वरील तीन प्रकारचे टीकात्मक लेखन विचारांत घ्यावे असा पहिला बेत होता. परंतु या वर्षी टीकात्मक ग्रंथांची संख्या अपेक्षेवरि वाढली आहे असे दिसून आले. गेल्या वर्षी टीकात्मक ग्रंथ अवघे चार होते, व त्या सर्वांची पृष्ठसंख्या आठशेंच्या आंतबाहेर होती. यामुळे टीकात्मक ग्रंथांच्या जोडीला मला मासिकांतील लेखनाचा, कांही प्रस्तावनांचा व चार अध्यक्षीय भाषणांचा विस्तृत ऊहापोह करतां आला.

शिवाय, वर उल्लेखिलेल्या चार टीकाग्रंथांपैकी दोन माझे स्वतःचेच असल्यामुळे त्यांचा अगदी थोडक्यांत विचार करणे माझ्याच हातांतले होते; व तसें मी केलें सुद्धा.

पण १९४७ मध्ये मात्र परिस्थिति फारच बदलली आहे. या वर्षी एकंदर दहा टीकाग्रंथ प्रसिद्ध झाले व त्यांची पृष्ठसंख्या २३३२ भरली. या टीकाग्रंथाशिवाय निरनिराळ्या पुस्तकांना थोर लेखकांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनांचा विचार करावयास हवा. अशा पांच तरी प्रदीर्घ प्रस्तावना मला आढळल्या व त्यांची पृष्ठसंख्या जवळ जवळ १७५ भरली. अशा प्रकारें हाच पसारा सुमारे अडीच हजार पृष्ठांचा झाला. या टीकाग्रंथांचें अनेक दृष्टींनी विशेष महत्व असल्यामुळे त्यांची कोणत्याहि प्रकारें उपेक्षा करावयाची नाही असें मी प्रथमच मनाशीं योजून ठेविलें होतें. यामुळे मासिकांतील व साप्ताहिकांतील टीकालेखांचा संपूर्णपणें परामर्श घेण्याची कल्पना तत्क्षणी डोक्यांतून काढावी लागली. परंतु, नंतर तो विचार किंचित् बदलला व बारा महिन्यांत प्रसिद्ध झालेल्या मासिक पुस्तकांपैकी प्रत्येकाचा विचार न करितां केवळ महत्त्वाच्या दिवाळी अंकांचाच तेवढा विचार करावा असें ठरविलें. एकंदर असे सोळा दिवाळी अंक समग्र अवलोकिले. या सोळा दिवाळी अंकांत ज्यांची चर्चा करावयास पाहिजे असे एकूण बावीस लेख आढळले. याशिवाय मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या विद्यमानें प्रसिद्ध झालेल्या दोन मोठ्या खास अंकांचेहि समग्र आलोडन केलें. या दोन अंकांतील एकूण पंधरा टीकालेख विचारार्ह आहेत. यांशिवाय इतरत्र प्रसिद्ध झालेले व मला महत्त्वाचे वाटलेले इतर तीन लेख मी अभ्यासिले. तात्पर्य, ही लेखांची संख्या एकूण चाळीस भरली. या लेखांत समाविष्ट झालेला मजकूर काउन आकारार्ची ६०० पृष्ठें तरी खास भरेल. तात्पर्य, सुमारे ३२०० पृष्ठांचा अत्यंत साक्षेपाने व चिकित्सक वृत्तीने अभ्यास केल्यानंतर मगच या विषयाचें समालोचन करावयास मी प्रवृत्त झालों आहे.

संगीतविषयक लेख

या वर्षी संगीताची निरनिराळ्या अंगांनी चर्चा करणारे सात चांगले लेख मला आढळले. श्री. वसंत शांताराम देसाई यांनी ' न ऐकलेले गायक ' या सदराखाली केशवराव भोसले (' नवयुग ' दिवाळी) व भास्करबुवा बखले (' शंकार ' दिवाळी) यांच्या गायनपद्धतीवर दोन चांगले लेख लिहिले आहेत. " Heard melodies are sweet , but those unheard are sweeter still " या कथ्युक्तीतील कल्पनाच देसाई यांच्या वरील दोन लेखांत आहे. दोघांहि कलावंतांच्या गाण्यांतील खास वैशिष्ट्ये त्यांनी मार्भिकपणे प्रकट केली आहेत. बालगंधर्व व केशवराव यांच्या ' संयुक्त मानापमोनां 'च्या जुन्या आठवणींना त्यांनी जो उजाळा दिला आहे तो कोणाहि सहृदय वाचकाला त्या 'मदिर यक्षभूर्मी'त नेऊन सोडावयास समर्थ आहे. 'साहित्या'च्या नाट्यविशेषांकांत प्रख्यात कलाकोविद श्री. गोविंदराव टेंबे यांचा 'मराठी रंगभूमीवरील संगीताची उक्तांति' हा उत्कृष्ट माहितीने अगदी परिपूर्ण असा लेख आला आहे. शीर्षकांत जरी ' उक्तांति ' असा शब्द आला असला तरी त्याऐवजी ' धर्मांतर ' असा शब्द वापरणे टेंबे आवश्यक मानतात व असे करण्याचे कारणहि त्यांनी पुढे दिले आहे. रंगभूमीवर सर्वच कलांना क्रमीअधिक स्थान असले तरी टेंबे त्या सर्वांत संगीताला ' प्रामुख्य ' देतात हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. संगीताच्या वाचतेत मराठी रंगभूमीच्या अवस्थेचे त्यांनी दोन खंड पाडले आहेत. एक किलोस्करांच्या शाकुंतलापूर्वीचा व दुसरा त्यानंतरचा. आपली रंगभूमि सुरवातीसूनच इतकी संगीतमय कां झाली याविषयी त्यांनी असे कारण दिले आहे की, महाराष्ट्र पराकाष्ठेचा संगीतप्रिय आहे. या संगीतप्रिय महाराष्ट्राला सर्वस्वी गद्य रंगभूमि मानवलीच नसती असे त्यांचे स्पष्ट म्हणणे आहे. गोविंदरावांच्या या मताला सर्वस्वी विरोधी असे मत तात्यासाहेब केळकरांनी याच अंकांत प्रकट केले आहे. ते म्हणतात, " नाट्यकलेचा, अभिनयकलेचा उत्कर्ष जर तुम्हाला पाहिजे असेल तरसंगीताची नाटकांतून हकालपट्टी झाली पाहिजे. • इष्ट

अभिनयाला अथवा भावनेला संगीताची जोड देऊन तो अधिक उत्कट करणं ही गोष्ट फार कठिण आहे आणि माझ्या मते बहुतेक नटांना, नव्या आणि जुन्या, ती साधलेली नाही. हा प्रकारच अस्वाभाविक आहे आणि तो रद्द झाला पाहिजे.' संगीत नसतानाहि कांही नाटकें अत्यंत लोक-प्रिय झालीच ना? असा तात्यासाहेबांचा सवाल आहे. तात्यासाहेब अशा प्रकारे रंगभूमीवरील संगीताला टाकून द्यावयाला तयार झाले असले तरी व. जयकर इतका कठोरपणा दाखविण्यास तयार नाहीत. आटोपशीर, बेतशीर व विशिष्ट भावनाविष्काराला पोषक असे संगीत नाटकांत असावयास त्यांची हरकत नाही. पण गद्य नाटकें महाराष्ट्रीय रंगभूमीवर तग धरित नाहीत असे पाहूनच किलोस्करांनी शाकुंतल लिहिले असे गोविंदराव टेंबे म्हणतात. इतकेच नव्हे तर शाकुंतलांत २०० पद्ये असूनहि 'नाटक रंगले नाही असा आरोप प्रेक्षकांनी केल्याचा दाखला नाही' असे म्हणून ते आपल्या विधानाचे समर्थन करित आहेत.

संगीताची जुनी परंपरा कोल्हटकरांच्या 'वीरतनय' नाटकाने प्रथम मोडली व येथूनच संगीताच्या 'धर्मातरा'चे युग सुरू झाले असे सांगून या नवीन संगीतांत रसोत्कर्षाला डावलून स्वररचनाकौशल्याचाच सर्व महत्त्व मिळाले व यामुळे श्रोत्यांना तानजाजीची विचित्र लजत लागली अशी टेंबे यांनी या धर्मातरित संगीतावर रास्त टीका केली आहे. या धर्मातराच्या बाबतीत नाटककारांइतकेच नष्ट व प्रेक्षकहि कारणीभूत आहेत असा आरोप त्यांनी स्पष्टपणे केला आहे. तात्पर्य, नाटकांतील संगीताच्या अस्तित्वाबद्दल आग्रह धरित असता 'रसानुकूल, सुबोध' पद्यांचे व 'मर्यादित, भावनिष्ठ गायकी'चाच टेंबे यांनी पाठपुरावा केला आहे व भावनोत्कर्षाला मारक ठरलेल्या अतिरिक्त तानजाज संगीताची त्यांनी स्पष्ट निर्भर्सना केली आहे. हे त्यांचे मत जयकरांच्या वर उल्लाखिलेल्या मताच्या आसपास तरी येऊ शकेल असे वाटते.

'दीपावली' या खास अंकांत श्री. केशवराव भोळे यांनी 'संगीतांतील मुसलमानी वृत्ति' या आपल्या लेखांत मुसलमान गवयी संगीताची

किती तन्मयतेने तपश्चर्या करतात याचें मोठें चतुरपणें वर्णन केलें आहे. आपण त्यांची व्यसनैच फक्त पाहतों पण आपल्या कलेशीं संपूर्ण तादात्म्य पावलेले ते खरे कलावंत आहेत हें मात्र विसरतों. मुसलमान गवयांच्या कांही लकबी अनुकरणाच्या पलीकडे आहेत. त्या त्यांच्या त्यांनाच लाभतील. त्यांची तपस्या, त्यांची खानदानी व दरबारी वृत्ति, त्यांचा नाटकी विनय व विलक्षण आत्मविश्वास इत्यादि गुणांमुळेच ते खरे कलावंत ठरले व आपण वरील गुण आत्मसात् न करितां केवळ त्यांच्या व्यसनांचाच तेवढा विचार करतो व यामुळे खरी संगीतोपासना आपल्या गवयांच्या हातून होत नाही असें श्री. मोळे यांचें एकंदर प्रतिपादन आहे. या प्रकरणीं सुप्रसिद्ध विसमिह्ला बंधूंची त्यांनी दिलेली आठवण खरोखरच उद्बोधक आहे.

पण संगीतविषयक या सर्व लेखांपेक्षा प्रा. मंगरूळकर यांचे तीन लेख मला अधिक आवडले. संगीताच्या रसग्रहणाची कांही निराळीच पद्धत मंगरूळकरांनी सुरू केली असून या क्षेत्रांत त्यांची कामगिरी बिनतोड आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. उत्कृष्ट शास्त्रीय ज्ञान असूनहि व तें शास्त्रीय पारिभाषेच्याच द्वारे व्यक्त करूनहि रसिकतेचा उत्कर्ष कसा साधतां येतो हें पाहावयाचें असेल तर मंगरूळकरांचें हें लेखन पाहावें. निरनिराळ्या प्रकारच्या व घराण्यांच्या गायकीतील सूक्ष्म वैशिष्ट्ये ते अनेक सुंदर दाखल्यांच्या व उपमांच्या द्वारे अगदी अतज्जालाहि सहज पटवून देतात. या बाबतीतील त्यांचें कौशल्य असामान्य आहे. 'संगीतांतील व्यक्तित्व' ('संकार' दिवाळी) या लेखांत त्यांनी अनेक गवयांच्या गायकीतील वैशिष्ट्ये व गुणदोष मार्भिकपणें वर्णिले आहेत. या बाबतींत त्यांनी दिलेले दाखले तर संस्मरणीय आहेत. फैय्याजखांचा जोरदार आवाज ऐकतांना "नायगाऱ्याच्या धवधव्याशेजारीं उभे असल्याचा आणि एखादा प्रचंड श्रोत अंगावरून जात असल्याचा" त्यांना भास होतो. फैय्याजखांच्या आवाजांत धुमारा फार असल्यामुळे तो "हातापायांत वाकी-तोडे घातलेल्या भरदार व खानदार मराठमोळ्या स्त्रीप्रमाणें वाटतो;" उलट, अब्दुल

करीमखांचा आवाज “ बारीक कांकणें, डूल, लॅकेट इत्यादि नाजूक अलंकार ल्यालेल्या शहरी कॉलेजकन्यकेसारखा वाटतो.” पंडितराव नगरकरांच्या आवाजांत कांही विशेष लाडिकपणा असल्यामुळे “ तो ऐकतांना वेळीं—अवेळीं, एवढेंच नव्हे, तर घरकामाच्याहि वेळीं निष्कारण लचकणाऱ्या ‘जादा’ वृत्तीच्या तरुणीची आठवण होते.” हे दाखले पुरेसे आहेत असे वाटते.

मार्मिक दृष्टान्त मंगरूळकर ज्याप्रमाणे देऊं शकतात त्याप्रमाणे पराकाष्ठेचा मिस्त्रिलणाहि करूं शकतात. शांता आपटे टीपेचा म्हणजे चौथ्या सप्तकाचा षड्ज नुसता लावतात इतकेंच नव्हे तर टीपेवर त्या मुक्कामहि करतात, “तेव्हा त्यांच्या भीषण विजयाने अंगावर रौद्ररसाचे काटे उभे राहतात” अशी मंगरूळकरांची अनुभूति आहे. बडे गुलामअल्लीखांनी आपल्या आवाजाचा अचाट पल्ला दाखविण्यासाठी एकदा एका नाजूक टुंबरींत मध्य-सप्तकांतल्या बाराच्या बारा सुरांचा आरोहावरोह करून दाखविला, इतकेंच नव्हे तर मंद्र सप्तकांतल्या षड्जापासून आरंभ करून चौथ्या सप्तकाच्या षड्जापर्यंत बारा बारा सुरांचा एक असे ओळीने तीन आरोह करून क्रमाने अवरोह केले या चमत्काराचें वर्णन करतांना मंगरूळकर म्हणतात, “या विलक्षण सर्कसकामाचे त्या कोमल टुंबरींत, प्रियाराघनांत कोव्हाटउड्या मारून दाखविल्याप्रमाणे, काय प्रयोजन होतें हें एक खुदाच जाणे !”

‘विविधवृत्तां’च्या दिवाळी अंकांत फैय्याजखांवर जो लेख त्यांनी लिहिला आहे तोहि असाच उत्कृष्ट आहे. फैय्याजखांचीं सर्व वैशिष्ट्यें वर्णन करून शेवटीं ते म्हणतात; “त्यांच्या गाण्यांत प्राजक्ताच्या फुलाचा नाजूक रंग नाही, शारदीय रात्रीचा सुशान्त गोडवा नाही, करुणाची डूब दिलेला कालिदासीय शृंगार नाही, भवभूतीचा आर्तख नाही. पण तुम्हाला मेघ-गर्जनेंतलें लालित्य पाहायचें आहे काय ? उमरखय्यामचा अस्सल इराणी रुबाया ऐकायचा आहे काय ? पुढे पडलेलें गवत सोंडेने आपल्या पाठीवर उधळून घेणाऱ्या व आपल्याच मस्तींत झुलणाऱ्या हत्तीचें मव्यपण पाहायचें आहे काय ? —मग आफ्ताब्-इ-मोसिकी उस्ताद फैय्याजखां यांच्या

गायनांत हें सर्व भव्य सौंदर्य एकवटलेलें आढळेल.” ‘रोहिणी’च्या दिवाळी अंकांत ‘सतारीचे झंकार’ या नांवाच्या लेखांत मंगरूळकरांनी रविशंकर या तंतकाराच्या कारागिरीचें रसग्रहण याच कौशल्याने केलें आहे. मराठींत तरी हें लेखन अपूर्व आहे.

नाट्यविषयक व रंगभूमिविषयक लेख

या वर्षी नाट्य, रंगभूमि व नाटकांतील भूमिका या विषयावरहि बरेच लेख माझ्या वाचनांत आले. प्रो. पंगु यांनी ‘यशवंत’ च्या दिवाळी अंकांत देवलांच्या ‘दुर्गा’ नाटकावर एक लेख लिहिला आहे. ‘अभिरुची’च्या ‘दिवाळी अंकांत श्री. केशवराव मोळे यांचा फाल्गुनराव, संशय-कल्लोळ व रेवती’ हा उत्कृष्ट लेख आला आहे. प्रथम फाल्गुनरावाचा इतिहास मोळे यांनी दिला आहे. गणपतराव जोशी आश्विनशेटची भूमिका करीत असत ही माहिती नवलपूर्ण आहे. यानंतर ब्रौडसांच्या फाल्गुनरावांच्या भूमिकेचें वर्णन केलें आहे. परंतु या लेखाचें खरें महत्त्व बाल-गंधर्व व रघुवीर सावकार यांनी केलेल्या रेवतीच्या भूमिकेचें मोळे यांनी जें मार्मिक वर्णन केलें आहे त्यांत आहे. गंधर्वांच्या भूमिकेतील गुणदोषांची चर्चा करून सावकारांच्या भूमिकेची वैशिष्ट्ये श्री. मोळे यांनी चांगल्या रीतीने प्रकट केली आहेत. भूमिकेचें रसग्रहण या दृष्टीने या लेखाचें महत्त्व मान्य केलेंच पाहिजे.

‘आजची रंगभूमि’ नांवाचा एक लेख श्री. चिंतामणराव कोल्हटकर यांनी ‘अभिरुची’ च्या दिवाळी अंकांत लिहिला आहे. सध्याच्या नाटक मंडळांच्या प्रयोगांविषयी व कांही नाटकांविषयी थोडीशी चर्चा त्यांनी केली आहे. तर के. नारायण काळ्यांनी ‘साहित्य’ नाट्यविशेषांकांत प्रयोगाच्या समीक्षेवर एक विस्तृत लेख लिहिला आहे. सध्याच्या मराठी रंगभूमीला तज्ज्ञ, रसिक, प्रगतिप्रिय टीकाकाराची किंवा समीक्षकाची जरूर आहे असें प्रथम सांगून ‘वस्तुनिष्ठ मूल्यमापनाच्या द्वारे नाट्यप्रयोगांचा बरे-वाईटपणा प्रक्षकांना समजावून दिला पाहिजे’ असें तें म्हणतात. श्री. काळे नाट्यप्रयोगांच्या श्रेष्ठतेची वस्तुनिष्ठ गमकें आहेत असें स्पष्ट सांग-

तात. नाट्यकलेशी वास्तविक संबद्ध नसलेल्या करमणुकीबद्दलच्या अनेक आगतुक अपेक्षा नाट्यव्यावसायिकांनी प्रेक्षकांच्या मनांत निर्माण केल्या व त्या पुरवल्या हें आपल्या रंगभूमीच्या अवनतीच्या अनेक कारणांपैकी एक कारण आहे असें त्यांचें मत आहे. त्यांचा रोख नाटकांतील संगीतावर असावा असें वाटतें. आणि हें त्यांनी लगेच स्पष्टच सांगितलें आहे. यानंतर प्रयोगपरीक्षण कशास म्हणावें हें सागून श्री. काळे यांनी प्रयोगपरीक्षणासाठी आवश्यक गोष्टी कोगत्या याचें विवेचन केलें आहे. रंगभूमीवर चाललेलें प्रत्येकाला दिसण्याची व ऐकूं जाण्याची आवश्यकता, आवाजाची कमावणी, पुरेशा तालमी, स्वरांचा चढउतार, बोलण्यातील नैसर्गिकता, कथानकांतील व्यक्तींशी पात्रांच्या आचारांची व उचारांची सुसंगतता, कथानकाच्या आविष्करणांत वारतवतेचा आभास उत्पन्न करण्यासाठी पात्रयोजना, पार्श्वभूमिचित्रण, नेपथ्यरचना व वातावरणविचार इत्यादीकडे लक्ष पुरविणें, प्रयोगांतील संकेतांचा विचार इत्यादि गोष्टींचें विवेचन प्रयोगपरीक्षणांत आलें पाहिजे असें श्री. काळे यांनी शेवटी सांगितलें आहे.

‘रोहिणी’च्या दिवाळी अंकांत श्री. रा. ना. नातू यांनी लिहिलेला ‘भारतीय रंगभूमि’ हा सर्वच लेख गोदावरीबाई केतकर यांच्या ‘भारतीय नाट्यशास्त्र’ या प्रसिद्ध ग्रंथावर आधारलेला आहे. त्या ग्रंथातील माहिती अधिक रंजक व्हावी म्हणून तिचा कोणत्याहि तऱ्हेने विपर्यास न करिता ती मालविकाग्निमित्र नाटकाच्या एका काल्पनिक प्रयोगवर्णनाच्या रूपाने येथे माडली आहे. प्राचीन भारतीय रंगभूमीचें व प्रेशागृहाचें स्वरूप कसे होतें याची जिज्ञासा असलेल्यांना हा लेख उपयुक्त वाटेल प्रा. कामत यांनी ‘सोव्हिएट रंगभूमीचे कांही विशेष’ या ‘साहित्य’ नाट्यविशेषांकांतील विस्तृत लेखांत रशियातील सोव्हिएट रंगभूमीच्या नव्या व्यापाची योग्य कल्पना वाचकास दिली आहे. हा लेख भरपूर माहितीने भरला आहे हें खरें असलें तरी ‘मॉस्को आर्ट थिएटर’ सारख्या प्रसिद्ध संस्थेची माहिती त्यांत अगदी आली नाही हें चमत्कारिक वाटतें.

‘विविधवृत्त’ दिवाळी अंकांत ‘मराठी रंगभूमीसाठी मृत्युंजयाची मात्रा’ या आपल्या लेखांत श्री. गोविंदराव टेंबे यांनी रंगभूमीच्या अपकर्षाची मीमांसा केली आहे. श्री. बा. मा. दाभाडे यांनी ‘घनुर्धारी’ दिवाळी अंकांत आधुनिक रंगभूमीच्या स्वरूपाची चर्चा करून आजची आपली नाट्यगृहे भारतीय लोकनाट्याच्या परंपरेस अनिष्ट आहेत असें मत दिले आहे. या नाट्यगृहांत नट व प्रेक्षक यांच्यामध्ये आत्मीयता उत्पन्न होत नाही अशी त्यांची तक्रार आहे. स्टेज व प्रेक्षागृह यांमध्ये अंतर असतां कामा नये, थोडक्यांत प्राचीन भारतीय रंगभूमीप्रमाणे किंवा एलिझबेथच्या काळच्या इंग्रजी रंगभूमीप्रमाणेच आजही रंगभूमीच्या आसपास प्रेक्षक बसण्याची सोय असावी असे त्यांना वाटते. टागोरांनी आपल्या नाटकांसाठी तयार केलेली रंगभूमि अशा प्रकारचीच असते असे सांगून शेवटी श्री. दाभाडे यांनी रवींद्रनाथांच्या ‘कर्ण आणि कुंती’ या नाट्यकाव्याचा मराठी अनुवाद दिला आहे. यांत्रिक युगांतील सुसज्ज अशा आजच्या रंगभूमीचे सामर्थ्य ज्यांनी साक्षात् पाहिले आहे अशा आधुनिक प्रेक्षकांना दाभाडे यांनी वर्णिलेल्या रंगभूमीची थोरवी पटेल असें मूळीच वाटत नाही. शिवाय रंगभूमि व प्रेक्षक यांच्यामध्ये अंतर नसल्यास आत्मीयता उपन्न होते हे त्यांचे म्हणणेहि फारच मर्यादित अर्थाने खरे आहे. मारीच आत्मीयता निर्माण व्हावी असे वाटत असेल तर स्टेजवरच प्रेक्षकांनी बसावे असेहि कोणी म्हणण्याचा खास संभव आहे.

नाट्याशी ज्याचा बराचसा संबंध आहे अशा ‘तमाशा’ या विषयावर श्री. पु. रा. लेले यांनी ‘घनुर्धारी’च्या दिवाळी अंकांत एक उद्बोधक लेख लिहिला आहे. तमाशा हे करमणुकीचे असलेले मराठी माध्यम आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे. आपल्याला मराठी रंगभूमीबद्दल जशी आपुलकी वाटते तशाच प्रकारची आपुलकी तमाशाबद्दलहि वाटली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

टीकात्मक प्रबंध

‘मराठी निबंध’ हा प्रा. म. वि. फाटक यांचा प्रबंध मराठी निबंधाच्या स्वरूपाचा व विकासाचा अभ्यास करून इच्छिणाऱ्या वाचकांस उपयुक्त झाला आहे. मराठी निबंधाची पार्श्वभूमी स्पष्ट होण्यासाठी प्रथम त्यांनी इंग्रजीतील निबंधवाङ्मयाचा धावता इतिहास दिला आहे. त्याचप्रमाणे आजच्या इंग्रजी निबंधाचे थोडक्यांत वैशिष्ट्य सांगून टाकले आहे. यानंतर प्रा. फाटक यांनी निबंध या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे : “ निबंध हा ललितवाङ्मयाचा एक भाग व त्याचे मुख्य कार्य आनंद निर्माण करावयाचा व सहजगत्या विचार प्रकट करावयाचा, हे मान्य केले की मग त्याचे स्वरूप किंवा रचना मनोहर असावी, भाषाशैली आकर्षक असावी इत्यादि उपागें आपोआपच मान्य करावी लागतील.” आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ फाटकांनी निबंधाच्या अनेक इंग्रजी व्याख्या दिल्या आहेत. यानंतर त्यांनी निबंधाचे भिन्न भिन्न प्रकार दिले आहेत. उदाहरणार्थ, उपदेशपर निबंध, ज्ञानप्रसारक निबंध, मतप्रचारात्मक निबंध, व्यक्तिचित्रात्मक निबंध, विनोदी निबंध इ०.

‘मराठी निबंधाचा इतिहास’ या सुमारे ९० पृष्ठांच्या प्रदीर्घ प्रकरणांत फाटकांनी पेशवाईच्या अंतापासून ते अगदी अर्वाचीन काळापर्यंत मराठी निबंधाचा विकास कसा होत गेला याचे उत्कृष्ट विवेचन केले आहे. गेल्या शतकातील वाङ्मयीन घटनांचा हा इतिहास अनेक दृष्टींनी उद्बोधक झाला आहे. सर्वसाधारण वाचकांसहि हा विषय मनोरंजक वाटेल अशा पद्धतीने फाटकांनी त्याची मांडणी केली आहे. शेवटी, मराठी गद्याच्या वाढील निबंध या वाङ्मयप्रकाराचा कितपत उपयोग झाला आहे ते सांगून फाटकांनी हा प्रबंध संपविला आहे. मराठी निबंधासंबंधी सर्व माहिती एकत्र उपलब्ध करून देऊन प्रा. फाटकांनी अभ्यासकास निःसंशय उपकृत करून ठेवले आहे. त्यांनी आपल्या विषयासंबंधी माहितीहि भरपूर गोळा केली आहे; परंतु काही ठिकाणी भाषेची सफाई अधिक असती तर बरे झाले असते असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही.

‘प्रा. माटे : व्यक्ति आणि वाङ्मय’ या प्रा. माटे यांच्या साठाव्या वाढदिवसानिमित्त प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत प्रा. माट्यांच्या वाङ्मयीन कृतींचें रसग्रहण करणारे अथवा परिचय करून देणारे कांही लेख समाविष्ट झाले आहेत. परंतु टीकात्मक वाङ्मय या दृष्टीने हे लेख विशेष आकर्षक झाले नाहीत हें मान्य करणें भाग आहे. प्रा. माट्यांच्या व्यक्तित्वाचें वर्णन करणारे लेखच अधिक सरस उतरले आहेत. या सर्वच लेखांवर सपादकांचा हात फिरणें आवश्यक होतें.

प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांच्या ‘वाङ्मयांतील वादस्थळें’ या पुस्तकांतील सर्वच विवेचन लेखकाच्या व्यासंगाची साक्ष देणारे आहे. वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत चालू क्षणाला जे विवाद्य सिद्धान्त आहेत त्यांची प्रा. कुलकर्णी यांनी केलेली चर्चा प्रत्येकास पटेलच असें वाटण्याचें कारण नसलें तरी त्यांच्या विवेचनांतून निर्माण होणारे कांही मुद्दे इतरांना विचार करावयास लावतील असेच आहेत. प्रा. कुलकर्णी यांचें इंग्रजी टीकावाङ्मयाचें वाचन चौरस आहे याचें प्रत्यंतर या पुस्तकांत ठायीं ठायीं येतें. मर्मग्राही टीकालेखनाचा नमुना या दृष्टीने सदर पुस्तकाचा उल्लेख अवश्य करावा लागेल.

‘मुक्तात्म्यापासून प्रमद्धरेपर्यंत’ या टीकात्मक प्रबंधांत भी स्वतः श्री. माडखोलकरांच्या सर्व- म्हणजे अकरा- कादंबऱ्यांचें विस्ताराने विवेचन केलें आहे. प्रत्येक कादंबरीचें अनेक दृष्टींनी संपूर्ण विश्लेषण केल्यानंतर शेवटीं ५४ पृष्ठांच्या एका प्रदीर्घ निबंधांत माडखोलकरांचें सर्व कादंबरीवाङ्मय वाचून जे विचार मनांत आले ते सविस्तर मांडले आहेत. या प्रकरणांत विशेषकरून माडखोलकरांच्या कादंबऱ्यांत अनेक ठिकाणीं दिसून येणारा भडक, किंबहुना विकृत, शृंगार आणि राजकारण या दोन गोष्टींचा भरपूर उहापोह केला आहे. अनेक कारणांमुळे माडखोलकरांवर कडक टीका करण्याचा प्रसंग या ग्रंथाच्या निमित्ताने मजवर ओढवला हें खरें आहे, परंतु केवळ रसग्रहण करून अथवा कथानकाचा साराश सांगून थांबणें प्रशस्त नसल्यामुळे व कांही मूल्यमापन आवश्यक असल्यामुळे थोडेंसे निर्णायक विवेचन करण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. हें निर्णायक

स्वरूपाचें विवेचन करीत असतां प्रसंगीं कट्टु लिहिणें भाग पडलें असलें तरी सर्वत्र रसग्रहणात्मक विवेचनाची त्याला जोड मिळालेली असल्यामुळे कांही मृदु हृदयाच्या अंध भक्ताखेरीज इतर मर्मज्ञ व रसिक वाचकांना त्यांत कांहीहि आक्षेपाई वाटणार नाही.

‘ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी’ हा प्रा. न. र. फाटक यांचा ११३ पृष्ठांचा प्रबंध कॉलेजमधील वरच्या वर्गांपुढे दिलेल्या व्याख्यानांचा सारांश असला तरी ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासकास तो अनेक दृष्टींनी उपयुक्त वाटेल. सुरवातीसच संत व त्यांचें कार्य याविषयी रूढ असलेल्या कांही गैरसमजुतींचें निराकरण करून फाटकांनी ‘संत’ या शब्दाचा इतिहास व विकास सांगितला आहे. त्यांच्या मते ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व रामदास हे पांचच पुरुष संत या पदवीला शोभणारे झाले. संतांच्या थोरवीचें ज्ञान आज त्यांच्या अनुयायांनी भ्रष्ट केलें असून संप्रदायाच्या बाह्य आचारादि साधनांनाच त्यांनी साध्य ठरविलें. सांप्रदायिकांच्या विवेकशून्य आचरणामुळेच ‘संतांनी देश बुडविला’ असा आक्षेप घेण्यास कांहीना संधि सांपडली असें फाटक म्हणतात. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या एतद्विषयक दूषित पूर्वग्रहाला उचलून धरणारांनी फाटकांच्या या विधानाचा अवश्य विचार करावा.

ज्ञानेश्वरांची भूमिका विशद करतांना प्रा. फाटकांनी तत्कालीन लोकस्थितीच्या निरीक्षणाची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे हें योग्यच झालें. नाथपंथाचें कार्य वर्णित असतां त्यांनी पुढील महत्त्वाचें विधान केलें आहे. “त्या काळीं आजच्याप्रमाणे लोकांचें पोट संकटांत नव्हतें. देव आणि धर्म हे दोन तत्कालीन समाजाचे जिव्हाळ्याचे विषय मुसलमानी आक्रमणामुळे संकटांत होते.” त्यांच्या मते नाथपंथाने जनतेच्या दुरवस्थेचें हें रहस्य ओळखलें व क्षुद्र देवतांची प्रतिष्ठा नष्ट करून विशाल, व्यापक अर्थाच्या देवाकडे लोकांची श्रद्धा जडविली व त्यांना सांघटित केलें. ज्ञानेश्वर हे नाथपंथीय असल्याने त्यांनी हेंच कार्य पुढें चालविलें. इस्लामचा भक्तिमार्ग अत्यंत साधा व त्याचे आचारहि थोडे. यामुळे या नव्या

‘प्रा. माटे : व्यक्ति आणि वाङ्मय’ या प्रा. माटे यांच्या साठाव्या वाढदिवसानिमित्त प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथात प्रा. माट्यांच्या वाङ्मयीन कृतींचें रसग्रहण करणारे अथवा परिचय करून देणारे कांही लेख समाविष्ट झाले आहेत. परंतु टीकात्मक वाङ्मय या दृष्टीने हे लेख विशेष आकर्षक झाले नाहीत हें मान्य करणें माग आहे. प्रा. माट्यांच्या व्यक्तित्वाचें वर्णन करणारे लेखच अधिक सरस उतरले आहेत. या सर्वच लेखांवर सपादकांचा हात फिरणें आवश्यक होतें.

प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांच्या ‘वाङ्मयांतील वादस्थळें’ या पुस्तकांतील सर्वच विवेचन लेखकाच्या व्यासंगाची साक्ष देणारे अहे. वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत चालू क्षणाला जे विवाद्य सिद्धान्त आहेत त्यांची प्रा. कुलकर्णी यांनी केलेली चर्चा प्रत्येकास पटेलच असें वाटण्याचें कारण नसलें तरी त्यांच्या विवेचनांतून निर्माण होणारे कांही मुद्दे इतरांना विचार करावयास लावतील असेच आहेत. प्रा. कुलकर्णी यांचें इंग्रजी टीकावाङ्मयाचें वाचन चौरस आहे याचें प्रत्यंतर या पुस्तकांत ठायीं ठायीं येतें. मर्मग्राही टीकालेखनाचा नमुना या दृष्टीने सदर पुस्तकाचा उल्लेख अवश्य करावा लागेल.

‘मुक्तात्म्यापासून प्रमद्धरेपर्यंत’ या टीकात्मक प्रबंधांत मी स्वतः श्री. माडखोलकरांच्या सर्व- म्हणजे अकरा- कादंबऱ्यांचें विस्ताराने विवेचन केलें आहे. प्रत्येक कादंबरीचें अनेक दृष्टींनी संपूर्ण विश्लेषण केल्यानंतर शेवटीं ५४ पृष्ठांच्या एका प्रदीर्घ निबंधात माडखोलकरांचें सर्व कादंबरीवाङ्मय वाचून जे विचार मनांत आले ते सविस्तर मांडले आहेत. या प्रकरणांत विशेषकरून माडखोलकरांच्या कादंबऱ्यांत अनेक ठिकाणीं दिसून येणारा भडक, किंबहुना विकृत, शृंगार आणि राजकारण या दोन गोष्टींचा भरपूर ऊहापोह केला आहे. अनेक कारणांमुळे माडखोलकरांवर कडक टीका करण्याचा प्रसंग या ग्रंथाच्या निमित्ताने मजवर ओढवला हें खरें आहे, परंतु केवळ रसग्रहण करून अथवा कथानकाचा सारांश सागून थांबणें प्रशस्त नसल्यामुळे व कांही मूल्यमापन आवश्यक असल्यामुळे थोडेंसें निर्णायक विवेचन करण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. हें निर्णायक

स्वरूपाचें विवेचन करीत असतां प्रसंगी कटु लिहिणें भाग पडलें असलें तरी सर्वत्र रसग्रहणात्मक विवेचनाची त्याला जोड मिळालेली असल्यामुळे कांही मृदु हृदयाच्या अंध भक्ताखेरिज इतर मर्मज्ञ व रसिक वाचकांना त्यांत कांहीहि आक्षेपाई वाटणार नाही.

‘ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी’ हा प्रा. न. र. फाटक यांचा ११३ पृष्ठांचा प्रबंध कॉलेजमधील वरच्या वर्गांपुढे दिलेल्या व्याख्यानांचा सारांश असला तरी ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासकास तो अनेक दृष्टींनी उपयुक्त वाटेल. सुरवातीसच संत व त्यांचें कार्य याविषयी रूढ असलेल्या कांही गैरसमजुतींचें निराकरण करून फाटकांनी ‘संत’ या शब्दाचा इतिहास व विकास सांगितला आहे. त्यांच्या मते ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व रामदास हे पांचच पुरुष संत या पदवीला शोभणारे झाले. संतांच्या थोरवीचें ज्ञान आज त्यांच्या अनुयायांनी भ्रष्ट केलें असून संप्रदायाच्या बाह्य आचारादि साधनांनाच त्यांनी साध्य ठरविलें. सांप्रदायिकांच्या विवेकशून्य आचरणामुळेच ‘संतांनी देश बुडविला’ असा आक्षेप घेण्यास कांहीना संधि सांपडली असें फाटक म्हणतात. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या एतद्विषयक दूषित पूर्वग्रहाला उचलून धरणारांनी फाटकांच्या या विधानाचा अवश्य विचार करावा.

ज्ञानेश्वरांची भूमिका विशद करतांना प्रा. फाटकांनी तत्कालीन लोकस्थितीच्या निरीक्षणाची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे हें योग्यच झालें. नाथपंथाचें कार्य वर्णित असतां त्यांनी पुढील महत्त्वाचें विधान केलें आहे. “त्या काळीं आजच्याप्रमाणे लोकांचें पोटा संकटांत नव्हतें. देव आणि धर्म हे दोन तत्कालीन समाजाचे जिव्हाळ्याचे विषय मुसलमानी आक्रमणामुळे संकटांत होते.” त्यांच्या मते नाथपंथाने जनतेच्या दुरवस्थेचें हें रहस्य ओळखलें व क्षुद्र देवतांची प्रतिष्ठा नष्ट करून विशाल, व्यापक अर्थाच्या देवाकडे लोकांची श्रद्धा जडविली व त्यांना सांघटित केलें. ज्ञानेश्वर हे नाथपंथीय असल्याने त्यांनी हेंच कार्य पुढें चालविलें. इस्लामचा मक्तिमार्ग अत्यंत साधा व त्याचे आचारहि थोडे. यामुळे या नव्या

धर्माच्या तडाख्यांतून हिंदु धर्माला वाचविण्यासाठी त्या धर्माचें वळण येथील भक्तिमार्गाला देण्याची आवश्यकता होती. भेदांतच हिंदु समाजाचें मरण आहे हें ओळखून नाथपंथाने भक्तिमार्गांतून सर्व भेदांचें उच्चाटन केलें, महानुभावादि पंथांतील कडवा आग्रह टाळला आणि त्याबरोबरच ब्रह्ममीमांसेतील स्त्रीशूद्रांतील भेदालाहि त्याने टाळा दिला. नाथपंथाच्या कामगिरीचें प्रा. फाटकानी केलेलें हें वर्णन ज्ञानेश्वरीची पूर्वपीठिका लक्षांत घेण्यास उपयोगी पडेल.

ज्ञानेश्वरांनी गीतेचा जो अर्थ लावला आहे तो गतानुगतिक स्वरूपाचा नसून ज्ञानेश्वर हे कर्मयोगाचे कट्टे पुरस्कर्ते आहेत असें फाटकांनी पुनः पुनः आग्रहाने प्रतिपादिलें आहे (पृ. ६, २२, ५८).

यानंतर त्यांनी ज्ञानेश्वरीतील कलाकौशल्याचा विचार केला आहे. ज्ञानेश्वर कवि असले तरी त्यांचें कवित्व केवळ कलेच्या मनोरंजक विलासार्थ नसून त्यांना आपला विषय विशद व गोड करावयाचा होता. परंतु कवित्वाच्या अतिमात्रेने त्यांचें तत्त्वज्ञान लोकांच्या दृष्टीआड झालें असें फाटक म्हणतात.

या प्रबंधांतील एक विवाद्य मुद्दा असा की, ज्ञानेश्वरांनी आरंभी तीर्थयात्रा केली व नंतर ज्ञानेश्वरी लिहिली असावी असें फाटकांनी प्रतिपादिलें आहे. परंतु आपल्या या मताच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी समर्थक पुरावे मात्र दिले नाहीत. दुसरें असें की, ज्ञानेश्वरी ज्या काळी लिहिली त्याच्या पूर्वी मुसलमानी आक्रमणाचे स्पष्ट परिणाम दिसू लागले होते व त्याची जाणीव स्वतः ज्ञानेश्वरांनाहि होती असेंहि त्यांचें म्हणणें आहे (पृ. ३६, ४७, १०८). आणि या आक्रमणाच्या विचारामुळे चालना मिळून मग ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी लिहिली असें फाटकांना प्रतिपादन करावयाचें आहे. म्हणूनच ज्ञानेश्वरांनी अगोदर उत्तरेकडे तीर्थयात्रा केली असें मत मांडणें त्यांना भाग पडलें असावें.

१९२९ सालीं झालेल्या रामदासांसंबंधीच्या गाजलेल्या वादांत प्रा.

फाटकांचा जो विलक्षण अभिनिवेश प्रकट झाला होता त्याचा लेशहि प्रस्तुत प्रबंधांत दिसून येत नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

‘संस्कृत काव्याचे पंचप्राण’ या आपल्या प्रबंधाला डॉ. वाटवे यांनी ९६ पृष्ठांची विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. या प्रस्तावनेत त्यांनी महाकाव्य व महाकवि यासंबंधी तात्त्विक व तंत्रविषयक विवेचन केलें आहे. प्रथम त्यांनी महाकाव्याच्या वाढीचा इतिहास सांगितला आहे. नंतर जुन्या व नव्या महाकाव्यांतील फरक समजण्यासाठी दोहोंचीं स्वरूपें, तंत्रें व उद्देश यांची चर्चा केली आहे. रामायण व महाभारत या महाकाव्यांना ‘आर्ष’ ही संज्ञा देऊन नंतर झालेल्या पंचमहाकाव्यादि काव्यांना ते ‘विदग्ध महाकाव्य’ म्हणतात. यानंतर आर्ष महाकाव्याचें स्वरूप व त्याची सामग्री इत्यादि गोष्टींचें विवेचन आलें आहे. आर्ष महाकाव्याचें स्वरूप वर्णन करित असतां डॉ. वाटवे म्हणतात—“प्राचीन कर्वांचे मानवी जीवन-विषयक कांही विचारहि त्रिकालाबाधित व सिद्धान्तरूप आहेत” (पृ २१). यासारखेंच विधान त्यांनी पुनः एकदा केलें आहे.

विदग्ध महाकाव्याच्या स्वरूपाचें वर्णन करित असतां डॉ. वाटवे यांनी बदलत्या सामाजिक परिस्थितीतील महत्त्वाच्या घटनांचें चांगलें विश्लेषण केलें आहे. अद्भुताविषयीची आसक्ति कमी होऊन समाजाची दृष्टि वास्तवा-भिमुख होऊं लागली; “पूर्वीच्या खऱ्याखुऱ्या प्रत्यक्ष व मूर्त घटनांचें महत्त्व लोपलें व त्याऐवजी आता त्या मूर्त घटनांतील अमूर्त तत्त्वाला प्राधान्य आलें” अशी त्यांची मीमांसा आहे. पण याला अद्भुतांतून वास्तवाकडे प्रगति असें ते कां म्हणतात तें समजत नाही. वास्तविक, महाभारतांत संपूर्ण यथार्थवाद आहे. नंतरच्या कालखंडांत झालेल्या शकुंतलादि नाटकांतूनच या यथार्थवादाची हकालपट्टी झाली हें अगदी स्पष्ट आहे. हा विचार कदाचित् डॉ. वाटव्यांच्या मनांत आलाहि असेल. कारण पृ. ३१ वर ते म्हणतात—“(विदग्ध कवींनी) पूर्वीचें कांही वास्तव आपल्या कल्पनेप्रमाणे कमी केलें व आपल्या काळचें वास्तव जुन्या अद्भुतांत सामील केलें.” हें जर खरें असेल तर अद्भुतावरील श्रद्धा कमी

झाली व समाजाची दृष्टि वास्तवाभिमुख होऊं लागली असें वाटवे म्हणतात त्याचा अर्थ काय ? पुढेहि नवीन कवींनी वास्तव आदर्श केले असें वाटवे म्हणतात. ही नवीन कवींची वास्तवाभिमुखता कशी ? हा यथार्थवाद की आदर्शवाद ? या ठिकाणी कांही तरी घोटाळा झाला आहे खास. कारण पृ. ३५ वर ते पुन्हा म्हणतात—“कालिदासानेहि राम, दशरथ, रघु, सीता इत्यादि व्यक्तींचा व्यक्तिपणा काढून त्याने त्यांना सर्वसामान्य नमुने बनविले, आपले आदर्श केले.” नवीन काव्यांच्या वास्तवाभिमुखतेचा हा पुरावा आहे असें म्हणतां यावयाचें नाही. आणि आर्ष महाकाव्यांतच खरा यथार्थवाद आहे याचा पुरावा स्वतः वाटवे यांनीच पृ. ४२ वर दिला आहे.

महाकवि आत्मनिष्ठ की वस्तुनिष्ठ या महत्त्वाच्या विषयाची नंतर त्यांनी चर्चा केली आहे. आदिकवीत अधिक वस्तुनिष्ठता आहे असें वाटवे म्हणतात. याचाच अर्थ असा की आर्ष महाकाव्यांत अधिक यथार्थवाद आहे.

यानंतर संस्कृत महाकाव्याची लक्षणे व त्यांतील विषयांचा माहिती दिलेली आहे. माघाच्या शिशुपालवधावरील त्यांची पुढील टीका विचारार्ह आहे : “महामारत व भागवत यांत सांगितलेल्या शिशुपालवधकथेचा कोणताहि खोल अर्थ मनार्शी निश्चित न करतां व कोणत्याहि थोर तत्त्वाचें प्रतीकात्मक चित्रण मनार्शी न योजतां माघ हा केवळ बाह्यांगाच्या सुंदर सजावटीमुळे आणि पांडित्य व कल्पकता यांवरच आमच्याकडे उच्च दर्जाचा महाकवि ठरतो” (पृ. ४८).

महाकाव्यांचे देशी अवतार कथन करीत असतां वाटव्यांनी महानुभावांपैकी भास्करभट्ट बोरीकर व नरेंद्र यांच्या विदग्ध काव्यांचा विचार केला आहे. त्यांच्या मतें नरेंद्राचें ‘रुक्मिणीस्वयंवर’ हें मराठीतील ‘सर्वश्रेष्ठ विदग्ध महाकाव्य आहे.’ भास्करभट्ट बोरीकरांच्या ‘शिशुपालवधा’पेक्षाहि त्यांना हें काव्य अधिक सरस वाटतें. एकनाथाचें ‘रुक्मिणीस्वयंवर’ हेंहि त्यांच्या मतें विदग्ध महाकाव्य होय. सामराजाचें ‘रुक्मिणीहरण’ हें नरेंद्राच्या ‘रुक्मिणीस्वयंवरा’नंतरचें दुसऱ्या श्रेणीचें मराठी महाकाव्य आहे असें

त्यांना वाटते. अनेकांना भास्करमठ्याच्या 'शिशुपालवधा'ला हा मोठा अन्याय झाल्या असें खास वाटेल. आणि त्यांचें तें वाटणें मुळीच चूक नाही. डॉ. वाटव्यांनी भास्करमठ्याच्या अप्रतिम काव्याची फारशी बूज राखली नाही असें स्पष्ट म्हणावेंसें वाटते. मुक्तेश्वर, वामन, विठ्ठल, नागेश, सामराज, रघुनाथ पंडित व मोरोपंत हे मराठीतील विदग्ध कवि होत असें वाटवे म्हणतात.

यानंतर अर्वाचीन मराठीतील महाकाव्यांची त्यांनी थोडीशी माहिती दिली आहे. माधव जूलियन व ना. ग. जोशी इत्यादि कवींत त्यांना महाकवित्वाचे कांही अंश दिसतात.

महाकाव्याचें भवितव्य सांगतांना महाकाव्ये यापुढेहि निर्माण होतील असा आशावाद त्यांनी प्रकट केला आहे.

या दीर्घ प्रस्तावनेनंतर वाटव्यांनी संस्कृत विदग्ध पंचमहाकाव्यांचें विस्तृत विवेचन केलें आहे. संस्कृत जाणणाऱ्या वाचकांनाहि हें विवेचन आकर्षक वाटेल. वाटव्यांनी महाकाव्यांची नुसर्तीच कथानके दिली नाहीत तर योग्य तेथे रसग्रहणात्मक विवेचन मोठ्या चातुर्याने केलें आहे व महाकाव्यांतील सौंदर्यस्थळांचा वाचकांना परिचय करून दिला आहे. एकंदरीत प्रस्तावनेतील तात्त्विक चर्चा व प्रत्यक्ष ग्रंथांतील काव्यचर्चा या दोन्ही दृष्टींनी प्रस्तुत प्रबंध मोलाचा झाला आहे.

डॉ. रा. ग. हर्षे यांचा 'ज्ञानदेवी' हा संशोधनात्मक प्रबंध मराठी वाङ्मयाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरेल. Textual Criticism हें एक शास्त्र आहे. अनेक हस्तलिखित प्रतींचा सूक्ष्म अभ्यास करून मूल संहिता निश्चित करणें ही गोष्ट वाङ्मयीन संशोधनाला अत्यंत आवश्यक आहे. ज्ञानेश्वरी एकनाथांनी शुद्ध केली याचा अर्थ असा की तिच्या लेखनकालापासून एकनाथांच्या काळापर्यंत तिच्यांत अनेक पाठभेद निर्माण झाले होते. पण एकनाथांनी शुद्ध केलेली ज्ञानेश्वरी म्हणजे ज्ञानेश्वरांनी सच्चिदानंद बाबाला सांगितलेलीच ज्ञानेश्वरी होय असें म्हणणें संशोधनाच्या अभावीं शक्य नव्हतें. यासाठी एकनाथांच्या पूर्वी लिहिलेली व

ज्ञानेश्वरांच्या काळाला सर्वांत जवळची पोथी सांपडणें अवश्य आहे. अशी पोथी सांपडली तर तिच्यांतील पाठ हे सर्वांत अधिक शुद्ध मानण्यास हरकत नाही हें उघड आहे. अशी पोथी आपल्याला सांपडली आहे असा डॉ. हर्षे यांचा दावा आहे. शके १२७२ (सन १३५०) मध्ये म्हणजे मूळ ज्ञानेश्वरीच्या लेखनकालानंतर अवघ्या साठ वर्षांनीच ही पोथी लिहिली असल्यामुळे तिच्यांतील पाठ हे मूळ ज्ञानेश्वरीतील पाठांवरहुकूम असण्याचा संभव फार मोठा हें ओघानेच आलें. डॉ. हर्षे यांना उपलब्ध झालेल्या विप्रप्रतीतील पाठांच्या आधारे इतर हस्तलिखित पोथ्यांतील पाठांची तुलना करून मूळ संहिता तयार करणें अगदी शक्य आहे हें खरें. आणि त्यांनी असा प्रयत्नहि केला आहे. विप्रप्रतीतील पाठांच्या आधारे त्यांनी सुमारे २५ पोथ्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून पाठ निश्चित करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला आहे.

हें सर्व शास्त्रीय दृष्टीने यांनी केलें असलें तरी त्यांच्या संशोधनांत एक अत्यंत मोठी चूक झाल्यामुळे पाठभेदांच्या निश्चितीचा त्यांनी केलेला साग खटाटोप वायां गेल्यासारखा झाला आहे ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट आहे. जी विप्रप्रत शके १२७२ मध्ये लिहिली आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे तेंच भरपूर पुराव्याच्या जोरावर प्रो. सखारामपंत आपटे यांनी पूर्णपणें खोडून काढलें असून विप्रप्रतीचा काळ १५७२ (म्हणजे हर्षे मृगतात त्यापेक्षा ३०० वर्षे पुढे) हा निश्चित ठरविला आहे. याविषयी प्रो. आपटे यांनी साहित्यपरिषदेंत जें अत्यंत उद्बोधक व्याख्यान दिलें होतें त्या व्याख्यानाला मी स्वतः हजर होतों. कोणत्याहि प्रकारची शंका उरूं नये इतक्या ठाशीवपणें प्रो. आपट्यांनी आपलें म्हणणें सिद्ध केलें. या वेळीं डॉ. हर्षेसुद्धा हजर होते व आपट्यांच्या विवेचनावर त्यांनाहि आक्षेप घेतां आला नाही. मोडकशास्त्री यांनीहि याच सुमारास स्वतंत्रपणें विवेचन करून आपट्यांच्याच मताप्रमाणे मत मांडलें. याचा अर्थ असा की, मूळ संहिता ठरविण्यासाठी सर्वांत जुनी पोथी म्हणून डॉ. हर्षे यांनी जी पोथी आधारादाखल घेतली ती शके १५९० मधील म्हणजे एक-

नाथांच्या काळांतील ठरल्यामुळे डॉ. हर्षे यांचे सारे विवेचन वायां गेलें. हें खरें असलें तरी पाठचिकित्सेच्या बाबतीत त्यांनी प्रस्तावनेत जें विवेचन केलें आहे तें Textual Criticism चा अभ्यास करणारांना अत्यंत उपयुक्त ठरेल. मराठीत तरी हें विवेचन प्रथमच झालें असल्यामुळे त्याचें महत्त्व मान्य केलेंच पाहिजे. डॉ. हर्षे यांनी या पुस्तकासाठी जे परिश्रम केले आहेत ते खरोखर असामान्य आहेत. अभ्यासकाला यापासून पुष्कळच गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत. याहि दृष्टीने डॉ. हर्षे यांचा हा प्रबंध मोलाचा आहे.

प्रो. रा. श्री. जोग यांचा 'केशवसुत' हा टीकात्मक प्रबंध या वर्षाच्या एतद्विषयक लेखनांत अप्रेसरत्व पावेल इतक्या योग्यतेचा आहे. प्रस्तुत ग्रंथ वाचीत असतां होणारा बौद्धिक आनंद इंग्रजीतील अक्विल दर्जाचे टीकाग्रंथ वाचीत असतां होणाऱ्या आनंदाच्या तोडीचा आहे यांत कांहीच शंका नाही. अर्थात् केशवसुतांच्या मार्मिक अभ्यासकांना त्यांत कांही उणीवा खास बोधून काढतां येतील. आणि स्वतः प्रो. जोगांनाहि त्याची मरपूर जाणीव असेल. तरी सुद्धा हा प्रबंध उत्कृष्ट उतरला आहे हें कबूल करण्यांत कसलाहि संकोच वाटण्याचें कारण नाही. केशवसुतांच्या कवितां-विषयी या प्रबंधाने त्रिपुल सामग्री अभ्यासकाला उपलब्ध करून दिली आहे हें जितकें खरें तितकेंच टीकात्मक विवेचनाचे कांही सुंदर नमुनेहि त्याने दाखविले आहेत.

निर्णय देण्याचा प्रसंग आला की प्रो. जोग गुळमुळीतपणा दाखवतात व कांही तरी पळवाट काढून निश्चित मत देण्याचें मोठ्या सफाईने टाळतात असा आक्षेप मीं मागे त्यांच्या विवेचनाच्या बाबतीत घेतला होता. प्रो. माटे यांनी नंतर जोगांचा पाठपुरावा केला व 'अर्वाचीन मराठी काव्य' या त्यांच्या ग्रंथांतून निश्चित निर्णयात्मक अशीं कांही अवतरणें आपल्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ काढून दाखविलीं. प्रो. माटे यांनी प्रो. जोगांचें कितीहि समर्थन केलें तरी सुद्धा माझा आक्षेप खरा आहे. प्रो. जोगांना जे कवि विशेष प्रिय आहेत त्यांच्याविषयी बोलतांना ते निर्णयात्मक बोलत

नाहीत ही माझी तक्रार अगदी बरोबर होती. प्रस्तुत प्रबंधांत मात्र त्यांनी आपला गुळगुळीतपणा बराचसा कमी करून अनेक ठिकाणी अगदी स्पष्ट निर्णयात्मक विवेचन केलें आहे. केशवसुतांच्या लालित्याभावावर व रचनाशैथिल्यावर त्यांनी अगदी स्पष्टपणें कांही ठिकाणी प्रखर व कांही ठिकाणी किंचित् सौम्य टीका केली आहे अशी सुमारे ४५ ठिकाणे मला आढळली आहेत. परंतु लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, केशवसुतांच्या अनेक कवितांतील रचनादोषांवर टीका करित असतांही प्रो. जोगांनी कित्येक ठिकाणी खुबीदार विशेषणें वापरून टीकेची धार थोडीशी सौम्य वाटावी अशी योजना केली आहे. तरीसुद्धा जोगांनी या प्रबंधांत कवी-विषयीची आपली 'विशाल सहानुभूति' थोडीशी कमी करून त्याला योग्य त्या ठिकाणी भरपूर धारेवर धरलें आहे. शब्दरचनेंतील शैथिल्य, कल्पनादोष, वृत्तशैथिल्य इत्यादि अनेक दोषांवर केशवसुतांचा वैरी ज्या उत्साहाने टीका करील तितक्या उत्साहाने त्यांनी टीका केलेली नसली तरी पुष्कळच स्पष्टपणाने व प्रामाणिकपणें त्यांनी टीका केली आहे हें कबूल केलेंच पाहिजे.

अगदी सुरवातीस प्रो. जोगांनी केशवसुतांची भूमिका व त्यांचा संप्रदाय यांचें मार्मिक विवेचन केलें आहे. यानंतर केशवसुत हे क्रांतिकारकच होत असें मत विस्ताराने आग्रहपूर्वक मांडलें आहे. निरनिराळ्या कवितां-मधून काव्यविषय, काव्यांचें उद्दिष्ट, काव्याचे घटक, काव्यकारण इत्यादि विषयांसंबंधी आलेल्या उल्लेखांच्या आधारें केशवसुतांच्या एताद्विषयक मतांचें विवेचन केल्यावर त्यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाची चर्चा जोगांनी केली आहे. याच प्रकरणांत 'तुतारी' इत्यादि सात आठ कवितांची त्यांनी विस्तृत चर्चा केली आहे. पांचव्या प्रकरणांत 'गूढगुंजन' या गाजलेल्या विषयाची मार्मिक चर्चा करून 'हरपलें श्रेय' व 'झपूझी' या दोन प्रसिद्ध कवितांतील कल्पनांचा विस्तार केला आहे. ही चर्चा खरोखरच उत्कृष्ट झाली आहे. गूढगुंजनाविषयांच्या प्रचलित दूषित ग्रहांचा निरास करून

केशवसुतांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप जोगांनी योग्य प्रकारें विशद केलें आहे.

केशवसुतांच्या काव्यशैलीचें विवेचन चालू असतां अंतरंग व बहिरंग या दोन्ही गोष्टी निर्दोष व सुंदर असाव्यात ही इष्ट स्थिति आहे असें कबूल करून काही ठिकाणी बहिरंगपेक्षा अंतरंगालाच मान देणारा रसिक हा खरा सहृदय होय असा निर्वाळा जोगांनी दिला आहे. अर्थात् केशवसुतांच्या काव्यशैलीचा विचार त्यांनी याच दृष्टीने करून त्याची योग्यता ठरविण्याना प्रयत्न केला आहे. त्यांचेंच विधान उद्धृत करतो— “केशवसुताची लेखनशैली खडबडीत होती, त्यांना लालित्याची दृष्टि थोडी कमीच होती, त्यांची शब्दार्थोपस्थिति असावी तेवढी कार्यक्षम नव्हती इत्यादि त्यांच्या कवित्वावर येणारे जे आक्षेप, ते केशवसुतांच्या कोणाहि डोळस भक्ताला मान्य व्हावेत असेच आहेत; पण केशवसुतांच्या काव्याच्या या बाजूवर भर देऊन ते कवीच नव्हते किंवा त्यांचें काव्य कमी दर्जाचें किंवा हीन होतें ही गोष्ट सिद्ध होऊं शकत नाही ” (पृ. २५८). पण केशवसुतांमध्ये शब्दलालित्य नसलें तरी ओजोगुणामुळे त्यांची कविता भूषणास्पद झाली आहे, किंबहुना ओजोगुण हाच तिचा मुख्य विशेष असून ललितापेक्षा उदात्तकडे केशवसुतांचे लक्ष अधिक आहे असें जोग म्हणतात. हें सामर्थ्य किंवा ओज निर्माण होण्याचें कारण त्यांच्या मते केशवसुतांचा आत्यंतिक जिव्हाळा हेंच होय. शेवटी ते म्हणतात — “हलवून सोडण्याचा एकच गुण जरी काव्यांत असला तरी तें उच्च दर्जाचें होण्यास प्रत्यवाय येत नाही ” (पृ. २७०). प्रो. जोगांची काव्याच्या ध्येयाच्या बाबतीतील मते काय आहेत ते कळावे यासाठीच वरील अवतरणें दिली आहेत.

केशवसुतांची योग्यता ठरवितांना ‘ते महाकवि ठरतील असें वाटत नाही’ असें जोग म्हणत असले तरी ते हीन कवि होते किंवा कवीच नव्हते हीं मते त्यांना मुळीच मान्य नाहीत. कवित्वगुणांमध्ये केशवसुतांचें महत्त्व पाहण्यापेक्षा मराठी कवितेला त्यांनी जें निराळें वळण लावलें त्या-

मध्येच पाहावे असें ते म्हणतात (पृ. ३००) हे मान्य आहे. पण मग १९४३ साली मुंबई मराठी साहित्यसंमेलनांत अध्यक्षीय भाषण करितांना ' रंजन ' हेच साहित्याचें प्रधान कार्य आहे असें जें प्रो. जोगांनी ' झड-झडून ' सांगितलें होतें त्याचा व केशवसुतांच्या निमित्ताने मांडलेल्या वरील काव्यध्येयविषयक कल्पनांचा मेळ कसा घालावयाचा ?

केशवसुतांच्या निरनिराळ्या आक्षेपकांना जोगांनी दिलेली उत्तरे समर्पक आहेत. विशेषतः छैनणत्वाचा जो आक्षेप श्री. माडखोलकर यांनी केलेला आहे त्याचें खंडन व्यवस्थित झालें आहे.

जोगांची विवेचनपद्धति एकंदरीत बुद्धिप्रधान असली तरी काव्य-सौंदर्याची त्यांना प्रतीति होत नाही व ते कवितेचें रसग्रहण करूं शकत नाहीत हे म्हणणें निखालस खोटें आहे. केवळ रसग्रहण करणें हीच एक त्यांची भूमिका नसल्यामुळे व प्रसंगोपात्त तात्त्विक चर्चेच्या आहारीं ते जात असल्यामुळे त्यांच्या रसग्रहणकौशल्याविषयी काहींना शंका आली असावी. पण वस्तुस्थिति तशी नाही.

एकंदरीत, केशवसुतांच्या काव्याचें अनेक दृष्टींनी मार्मिक विवेचन जोगांनी केलें असल्यामुळे मराठी कवितेच्या अभ्यासकास त्यांचा प्रस्तुत प्रबंध अत्यंत मोलाचा वाटेल यांत शंका नाही. मराठी टीकेच्या क्षेत्रांत या प्रबंधाने उत्कृष्ट भर घातली आहे.

वाङ्मयीन चर्चा करणारे लेख

वाङ्मयीन वादांची व मूल्यांची चर्चा करणारे कांही लेख उल्लेखनीय आहेत. १९४६ साली परिषदेमार्फत झालेल्या व्याख्यानसत्रांतील ' रोमॅंटिसिझम ' या विषयावरील प्रो. क्षीरसागर यांचें व्याख्यान ' साहित्य ' (जाने. १९४७) मध्ये ' सौंदर्यवाद ' या नांवाने प्रसिद्ध झालें आहे. " काव्यांत, कलेंत, सामाजिक क्रियांत किंबहुना अखिल जीवनांत नवनिर्मिति करून दाखविणारी, जीर्णता निरसून टाकणारी वैचित्र्य व चैतन्य अर्पण करणारी अशी एक महत्त्वाची मानवी प्रवृत्ति " असें त्यांनी सौंदर्यवादाचें स्वरूप वर्णिलें आहे. रोमॅंटिसिझम ही मानवी

मनातील मूलमूत व सार्वत्रिक प्रवृत्ति असून भारतीय टीकाशास्त्राने तिची उपेक्षा केली आहे असें क्षीरसागर म्हणतात.

‘काव्य आणि सौंदर्यशास्त्र’ या नांवाचा शरचंद्र मुक्तिबोध यांचा लेख ‘अभिरुचि’ (ऑगष्ट ४७) मध्ये आला आहे. सौंदर्याची तत्त्वे absolute (निरपवाद) नाहीत हा सिद्धान्त मांडून लेखकाने क्रोचेच्या सौंदर्यशास्त्राची चर्चा केली आहे. ‘यशवंत’च्या दिवाळी अंकांत (१९४७) श्री. गोपीनाथ तळवलकर यांचा ‘सौंदर्यवाद व भोगवाद’ हा लेख आला आहे. सौंदर्यवाद हा भोगवादापेक्षा अगदी निराळा आहे असें सांगून ‘निकोप’ सौंदर्यवाद पुनः मानवतेची उच्च मूल्ये प्रस्थापित करण्यास समर्थ आहे अशी त्यांनी ग्वाही दिली आहे. तळवलकरांनी सौंदर्यवादाचे पुढील चार घटक सांगितले आहेत. (१) अद्भुताची आवड, (२) समर्पणाची वृत्ति, (३) सौंदर्याचा शोध, व (४) क्रांतिकारकता. सविस्तर चर्चा करण्यास ‘आज अवसर नाही’ असें सांगून तळवलकरांनी ही चर्चा संपविली आहे.

‘अभिरुचि’ (दिवाळी) मध्ये श्री. मढेंकर यांचा ‘वाङ्मय आणि सौंदर्यशास्त्र’ हा महत्त्वाचा लेख आला आहे. सप्टेंबर १९४६ मध्ये साहित्यपरिषदेतील व्याख्यानसत्रांतील समारोपाच्या व्याख्यानावरून हा लेख लिहिला आहे. वाङ्मयाच्या अनुरोधाने सौंदर्यशास्त्राचें स्वरूप ठरविणें हें धोक्याचें आहे, पण सौंदर्यशास्त्राच्या अनुरोधाने वाङ्मयाची समीक्षा करणें हें तितकें धोक्याचें नाही असें सांगून मढेंकरांनी ललितवाङ्मयांत शब्दांचें महत्त्व किती असामान्य असतें हें अनेक उदाहरणांनी सिद्ध केलें आहे. शब्दांचा परिणामकारक उपयोग होण्यासाठी कोणतीं तंत्रे संभाळली पाहिजेत याचेंहि त्यांनी विवेचन केलें आहे. यानंतर ललितवाङ्मयांतील लयतत्त्वाची त्यांनी चर्चा केली आहे. (१) संज्ञानिष्ठ, (२) तर्कनिष्ठ, व (३) लयबद्ध असे तीन प्रकारचे पद्मबंध निर्माण

करतां घेतील असें त्यांचें म्हणणें आहे. या पद्मबंधांच्या स्वरूपाचें मर्द-
करांनी केलेंलें विवेचन उद्बोधक झालें आहे.

सप्टेंबर १९४६ च्या व्याख्यानसत्रांत Naturalism या विषयावर
मी जें व्याख्यान दिलें होतें तें 'प्रसाद' (आक्टो. ४७) या मासिकांत
'वास्तववाद' या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध झालें आहे. या लेखांत मी वास्तव-
वादाचा विकास, त्याचें स्वरूप व त्याच्या मर्यादा इत्यादि गोष्टींचें विवेचन
केंलें आहे. कलेंतील सत्य व शास्त्रीय सत्य यांतील भेदहि या लेखांत मी
स्पष्ट केला आहे.

प्रो गजेंद्रगडकर यांचा 'साहित्य' (जाने. ४७) मध्ये प्रसिद्ध झालेला
'संस्कृत नाटकांतील विनोद' हा लेख माहितीच्या व तात्त्विक चर्चेच्या
दृष्टीने वाचनीय झाला आहे. विनोदाच्या प्रयोजनाची चर्चा झाल्यावर लेख-
काने 'मानवी जीवनांतील किंवा व्यवहारांतील विसंगति हें विनोदाचें प्रमुख
उत्पत्तिकारण होय' असें सांगितलें आहे. यानंतर संस्कृत माहित्यांतील
विनोदाच्या निष्पत्तीचीं कारणें व त्याचें स्वरूप यांचें विवेचन आहे. यापुढे
संस्कृत नाटकांतील पात्रानुरोधाने विनोदाचे प्रकार सांगितले आहेत. हें वर्गी-
करण शास्त्रीय तत्त्वावर केलें नाहीं असें लेखकानेच सांगितलें आहे. यानंतर
निष्पत्तिकारणानुरोधाने होणारे विनोदाचे आणखी सहा प्रकार सांगितले
आहेत. ते असे— (१) वेपनिष्ठ (२) व्यक्तिनिष्ठ (३) स्वभावनिष्ठ
(४) शब्दनिष्ठ, (५) कल्पनानिष्ठ व (६) प्रसंगनिष्ठ. लेखकानें प्रसंगनिष्ठ
विनोदाचीं संस्कृत नाटकांतील उदाहरणें देऊन लेख मनोरंजक केला आहे.

याखेरीज पुढील लेख उल्लेखनीय आहेत. 'मेघदूत आणि विरहतरंग'
(डॉ. माणकर, 'नवयुग', दिवाळी); 'प्रतिभेचें स्वरूप' (प्रो. पंगु,
'नवयुग', दिवाळी).

मृच्छकटिकावरील वाद

हा वाद प्रो. फडके यांनी 'साहित्य' (जानेवारी १९४७) मध्ये
सुरू केला. चारुदत्त हा धीरोदात्त नायक नसून त्याच्या अंगी
नायकाला उचित असा एकहि गुण नाहीं, त्याचें दारिद्र्याचें रडगाणें

खोटें आहे, त्याच्या व वसंतसेनेच्या प्रणयप्रकारांत अनुकरणीय अथवा आदरणीय असें कांहीहि नाही, चारुदत्त हा रडवा आहे, ज्यायोगें चारित्र्याच्या मोठेपणाविषयी शंका उत्पन्न व्हावी अशीं कृत्यें त्याच्या हातून घडलेली आहेत, त्याचें चारित्र्य उदात्त समजण्याचें कारण नाही इत्यादि प्रो. फडके यांचे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत.

प्रो. फडके यांच्या या लेखाला उत्तर म्हणून पुढील लेख लिहिले गेले. 'चारुदत्तासंबंधी' (वसंतराव देसाई, 'ज्ञानप्रकाश', दिवाळी), 'चारुदत्त हा धीरोदात्त नायक आहे काय ?' (डा. मेहेंदळे, 'वाङ्मयशोभा', दिवाळी), 'पुन्हा एकदा चारुदत्त' (रा. शं. वाळिंबे, 'संदेश', दिवाळी). याशिवाय श्री. गोविंदराव टेंबे यांनी 'रोहिणी'मध्ये व प्रो. पंगु यांनी 'नवयुग'मध्ये याविषयी लेख लिहिले. वर उल्लेखिलेल्या सर्व लेखांत प्रो. फडके यांचे महत्त्वाचे सर्व मुद्दे साधार खोडून काढण्यांत आले आहेत.

प्रस्तावना

गीतांजलीच्या मराठी अनुवादाला आचार्य भागवत यांनी लिहिलेली प्रस्तावना व तर्खडकरांच्या आत्मचरित्राला प्रो. लागू यांनी चरित्र व आत्मचरित्र यांचें विवेचन करण्यासाठी लिहिलेली विस्तृत प्रस्तावना या दोन्ही प्रस्तावना माहिती व तात्त्विक चर्चा या दृष्टींनी उत्कृष्ट उतरल्या आहेत. 'पांच कवि' या कवितासंग्रहाला प्रो. राजाध्यक्ष यांनी लिहिलेली प्रस्तावना व प्रा. निरंतरांनी 'मधुघट' या कवितासंग्रहाला लिहिलेली प्रस्तावना यांचाहि उल्लेख आवश्यक आहे. 'भावबंधना'च्या आठव्या आवृत्तीला प्रो. शं. के. कानेटकर यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेने मात्र फारच निराशा केली.

भाषणें

बडोदें साहित्य परिषदेतील (१९४७) प्रो. फडके यांचें भाषण, हैदराबाद संमेलनांतील प्रो. न. र. फाटक यांचें भाषण आणि श्री. खांडेकर यांची 'तीन भाषणें' इत्यादींचा उल्लेख करावा लागेल. खांडे-

करांचें सोलापूर संमेलनांतील अध्यक्षीय भाषण पुनः छापलें असून दोन भाषणें न झालेलीं दिलेलीं आहेत. 'तीन भाषणें' या पुस्तकाला स्वतः खांडेकरांनी चोवीस पृष्ठांची प्रस्तावना लिहिली असून सोलापूर संमेलनांतील भाषणावर टीकाकारांनी जे आक्षेप घेतले त्यांना उत्तर दिलें आहे. प्रचलित मराठी टीकाकारांना सत्याची पूजा नको असते, ते बेजबाबदार आहेत, त्यांचें वाङ्मयप्रेम हें केवळ मोठेपणाच्या प्रदर्शनासाठी असतें इत्यादि तक्रारी खांडेकरांनी केल्या आहेत.

उपसंहार

१९४६ डिसेंबर ते १९४७ नोव्हेंबर या बारा महिन्यांच्या काळांत मराठीतील टीकाविषयक लेखनाचा जो धावता आढावा वर दिला आहे त्यावरून टीकेच्या प्रगतीच्या बाबतींत आता कोणासहि साशंक राहावयाचें कांहींहि कारण नाही. निदान सहा तरी वरच्या दर्जाचे विस्तृत टीकात्मक प्रबंध या वर्षी निर्माण झाले. यांत 'ज्ञानदेवी'सारखा संशोधनात्मक ग्रंथ व प्रा. जोगांचा 'केशवसुत' या अनेक दृष्टींनी उत्कृष्ट असलेल्या ग्रंथांची गणना आहे. नियतकालिकांतील टीकालेखहि वरच्या दर्जाचे आहेत. शिवाय नाट्य, संगीत इत्यादि वाङ्मयेतर कलांचें रसग्रहण करणारे लेख पाहिले म्हणजे यापुढे मराठीतील टीकालेखनाला नाकें मुरडण्याचें कारण उरेल असें वाटत नाही.

: : प्रा. वि. बा. आंबेकर

चरित्र : :

- ८ -

या वर्षीत झालेल्या चरित्रग्रंथांत प्रामुख्याने उल्लेखिण्यासारखे चरित्रग्रंथ म्हटले म्हणजे दादोबा पांडुरंग (अ. का. प्रियोळकर), वि. का. राजवाडे (ले. मट), बाबाराव सावरकर (श्री. गोखले) आणि वा. ब. फडके (ले. जोशी) हे होत. त्याचबरोबर आत्मचरित्रांपैकी श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि औंधकर यांचे आत्मवृत्तपर दोन खंड प्रकाशित होऊन तिसरा खंड लिहिला जात आहे. म्हणजे या विस्तृत आत्मचरित्राचा कांही माग याच वर्षाच्या कालखंडांत लिहिला गेला आहे असें म्हटलें पाहिजे. वरील चरित्रात्मक चार ग्रंथांचें स्वरूप कांही दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. दादोबा पांडुरंग व वा. ब. फडके हे दोन चरित्रनायक अब्बल इंग्रजी अंमलांत निर्माण झाले. दादोबा पांडुरंगांनी त्या काळांतील अनेक राजकीय व सामाजिक परंपरांवर प्रकाश पाडणाऱ्या गोष्टी स्वतांच आपल्या आत्मवृत्तांत लिहून ठेवल्या आहेत. त्यांचें आत्मवृत्त आयुष्यांतल्या पूर्वार्धापुरतेंच

मर्यादित आहे. उत्तरार्धातील माग त्यांनी फुरसतीने संगतवार लिहिलेला नसावा असे दिसते. त्यामुळे सामान्यतः १८२५ पासून १८५० पर्यंतच्या इंग्रजी अंमलांतील महाराष्ट्राचे सारे स्वरूप दादोबा पांडुरंगांनी स्वतांच्या दृष्टीला जसे दिसले तसे वर्णन करून सांगितले आहे. या काळांत अनेक बाबतींत समाजाच्या चालचर्येंत फार मोठे संक्रमण घडत होते. असल्या संक्रमणाची हकिकत दादोबांनी लिहून ठेवल्यामुळे सहसा दुर्मिळ असणारी बरीचशी माहिती संगतवार रीतीने एकत्र मिळण्याची एक मोठी सोय झालेली आहे. शिवाय चरित्रकार व आत्मवृत्ताचे संपादक श्री. प्रियोळकर हे एक साक्षेपी लेखक आहेत. योग्य ठिकाणी जरूर त्या माहितीच्या काळजीपूर्वक टीपा देऊन त्यांनी आत्मवृत्ताचा आणि उत्तरकाळांतील चरित्राचा भाग सजविला असल्यामुळे इंग्रजी अंमलाच्या पहिल्या साठ वर्षांची माहिती संकलित होण्याच्या दृष्टीने फार मोठी कामगिरी झाली आहे. वरील सर्व चरित्रनायक हे गेल्या शंभर वर्षांच्या काळांत आगेमागे असे होऊन गेले. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक अशा चार सांस्कृतिक अंगांसंघांत जे काय घडत होते त्या बाबतींत या निरनिराळ्या चरित्रनायकांची प्रतिक्रिया अजमावणें या चरित्रग्रंथांवरून सहज शक्य आहे. आणि ही असली प्रतिक्रिया अजमावण्यास साहाय्य व्हावें असाच या चरित्रांच्या लेखनाचा हेतु असावयास पाहिजे. व्यक्तीचे माहात्म्य किंवा व्यक्तीने केलेल्या कामगिरीचे श्रद्धेने केलेले वर्णन आणि व्यक्तीच्या तडफदार कर्तृत्वाचे श्रद्धापूर्ण कौतुक या गोष्टी असल्या चरित्रांत कमी अधिक प्रमाणांत येणें अपरिहार्य असले तरी लेखकांच्या व वाचकांच्या दृष्टीचा खरा भेळ व मनाचा खरा लय एकरूप होणें शक्य होईल तो या चरित्रनायकांनी आपल्या काळावर केलेली प्रतिक्रिया स्वच्छ व सुसूत्र पद्धतीने सूचित होण्यानेच होईल हें ध्यानांत घेतलें पाहिजे.

ब्रिटिशांच्या अक्कल अमदानीतील नवीन काळाशी समरस होण्यासाठी दादोबांनी उद्योग केले. त्या काळाशी मुळीच समरस होतां न आल्यामुळे वासुदेव बळवंत फडके यांनी राज्ययंत्राशी झुज घेऊन बंडखोरी केली.

बाबाराव सावरकर यांनी फडके यांचीच मनोधारणा वाढीस लावणाऱ्या उद्योगांकडे ओढ घेतली आणि दहशतवादी क्रांतिकारक चळवळीत भाग घेतला. राजवाडे यांची मनोवृत्ति या दोन्ही कार्यांचा तेजस्वी समन्वय करावा अशी वनत गेली. राजवाडे यांच्या ठिकाणी फडके-सावरकर यांचा पूर्वजाभिमान जागृत होता; पण तो बाहेर व्यक्त होण्याच्या बाबतीत शारीरिक कृतीपेक्षा बौद्धिक स्फुरणाला अधिक महत्त्व आहे. इतिहासाच्या अभिमानाबरोबर इतिहासज्ञानाचा सूक्ष्म विवेक आणि तौलनिक सारासार-विचार यांच्यावर भर देण्याचा राजवाड्यांचा फार आग्रह होता. त्याचबरोबर चालू काळांत सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणांच्या बाबतीत प्रगमन-शील दृष्टि राखण्याचाहि राजवाड्यांचा कटाक्ष आहे. परंपरेची जाणीव, योग्य आणि अयोग्य अशा ऐतिहासिक घटनांची पारख, आज समाज-जागृतीला आवश्यक असलेल्या अनेक ज्ञानशाखांच्या जोपासनेचा आग्रह व निःस्वार्थीपणाने असले काही कार्ये करण्याची ईर्ष्या इत्यादि गोष्टी राजवाड्यांनी समन्वयपद्धतीने एकत्र आणण्याचा तेजस्वी उपक्रम केला. या दृष्टीने महाराष्ट्रातील सुबुद्ध लोकांचा विकास कोणकोणत्या प्रतिक्रियांच्या मार्गाने व्यक्त झाला हे या साऱ्या चरित्रांवरून चांगले ध्यानांत येते. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांच्या आत्मवृत्तांत जुन्या सरंजामशाही संस्थानी जीवनापासून तों प्रजाप्रतिनिधींच्या चळवळीपर्यंतच्या लोकशाही जीवनाचा विकास आपोआपच लिहिला गेला आहे. राजवाड्यांनी याच इतिहासाचे अस्सल संशोधन व्हावे म्हणून जीव पाखडला, आणि ज्यांच्या साहाय्याने हे संशोधन सुलभतेने शक्य होईल त्या संस्थानिकांच्या उदासीनतेबद्दल आपला पुण्यप्रकोप जाहीर केला. संस्थानिकांची ही उदासीनता ज्या वातावरणांतून निर्माण झाली होती ते वातावरण या आत्मवृत्ताच्या दोन खंडांतून वर्णन केलेले आहे. अशा रीतीने एकच शंभर वर्षांचा कालखंड निरनिराळ्या चरित्रनायकांच्या निमित्ताने चरित्रलेखकांनी आपापल्या मनोधर्मानुसार वर्णन केला आहे. पण सर्व चरित्रे एकत्र साकल्याने वाचली तर त्या कालखंडांत

निरनिराळ्या टोंकांना निरनिराळ्या प्रकारच्या गोष्टी कशा घडत होत्या याचें यथार्थ ज्ञान होतें.

श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांनी आपल्या दोन पिढ्यांच्या आधीच्या पूर्वजांपासून आपल्या आत्मवृत्ताला आरंभ केला आहे. थोटेपंतांच्यापासून म्हणजे आपल्या आजोबांपासून त्यांनी सुरुवात केली आहे. बाळासाहेबांचे वडील हे प्रतिनिधि घराण्यांत दत्तक गेले. त्यामुळे साहाजिकच दोन घराण्यांची पूर्वपीठिका देण्याचा त्यांना प्रसंग आला आहे. याबरोबरच दोन्ही घराण्यांतील आत्तेष्टांचा परिवारहि मोठा असल्याकारणाने त्या परिवाराचें सारें स्वरूपहि त्यांनी वर्णन करून सांगितलें आहे. राजघराणें म्हटल्यानंतर त्यांत चाकरांची भक्तिभावाची भावना जशी येते तशीच असा भक्तिभाव जडण्यासारखी राजपुरुषाची दैवी शक्तीहि मानली जात होती हें सांगणें ओघानेच आलें. प्रतिनिधि घराण्याची आराध्यदेवता श्रीयमाई हिच्या साक्षात्काराचे, वरप्रदानाचे आणि शापदानाचे अनेक प्रसंग या घराण्यांत घडले आहेत असें लेखकांनी ठिकठिकाणीं वर्णन केलें आहे. कदाचित् श्रीयमाई हें एक जागृत दैवत असेलहि; पण त्या दैवताने सरसहा सारखीच न्यायबुद्धि राखली असावी असें वाटत नाही. श्रीमंत बाळासाहेबांना आवडणाऱ्या माणसांशीं श्रीयमाई जरा विशेष ममतेने वागल्यासारखी दिसते आणि त्यांना शासनाला योग्य वाटणाऱ्या माणसावर तिने डोळे वटारले आहेत असें वाटतें. श्रीयमाईने श्रीमंत बाळासाहेबांची एकसारखी अशी मनधरणी करण्यासंबंधांत इतका पद्धतशीरपणा राखावा यावरून श्रीमंतांचा पुण्यसंचय केवढा जबरदस्त असला पाहिजे याची प्रचीति येते यांत शंका नाही.

आत्मवृत्ताचा हेतु वास्तविक आपल्या आपल्यालाच समजलेल्या आणि इतरांना न समजलेल्या गोष्टी प्रामाणिकपणें सांगाव्या हाहि एक असतोच. श्रीमंत बाळासाहेब यांचा परिवार, त्यांचें शिक्षण, राज्यपदप्राप्ति व ती होण्यापूर्वी आलेलीं अनेक संकटें यांचीं वर्णनें येणें अपरिहार्य आहे असें मानून चाललें तरी स्वतां बाळासाहेबांचें व्यक्तित्व ज्या कारणांनी विशेष

परिपक्व झाले ती कारणे त्यांनी ठळक स्वरूपांत मांडावयास हवीं होती. त्यांना कलांची आवड आहे. नाट्यकला, कीर्तन, गायन, चित्रकला इत्यादि कलासंबंधांत श्रीमंत हौशी आहेत. या सर्व कलांच्या प्रांतांत श्रीमंतांनी प्रवेश केला असून पुष्कळ अंशी प्रगतीहि केली आहे. श्रीमंतांना व्यायामाचाहि पोक आहे. याहि बाबतींत त्यांनी बरेच प्रयोग केले असण्याचा संभव आहे. आत्मवृत्तांत आपलें जीवित हा एक अनेकांगी प्रयोग आहे ही जाणीव ठेवून आपल्या या साऱ्या प्रयोगाचे सारे बरेवाईट पैलू तटस्थ भूमिकेवरून वर्णन करून सांगण्याच्या कलेला फार महत्त्व असतें. दुसऱ्यांनी लिहिलेल्या चरित्रांत प्रयोगांची फलनिष्पत्ति हीच मुख्यतः डोळ्यांसमोर असल्याने वर्णन केलेली असते. म्हणून इतरांनी लिहिलेल्या किंवा सांगितलेल्या चरित्रांत जीवितांतील कार्ये परिणाम म्हणून वर्णन केलेली असतात. त्यांची कारणे व साधनें हीं अंदाजाने सूचित केलेली असतात. स्वतांच्या स्वतां लिहिलेल्या आत्मपर निवेदनांत हीं कारणे व साधनें यांची मार्मिक व मर्मग्राहक जाणीव स्पष्टपणें चित्रित केलेली असते. वाचकहि आत्मवृत्त वाचतो तो याच अपेक्षेनें ! त्या दृष्टीने पाहिलें तर श्रीमंतांनी आपल्या आयुष्यांतील घटनांची नोंद कित्येक वेळां पुनरावृत्ति करूनहि केली आहे. पण ती नुसती इतरांना स्पष्टपणें दिसलेल्या घटनांची नोंद आहे. या घटना श्रीमंतांभावती निर्माण झाल्या. श्रीमंत हे त्या घटनांचा केंद्रबिंदु असल्यामुळे त्यांनी या घटनांच्या साहाय्याने आपलें स्वतांचें परीक्षण आणि मोजमाप फार न्यायीपणाने करावयास हवें होतें. अशा परीक्षणाच्या वेळीं माणसाने आपल्या स्वतांच्या गुणदोषांचे अनेक गुप्त कप्पे उघडून त्यांतून स्वतांलाहि विस्मयजनक वाटणारे आपले स्वभावधर्म काढून दाखवावयास हवे होते. आत्मवृत्ताची गोडी ज्यावर अवलंबून आहे तो प्रकार सामान्यतः हाच ! पण श्रीमंतांनी हें धोरण फारसें कुठे वाळगलें आहे, असें दिसत नाहीं.

श्रीमंतांना दीर्घायुष्य लाभलें. शिवाय ज्या काळांत त्यांना हें एवढें

मोठे आयुष्य लाभलें तो काळ सामान्यतः स्थैर्याचा नव्हता, तर अनेक चळवळींचा आणि सुधारणांचा होता. हिंदुस्थानांतील अगदी सर्व-साधारण माणसाचीहि चालचर्या अगदी नकळत बदलून जावी इतका या काळाचा प्रभाव आहे. वासुदेव बळवंत फडके यांच्या उद्योगांपासून दहशतवादाच्या मार्गाने बेचाळीस सालच्या क्रांतिकारक संघटित आंदोलनापर्यंत देशांतील व विशेषतः महाराष्ट्रांतील जीवन घुसळून निघालें. महाराष्ट्रांत न्या. मू. रानड्यांपासून टिळक, गोखले यांच्या भिन्न भिन्न विचार-प्रवाहांनी रंगून गेलेली राजकारणे व समाजकारणे वातावरण भारून टाकीत होती. आगरकरांचा उज्वळ ध्येयवाद व सुधारणाप्रचार हे तर श्रीमंत डेकन कॉलेजांत असतांना तेजस्वीपणाने जनतेत खळबळ उडवीत होते. शेवटी म. गांधींच्या मार्गदर्शनाने तर आसपासचें जग झपाट्याने बदलत गेलें व जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आणि जीवन जगण्याची पद्धति यांच्यामध्ये इतकी उलथापालथ झाली की प्रत्येकाला शंभर वर्षांपूर्वीचें आपलें सामाजिक जीवन थोटें, खुरटें, अपर्याप्त आणि अडाणीपणाचें वाटावें. श्रीमंत देहाने व मनाने या काळांत वावरले पण या काळांत वाव-तांना त्यांच्यासारख्या सुबुद्ध, संपन्न आणि अनेकांशी सहज संबंध येणाऱ्या राजपुरुषाने या काळांतील बदललें कालमान ज्या एका मार्मिक आणि चोखंदळवृत्तीने पाहावयास हवें होतें, तसें पाहिलें नाही. दोन खंडांचा बाराशें तेराशें पानें लिहून झाल्यानंतर या गोष्टी पुढल्या उरलेल्या खंडांत येतील असें म्हणण्यांत कांही अर्थ नाही; कारण या गोष्टी कुठेतरी बसवून देण्याचा हा प्रश्न नाही. आपल्या आयुष्याचा प्रयोग करणाऱ्या सुविद्य माणसावर त्या त्या वेळींच असल्या गोष्टींचे जे परिणाम होतात त्यांनी त्या माणसाची मनोवृत्ति आणि जीवनविषयक बौद्धिक राहाटी ही ठरविली जातात. श्रीमंत बाळासाहेब यांनी औंध आणि किन्हेई व सातारा ते पुणे या मागांत स्वतांच्या वैयक्तिक आयुष्यांत जो संचार केला तो त्यांनी संस्थानी वातावरणाच्या आणि इतमामाच्या डांब्याला जखडून घेऊन केला. त्यांच्या मनाला, बुद्धीला व देहाला सारीं बंधनें

पडली ती फक्त संस्थानी हितसंबंधाची, वैभवाची आणि योगक्षेमाची ! अशा स्थितीत एवढा मोठा प्रभावी कालखंड प्रत्यक्ष लाभला असतांना व स्वतांचे जीवनवृत्त लिहिण्याचा एवढा योग आला असतांना श्री-मंतांनी लिहिलेली शेकडो पाने अनेक दृष्टींनी मनोरंजक व उद्बोधक असली तरी एवढ्या एका कारणासाठी तरी कोरीच राहिल्यासारखी वाटतात.

आत्मवृत्तांत स्पष्टपणे आपल्या आयुष्यांत जें घडलें तें निःसंकोचपणे मांडून दाखवावें अशी आत्मवृत्तावद्दलची एक ढोबळ कल्पना आहे. या ढोबळ कल्पनेचा वापर श्रीमंत बाळासाहेबांनी भरपूर प्रमाणांत केला आहे. त्यामुळे सामान्य जनतेला श्रीमंत लोकांच्या घरांतील वातावरणाची योग्य ती कल्पना येण्यास मोठें साहाय्य झाल्याशिवाय राहणार नाही. इनाम-दारी वळणाच्या घरांत चाकरमाणसांच्या सांनिध्यांत वाळपणापासून अनेक बीभत्स सवयी लागून मुलें कशी बिघडतात, त्याची जाणीव वाचकांना सहज होण्यासारखी सोय या ग्रंथांनी लावून दिली आहे. किंबहुना राजवाड्यांतील जीवनांत चाकर-माणसांपासून तो राजघराण्यांतील तरुण मुलांमुलींपर्यंत अशिष्ट भाषाप्रयोग, बीभत्स वाङ्मय आणि शारीरिक विलासांचे उत्तान प्रकार यांचा जो रौद्र विलास जाणूनबुजून निर्माण केला जातो आणि त्याच्या अनेकविध वस्तुपाटांची नित्यशः उजळणो केली जाते त्यांची यथासांग वर्णने श्रीमंतांनी इतक्या निःसंकोचपणे केली आहेत की घराण्याची प्रतिष्ठा मध्ये आड न आली, तर असल्या जागांना लैंगिक ज्ञान रासवटपणे देण्याच्या कामशाळा म्हणावें लागेल. आत्मवृत्तांत कबुलीजवाबांना महत्त्व आहे यांत शंका नाही आणि हे कबुलीजवाब कोणत्या गुन्ह्यासंबंधाने किंवा वैगुण्यासंबंधाने द्यावेत याला अर्थातच निर्बंध घालणें शक्य नाही. तरी पण या बाबतींत एक स्थूल निर्बंध मान्य होण्याजोगा आहे. या गुन्ह्यांनी, ते होण्याने वा टाळल्याने, कोणत्या प्रकार-चे कौटुंबिक व सामाजिक हानिलाम झाले त्यांची सूचना असल्या वर्णनांनी व्हावयाची असेल तर ती जरूर केली पाहिजेत. ध्यक्तीचा विकास होणाऱ्या

मार्गांत असल्या गोष्टींनी दाटी करून त्या विकासाला अपकारक किंवा उपकारक अशी कोणती पार्श्वभूमि निर्माण केली याचें सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या महत्त्वाचें ज्ञान जर वाचकाच्या हातीं लागणार असेल, तर व्यावहारिक औचित्य सोडूनहि असलीं वर्णनें यावयास हवीत. श्रीमंत बाळासाहेबांच्या या आत्मवृत्तांत एवढ्याच हेतूने साऱ्या प्रकारांच्या इत्थंमूत इतिहास आला आहे असें निःशंकपणें वाटत नाही.

वा. व. फडके व बाबाराव सावरकर यांच्या चरित्रलेखकांना नजीकच्या इतिहासांत घडलेल्या अद्भुत पराक्रमी वृत्तीबद्दलची स्फूर्ति यावी हें स्वाभाविक आहे. इंग्रजी राज्याचा अंमल सुस्थिर झाल्यानंतर १८५७ साली हिंदुस्थानांतील हतबल राजेरजवाड्यांच्या पुरस्कारानें गेलें स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा एक क्रांतिकारक प्रयत्न झाला. ५७ सालच्या या प्रयत्नापूर्वी महाराष्ट्रांत व इतर प्रांतांत बंडखोर जमातींनी किंवा टोळ्यांनी लहान सहान उठावण्या केल्या नव्हत्या असें नाही. फार काय १८२० सालापासून असल्या उठावण्या केल्या गेल्या होत्या. पेंढारी, ठग, रामोशी, मांग, भिल्ल, कातकरी इत्यादि जमातींनी आपला पूर्वीच्या राजवटीतील पोटाचा प्रामाणिक उद्योग बंद झाल्यामुळे बारीकसारीक बंडे केलीं होती. ५७ सालापूर्वीच्या सुमारे तीस वर्षांत या जमातींच्या पुढाऱ्यांनी नव्या राजसत्तेला बराचसा उपद्रव दिला होता. पण या उपद्रवामागे उद्योग गेल्याची चीड व पोटाची पंचाईत ही कारणे होती हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. पण या साऱ्या लोकांचे मार्ग असंस्कृत, अडाणीपणाचे आणि क्रूर पद्धतीचे होते हेहि तितकेंच खरें. शिवाय स्वतांपुरता धिंगाणा माजविण्याची संकुचित दृष्टि या लोकांच्या ठिकाणी साहजिकच होती. ५७ सालची उठावणी मोठ्या स्वरूपाची झाली, त्याचें कारण त्यांत वरच्या थरांतल लोक सामील झाले हेंच होय. वरच्या थरांतील लोकांनी पुरस्कार केल्याशिवाय एखादी चळवळ झाल्यासारखी वाटूं नये असेंच त्या काळाचें वैशिष्ट्य होतें. राजशाहीचे अवशेष लोकांच्यामध्ये मुरलेले होते. आणि सेध्यसेवकभावांतहि स्वामीचें सुख तेंच सेवकाचेंहि सुख असा अविभाज्य संबंध होता. त्यामुळे

सरदार-इनामदारांनी जी उठावणी केली तीच इतिहासांत नमूद होऊन राहिली. इतकेंच नव्हे तर, अद्यापहि याच इतिहासापासून स्फूर्ति घेणारा जो एक वर्ग आहे, त्यालाहि सारें सूत्रचालकत्व आपल्याकडे राखून ठेवण्याची सवय नकळत लागलेली आहे. लोकशाही व तिला अनुरूप अशी मनोवृत्ति बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे संपादन केली पाहिजे हें धोरण अद्यापहि कित्येकांना समजावें तसें समजत नाही.

वा. ब. फडके यांनी जो एक स्वातंत्र्यसंपादनाचा प्रयोग केला, त्याचें स्वरूप योग्य दाखल्यांनी पटवून देण्याचा चरित्रकार जोशी यांनी यशस्वी प्रयोग केला आहे. पण असल्या चरित्रांत व्यक्तीचे उत्कृष्ट गुण आणि सामाजिक सुखासाठी त्याचा झालेला वापर यांचे संबंध फार सूक्ष्मपणाने पारखून घ्यावे लागतात. उत्कृष्ट व्यक्ति ही कित्येक वेळां उत्कृष्ट नागरिक ठरतेच असें नाही. किंबहुना उत्कृष्ट नागरिक बनण्यासाठी आणि त्यायोगें समाजहित करण्याचा कौणताहि प्रयत्न करण्यासाठी व्यक्तीने आपल्या उत्कृष्ट गुणांनाहि चापूनचोपून मुरड घालावी लागते. वा. ब. फडके यांचें चारित्र्य, स्वातंत्र्यप्रेम, लोकोद्धाराची तळमळ, बेडर पराक्रमी वृत्ति, साहसाची ओढ, धैर्य आणि सद्बर्तन हे गुण व्यक्तिशः असामान्य आणि प्रभावी होते यांत विलकूल शका नाही. व्यक्ति म्हणून त्यांच्याविषयी प्रत्येकाला मोठी आदर-बुद्धि वाटावी इतकी त्यांची गुणवत्ता श्रेष्ठ प्रकारची होती हें सर्वस्वी खरें. पण या साऱ्या गुणांची साधनसंपत्ति घेऊन त्यांनी ज्या कार्याला हात घातला त्या कार्याचा सर्व पल्ला त्यांनी यथासांग अजमावला होता, असें दिसत नाही. आपल्या वैयक्तिक गुणांबरोबर ज्या इतर माणसांच्या सहकार्याने ही गोष्ट त्यांना करावयाची होती त्या माणसांचा मगदूर त्यांनी ओळखावयास हना होता, त्यांच्यावर स्वतांचा व त्यापेक्षाहि पतकरलेल्या कामाचा जास्त वचक बसेल असें करावयास हवें होतें. त्याबरोबरच ज्या परकी सत्तेशी आपण धडक घेतों आहों, तिचें सामर्थ्य इतिहासदृष्ट्या त्यांनी ध्यानांत घ्यावयास हवें होतें. इतकें सगळें वासुदेव बळवंतांनी केलें होतें असें दिसत नाही. शिवाय ध्यानी घेतलें होतें असेंहि कदाचित् झालें

असेल; पण मग यश येतं की नाही याचा वेळच्यावेळीं अंदाज घेऊन नकी कुठे थांबावें हें तरी त्यांनी जाणावयास हवें होतें. कुठे थांबावें, केव्हा माघार घ्यावी व केव्हा चढाई करावी हें अतिशय जलदीने ठरविण्याचें व तसें अतिशय वगाने अंमलांत आणण्याचें कौशल्य कोणत्याहि कामाचें धुरीणत्व पतकरणान्या माणसाच्या ठिकाणीं असावें लागतें. एकदा एखाद्या उद्योगांत गुंतल्यावर अपयश येऊं घातलें असतांना त्यांतून यशस्वीपणें कसें बाहेर पड वें हें ज्याला प्रसंगवशात् साधलें तोच खरा असामान्य बुद्धीचा ! कारण कामांत यश येणें किंवा अपयश येणें या गोष्टी तत्त्वतः गौण आहेत. ज्यांना यश आलें ते अयशस्वी माणसांपेक्षा सरस होते असें निश्चितपणें केव्हाहि म्हणतां येणार नाही. म्हणूनच प्रत्यक्ष हारजित संपादण्यापूर्वी त्यांचा अंदाज घेण्याला जास्त महत्त्व द्यावें लागतें. इतकें असूनहि एक असामान्य स्वार्थत्यागी पुरुषाच्या अपयशाचें आणि दुर्दैवाचें शब्दचित्र म्हणून हें श्री. जोशी यांचें चरित्र निःसंशय वाचनीय झालें आहे.

फडके यांच्या मानाने बाबाराव सावरकर यांचें चरित्र वेगळ्या प्रकारचें आहे. ढोबळ अर्थाने आपण दोघांनाहि एकाच क्रांतीच्या दुव्यांत घालतो हें खरें पण फडके यांची संघटना व्यक्तिप्रधान होती तर बाबारावांची संस्थाप्रधान होती. गुप्तपणाने दहशतवादाची चळवळ करणारी मंडळी निर्माण करून ठिकाठिकाणीं उठावणी करण्याचे बेत या मंडळींनीं केले होते. पण बेत आणि योजना यांत फार फरक आहे. त्या बाबतींत फडके हे सावरकरसंप्रदायापेक्षा अधिक प्रभावी, वास्तववादी आणि धोरणी आहेत. बेताच्या मागे कवित्व असतें. म्हणजे कल्पनेच्या भराच्या मारून अनिश्चितपणें जें कांही होईल तें केवळ कुणाच्या तरी तात्पुरत्या स्फूर्तीवर अवलंबून ठेवावें लागतें. फडके यांचें असें नव्हतें. त्यांची निश्चित योजना होती, मार्ग आंखलेले होते आणि सहकार्यांची एक ठाशीव पद्धत त्यांच्या ध्येयानुसार त्यांनीं नियोजित केली होती. त्यांच्या योजनेंत 'बेतां'चा ठिसूळपणा व अनिश्चितपणा मुळींच नव्हता. सावरकरांच्या या संघटनेंत बराचसा कारभार केवळ 'बेत' रचण्यावर आधारलेला होता. यामुळेच वासुदेव बळवंतांचीं पत्रकें अगदी व्याव-

हारिक व गद्य आहेत आणि या सावरकरसंप्रदायांतील सारे नेत पद्यरूपाने मांडले गेले. अपयशानंतरहि इतिहासांत वासुदेव बळवंतांची स्वलिखित जाहिरनाम्यांतील स्पष्ट दृष्टि मागे राहिली व या बाबाराव सावरकरांच्या मेळाव्याचें, कार्याच्या अपयशानंतर, फक्त कवित्व मागे राहिलें. या सर्व मंडळींत बॅ. विनायकराव सावरकर एवढी एकच व्यक्ति गुणांनी, बुद्धिसामर्थ्याने व कर्तृत्वाने विशेष तेजस्वी आणि असामान्य होती. त्यांना कदाचित् असल्या तात्पुरत्या सोबत करणाऱ्या संघटनेचा निष्कारण अडथळाच झाला असण्याचा संभव आहे. अर्थात् हीं सारीं माणसें स्वार्थत्यागी, देशप्रेमी आणि भावनाप्रधान होतीं हें केव्हाहि मान्य केलें पाहिजे. पण व्यक्ति आणि तिचे अंगभूत गुण व तिने अंगावर घेतलेले समाजाशीं पूर्णतेने संबंध पावणारें काम यांचे परस्परसंबंध एकमेकांला पोषक झाले पाहिजेत. तसें येथे झालें नाहीं. त्याचें कारण राजकर्त्यांनी प्रवर्तित केलेली येथली समाजाची नवीन लोकशाही मार्गाकडे जाणारी चालचर्या या मंडळींनी अजमावली नाहीं हेंच होय, असें म्हणावें लागतें.

चरित्रलेखक श्री. गोखले यांनी चरित्रनायकाच्या भूमिकेशीं तद्रूप होऊन लिहिण्याचा केलेला प्रयत्न मात्र यशस्वी झाला आहे. त्यांच्या लेखनशैलींत आवेश आहे, आणि विषयाशीं समरस झाल्यामुळे त्याचें स्फुरणहि चित्तवेधक झालें आहे. पण श्री. गोखले यांची भक्तिभावाची दृष्टि ज्या वाचकाना मानवणार नाहीं त्यांना चरित्रविषयाची महती तितकीशी आकर्षक वाटण्याचा संभव नाहीं. फडके-सावरकरांसारख्यांच्या कर्तृत्वाकडे आज विभूतिपूजेच्या भावनेने बघण्यापेक्षा इतिहासदृष्टीने पाहिलें पाहिजे. त्याचा अर्थ असा की, व्यक्तीने तडफेने करून दाखविलेली एखादी घटना किंवा आपल्या हालचालीने निर्माण केलेला एखादा प्रसंग यांनी समाजाच्या इतिहासांत कोणत्या प्रगतिपर गोष्टी कितपत साधल्या हेंच प्रामुख्याने पाहिलें पाहिजे. साहसीपणा, धाडस, धैर्य, पराक्रम, स्वार्थत्याग, बुद्धिकौशल्य आणि देशभक्ति या उत्कट वैयक्तिक गुणांनी सामाजिक संघटनेचें आवाहन केवढ्या प्रमाणांत केलें आणि त्या आवाहनाने समाज आपल्या ध्येयाकडे जातांना

कितपत साधनसंपन्न आणि विवेकसमृद्ध झाला हें अजमावण्याचें कार्य व्हाव-
यास हवें. भावी इतिहास बाकीचें सारें विभूतिमत्व बाजूस सारून एवढ्याच
गोष्टीवर भर देईल. आजच्या चरित्रलेखकांनी आता या मार्गाने विचार
करण्याची वेळ आली आहे यांत शंका नाही. किंबहुना इतिहास नक्की
कशाची व केवढी नोंद करतो हें देखील बरोबर हेरण्याची कला आता
लेखकांनी आपलीशी केली पाहिजे.

दादोबा पांडुरंग यांच्यावरील ग्रंथांत पहिल्या दोनशे पानांत दादोबांचें
आत्मवृत्त दिलें आहे. उरलेला चरित्राचा भाग श्री. प्रियोळकर यांनी अति-
शय मेहनतीने माहिती जमवून व तपशीलाचा काटेकोरपणा पूर्णपणें सांभाळून
लिहिला आहे. श्री. प्रियाळकर हे एक साक्षेपी संशोधक आहेत. त्यांनी
तयार केलेला व संपादलेला हा ग्रंथ संशोधनकुशलतेचा एक उत्कृष्ट नमुना
आहे. विशेषतः अब्बल इंग्रजी अंमलांतील स. १८२५ पासून १८६०
पर्यंतचे अनेक उल्लेख त्या त्या वेळच्या माहितीच्या आधाराने टीपांनी
स्पष्ट करण्याची त्यांची पद्धत आदर्श स्वरूपाची आहे. ही माहिती आज
फार दुर्मिळ आहे. असली माहिती जमवितांना अतिशय सायास करावे
लागतात. शिवाय ऐकीव माहिती कितीहि मिळाली तरी ती निर्णायक
नसल्यामुळे एकप्रकारची कुचंबणा होते. दादोबांचा संबंध त्यांच्या काळांत
अनेक व्यक्तींशी व संस्थांशी आला. त्यांचा व्यवसायाच्या निमित्ताने ठिक-
ठिकाणी प्रवासहि झाला. स्वतां दादोबा हे मोठे उद्योगी आणि अवलोकनशील
गृहस्थ होते. शिवाय त्यांच्या अवलोकनाचें क्षेत्र त्यांनी आपल्या व्यव-
सायापुरतेंच कांही मर्यादित राखलें नाही. आदिवासींच्या रानटी टोळ्यांच्या
चालीरीतींपासून तों इंग्रजांच्या बारीकसारीक रीतिरिवाजांपर्यंत त्यांची दृष्टि
मार्मिकपणाने फिरलेली आहे. त्यांनी या गोष्टींचे उल्लेख आपल्या आत्म-
वृत्तांत केले आहेत, त्यांचा उपयोग इतिहासकारांनाहि सहज होण्यासारखा
आहे. शिवाय दादोबा हे कांही प्रवाहपातित मार्गाने जाणारे सामान्य प्राप-
ंचिक नव्हते. आपला देश, समाज, संस्कृति व वाङ्मय यांच्याबद्दल त्यांनी
अभ्यास व मनन करून स्वतां कांही तरी उपयुक्त कार्य करावें या उद्देशाने

अनेक प्रकारचे उद्योग केले. त्या उद्योगांवर त्या कालमानाची संकुचित बंधने केवढ्याहि मोठ्या प्रमाणांत पडली असली तरी त्यांचें त्या वेळचें महत्त्व अनन्य आहे. कारण त्या काळांत इतकें जागें राहण्याचें कामहि पुष्कळ अंशी असामान्य होतें. असल्या आयुष्यक्रमाची रूपरेखा सर्व संदर्भांसहित स्पष्ट रीतीने व रेखीव आणि अभ्यासु पद्धतीने देण्याचें बिकट काम प्रियोळकरांनी अतिशय यशस्वी रीतीने पार पाडलें आहे. नमुनेदार कार्यपद्धतीचें एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून श्री. प्रियोळकरांचा हा ग्रंथ सदैव वाखाणला जाईल यांत शंका नाही.

इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या चरित्राचें लेखन हें मात्र बऱ्याच अंशी एक अवघड काम आहे. धुळ्याचे श्री. भट यांनी विस्तृत चरित्र लिहून राजवाडे यांजविषयीचा आपला प्रेमादर जसा व्यक्त केला आहे तसाच राजवाड्यांविषयीच्या माहितीचा संग्रहहि एकत्र आणला आहे. राजवाडे यांचें कार्य जसे बहुविध आहे तसेच त्या कार्यामागील त्यांचें व्यक्तिमत्व हें अनेकविध आहे. स्वतांच्या जीवनाला आणि कार्यपद्धतीला एक तात्त्विक बैठक संपादन करून कोणत्याहि अडचणीला न जुमानतां आपलें म्हणणें व करणें पार पाडण्याचें विलक्षण सामर्थ्य त्यांनी व्यक्त केलें. त्यांची कार्यपद्धति जशी गुंतागुंतीची तशीच विकसनशील आहे. ऐन तारुण्यांत त्यांनी जरी या कार्याबद्दलचा स्थूल आखडा स्वतांशी कल्पिला असला तरी प्रत्यक्ष कार्य करतांना स्फूर्तीच्या व तडफेच्या अनेक प्रसंगी त्यांना मूळच्या आराखड्याला फाटे फोडावे लागले. त्यांनी कोणत्याहि कामाला हात घालतांना तो मोठ्या आत्मविश्वासाने आणि अगदी अनावर आवेशाने घातला. पण कामाचा पसारा एकदा मांडल्यावर त्यांत मग मागाहून अनेक विचारांची, मतांची आणि मुद्यांची भर घालण्याशिवाय गत्यंतर नाही असे योग त्यांच्या बाबतींत वारंवार उत्पन्न होत. मनुष्य एकदा मांडामांड करून विषयाच्या आधीन झाला म्हणजे त्या विषयाचें स्वामित्व त्याच्यावर चालू होतें. भाषाशास्त्र, व्युत्पत्ति, इतिहास, व्याकरण, समाजशास्त्र, धर्म इत्यादि बाबतींत एखाद्या संशोधनकुशल, बुद्धिमान् माणसाचें विचारचक्र आणि

साहित्यसंकलन एकदा सुरू झाले म्हणजे मग त्यांतील अनेक सूक्ष्म तपशील त्याची पहिली वाट बदलून टाकतात. राजवाडे यांच्या वावर्तीत असे फार वेळां घडले आहे व प्रसंगवशात् तसे त्यांनी बोलूनहि दाखविले आहे. अमुक एक कार्य अमक्या आराखड्यांत व कालमानांत वसून जाईल असे त्यांनी प्रथम गृहीत धरून कार्याला आरंभ करावा, व मग संशोधनाच्या मार्गाने जातांना अनेक अज्ञात पैलू त्यांच्या कल्पक आणि प्रतिभावान् प्रज्ञाचक्षुंना दिसूं लागल्याबरोबर त्यांनी आपल्या कार्याचा विस्तार वाढवावा आणि श्रम व कष्ट यांचाहि प्रवाह अधिक वेगवान् करावा, अशी स्थिति त्यांना प्रत्येक शाखेत अनुभवावी लागली. असल्या प्रकारच्या कार्यपद्धतीत माणसाच्या मनाचा, बुद्धीचा व चालचर्येचा विकास होत जातो, इतकेंच नव्हे, तर सकृद्दर्शनी पद्धतशीर न वाटणारी स्थित्यंतरेहि त्याला पतकरावी लागतात.

ही दृष्टि ध्यानांत घेतली म्हणजे राजवाडे हे कित्येक वेळां लोकांना लहरी कां वाटत त्याचा सहज बोध होईल. त्यांच्या कार्याच्या व्यापाने, खोलपणाने आणि त्यांतील नित्य नव्या अज्ञात भागांच्या दर्शनाने त्यांना स्वतांच्या नित्य व व्यावहारिक चालचर्येतहि फरक करावा लागला. अशा माणसाचें चरित्र लिहितांना त्यांच्या जीवनांतील स्थित्यंतरांचा मागोवा घेत घेत तें लिहिलें पाहिजे. आयुष्याच्या उत्तरकालांत राजवाडे जसे वाढेरून दिसले तसेच ते कांही घडले नव्हते ! त्यांची घडण अनुभवांच्या अनेक-विध प्रतिक्रियांनी त्यांजवर एकसारखे परिणाम करून घडविलेली होती. त्याचप्रमाणे त्यांनी आंखलेली कामे किंवा प्रत्यक्ष पार पाडलेला त्यांतला भाग त्यांच्या केवळ नोंदीने किंवा परीक्षणानेहि राजवाडे या व्यक्तीची सारी मनोधारणा वर्णन करून सांगितली, असे म्हणतां येणार नाही. राजवाड्यांच्या तारुण्यकालांतील परिस्थिति अनेक नवीन मतांच्या गलबल्यांनी भरून गेली होती. विशेषतः राजवाड्यांच्या पिढीला अनेक विचारवंत पुढाऱ्यांच्या कार्यपद्धतीचा समन्वय करून प्रगतीचें पाऊळ पुढे टाकण्याची कामगिरी करावी लागली. त्यांच्या आधी साठ सत्तर वर्षांच्या काळांत अनेक बुद्धिमान् माणसांनी विविध कार्यशाखा आंखल्या आणि प्रत्यक्ष निर्माण केल्या.

८१. नं. १०५२८

वाङ्मय, इतिहास, लोकजागृति, सामाजिक सुधारणां, धर्मपरिवर्तन व स्वातंत्र्यप्राप्ति या बाबतीत निरनिराळ्या विद्वान कार्यकर्त्यांनी आपापली मते आप्रहाने प्रतिपादन केली होती. या पहिल्या आप्रहाच्या काळांत आवश्यक कोणते आणि गैरवाजवी कोणते याबद्दलच्या कटकटीहि कांही कमी झाल्या नाहींत. एकदोन पिढ्या असा प्रकार चालल्यावर राजवाड्यांची पिढी थबकून गव्याने विचार करावयास लागली व सर्व मतांचा विचार करून कार्य करण्यास प्रवृत्त झाली. चांगल्या ग्रंथांची भाषांतरे करावयास हवीत, त्याचप्रमाणे आपल्याहि पूर्वार्जित ग्रंथसंपत्तीचे संशोधन व्हावयास हवे. इतिहास लिहिण्याची नवी शास्त्रीय दृष्टि आपण पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या उदाहरणाने आपलीशी करावयास हवी, पण त्याबरोबर आपल्या इतिहासांतील अस्सल कागदपत्रांचा आधारहि आपण जमविला पाहिजे. धर्मपरिवर्तनाचे नवे मार्ग अवश्य स्वीकारावे पण आपल्या समाजाची घटना व धारणा ज्या मार्गांनी झाली त्यांचेहि ज्ञान असावयास हवे. स्वातंत्र्यप्राप्ति हवी पण त्याबरोबर ज्ञानाची पातळी उंचावत गेली पाहिजे. पारतंत्र्याची चीड हवी पण आत्मनिरीक्षणाची बुद्धीहि हवी. पूर्वजप्रीति हवी पण नवीन काळांत मान वर करून जगण्यासाठी आवश्यक असणारी औद्योगिक प्रगतीची जाणीवहि हवी. असा सर्व मतांचा समन्वय करण्याची कामगिरी आपण केली पाहिजे, अशी ईर्ष्या राजवाड्यांच्या पिढींत उत्पन्न झाली. या समन्वयाबरोबरच इतरांच्या प्रयत्नांतील चुका जाणून घेऊन त्यांचा परिस्कोट करण्याची उच्छेदनदृष्टीहि पतकरावी लागली. शिवाय प्रत्येक ज्ञानशाखा पृथक् मानून तिचा विस्तार फक्त ध्यानांत घेण्याची पद्धति त्यांना अमान्य करावी लागली. कारण साऱ्या ज्ञानशाखांचा इतिहास म्हणजे माणसांनी भोंवतालच्या परिस्थितीशी केलेल्या झगड्याचा इतिहास आहे. इतिहास म्हणजे केवळ राजकीय घडामोडी नव्हेत, तलवारबहाहरांचे पराक्रम नव्हेत. समाजशास्त्राच्या विकासांत निर्माण झालेले निर्वेध म्हणजे कांही एखाद्या तपोनिष्ठाचे उत्स्फूर्त लहरी उदगार नव्हेत ! लक्षावधि माणसांच्या समाजाने केलेली अत्रित धडपड त्याच्यामागे उभी आहे ! म्हणून माणसाने आपले

भौतिक, तात्त्विक आणि आध्यात्मिक बल इरेला घालून जें कांहीं केलें तें सारें जाणून घेणें म्हणजे इतिहास समजून घेणें होय, असें राजवाड्यांना यथार्थपणें वाटलें.

श्री. भट यांना राजवाड्यांचा सहवास लाभला. त्यांच्याबरोबर काम करण्याचे प्रसंगहि आले. त्यांची पूसतपास करून त्यांना अन्नापासून वसतिस्थानापर्यंत साऱ्या गोष्टी सोडस्कर रीतीने मिळतील अशी तजवीज करण्याची कामगिरीहि श्री. भट यांना करावी लागली. त्यांच्याबरोबर संशोधनासाठी त्यांना प्रवासहि करावा लागला. सहवास आणि सांनिध्य या बाबतीत श्री. भट यांना चरित्रोपयोगी साहित्य भरपूर प्रमाणांत पैदा करतां आलें, पण राजवाडे आणि भट यांच्या मनोधारणा अगदी भिन्न प्रकारच्या आहेत. भट हे स्थिर वृत्तीचे स्वास्थ्यप्रिय प्रापंचिक. राजवाडे अस्थिरवृत्तीचे आणि अस्वस्थ मनाचे विरक्त ! आहे या परिस्थितीशीं तडजोड करून जमेल तेवढें कार्य करून सुप्रतिष्ठा मिळविण्याची श्री. भट यांची तयारी, तर राजवाडे हे आहे या परिस्थितीवर सर्वस्वीं नाराज राहून विलक्षण साहसी कार्याला हात घालतांना कशाचीहि पर्वा न करणारे वैराग्यशालि अकुतोभय तपस्वी ! दुसऱ्याच्या बौद्धिक वीरवृत्तीपुढे श्री. भट हे सौजन्यपूर्वक नम्रतेने नमणारे, तर राजवाडे हे बुद्धीच्या साऱ्या कपाटांचे सारे बंध तोडून विलक्षण वीरश्रीने झटापटीच्या आखाड्यांत तळपणारे ! दत्तोपंत आपट्यांना कार्यसिद्धीसाठी असलेला प्रपंचहि सोडून देण्याचा आग्रहपूर्वक उपदेश राजवाड्यांनी केला ! काय त्याचा अर्थ ! बैठकींतल्या जिवलग मित्राने एकदा राजवाडे कामांत असतांना त्यांना बाहेरून हाक मारली. त्या वेळीं 'राजवाडे मेला !' असें उत्तर त्यांनी ओरडून दिलें. कशामुळे त्यांनी हें उत्तर दिलें ? सामान्य जीवनांत मरून जाऊन कार्यमग्नतेच्या समार्धीत नवीनपणाने जीवंत होण्यासाठीच ना ? "या हो जरा इकडे. काय सारखी धावपळ करतां !" असें त्यांना आग्रहाने म्हणणाऱ्या मित्रालाहि "मी महार आहे, माक्षी सावलीसुद्धा तुला मिळायची नाही" असें तडफेने त्यांनी उत्तर दिलें ! आणि हा मित्र असा, की त्यांच्याचप्रमाणे त्यांना सडेतोडपणाने बोलणारा ! काय याचा अर्थ ? कार्याचा

एकसारखा ध्यास आणि अडचणी आणणाऱ्या सर्वसामान्य जीवाबद्दलची तिरस्कार त्यांनी कशासाठी बाळगला ? स्वतांच्या जीविनांत अनेक सिद्धान्त शोधतांना वेळ अगुरा पडून कार्यनाश होण्याच्या भीतीनेच त्यांनी असा वैयाग वेळोवेळीं व्यक्त केला ना ? असे राजवाडे होते. कष्टांची परमावाधि करून कार्याचा इतका सतत ध्यास बाळगणारा संशोधक त्यांच्याशिवाय कुणी झाला नाही. त्यांच्या कार्यापेक्षाहि त्यांचें व्यक्तित्व थोर पण गुंतागुंतीचें आहे. तें उलगडून दाखविण्यासाठी चरित्रनायकाच्या गोत्रांतलाच चरित्र-लेखक मिळावा इतकी या व्यक्तित्वाची महती अमोल आहे. राजवाड्यांची ही वस ओळखणारा व तिचें मार्भिकपणें वर्णन करणारा एखादा समान-शील चरित्रलेखक त्यांना मिळावयास पाहिजे, दत्तोपंत पोतदार यांनी ही गोष्ट मनावर घेतली तर कदाचित् हें यथार्थदर्शन वाचकांना लाभेल ! दत्तोपंत पोतदारांनी, श्री. भट यांनी माहिती मागितली असतांना, त्रोटक उत्तर दिलें व 'विस्तार फार होईल' असें म्हटलें. श्री. भट यांना याबद्दल कदाचित् विषादहि वाटला असेल. पण राजवाड्यांसारख्यांच्या चरित्रांत माहिती-पेक्षाहि मीमांसेला व उपपत्तीला जस्त महत्त्व आहे. 'राजवाडे' हा विषयच असा आहे, की वर्णन करतांना सामान्य बुद्धीलाहि प्रतिभेचे पंख फुटावेत आणि कारकुनी लेखणीलाहि रसमरितपणा यावा !

श्री. भट यांच्या चरित्रांत राजवाड्यांच्या कार्याची नोंद आहे. कार्य-पद्धतीचें विवरण आहे. स्वमावीविशेषांचें वर्णन आहे. मोठेपणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. त्यांचे पत्रव्यवहार आहेत. संस्थास्थापनेच्या कल्पनांचे उल्लेख आहेत. सारें कांहीं आहे पण वर सांगितलेले "राजवाडे" त्यांत कुठेहि नाहीत. हीच या चरित्राची मोठी उणीव आहे. भक्ति व प्रेमादर हींहि भटांच्या मनांत सांठलीं असल्याचा प्रत्यय येतो, पण पटत नाहीं ! कोपर्निकस्ची सूर्योपासना व सामान्य स्नानसंध्याशील माणसाचें अर्घ्यप्रदान यांत जें अंतर आहे तें या ठिकाणीं फार तीव्रतेने जाणवतें ! शिवाय लिहिलेल्या मजकुरांत सूत्रबद्धता आणि संगति यांचाहि काचित् प्रमाणशीरपणा नाही. पुढे होणाऱ्या एखाद्या चरित्रग्रंथाला उपयोगी असलेल्या भरपूर

सामग्रीचा संग्रह मात्र यांत प्रामाणिकपणे केला आहे. राजवाड्यांचे राज-
वाडेपण लुप्त होऊन राजवाड्यांची अचेतन धातूची प्रतिमाच केवळ या
चरित्रग्रंथांत निर्माण व्हावी हा भटांचाहि दोष नव्हे. हा भेद विषयाच्या
असामान्यत्वाचा आणि अवघडपणाचा आहे.

श्री. ग. ह. खरे : 'इतिहास' या लेखाचा पुरवणी

माझ्या लेखांत कांही ठिकाणी ठाकठिकी आणणे आवश्यक होते,
विधाने सौम्य करावयाचे राहून गेले आणि विरामचिन्हांकडे दुर्लक्ष झाले.
तरी पुढील शोध अवश्य लक्षांत घ्यावे

पृष्ठ	ओळ खालून	शोध
८७	३	'आणखी एखादा' वाचावे
८८	२	'त्यांना एवढे समजू नये की काय' गाळावे
९४	१२	'साध्य' शब्द गाळावा
१०१	१७	'का' शब्द गाळावा
१०३	१६	'फारसा' शब्द गाळावा
,,	१७	'प्रतिपादन असल्याचा भास होण्याचा संभव असा' वाचावे
१०४	२३	'जुन्या संस्कृत मराठीतील' असे वाचावे
,,	२५	'गडवडगुंडा' ऐवजी 'फेरफार'
१०८	१८	'विषयक' ऐवजी 'विषयी'
१०९	१२	'मजवर' ऐवजी 'मजविषयी'
१११	३	'इतिहासासारख्या' ऐवजी 'इतिहासाच्या'